

А.ШИФРІН

**ЧЕТВЕРТИЙ
ВИМІР**

AVRAAM SHIFRIN

THE FOURTH DIMENSION

München, "Suchasnist", 1973

АВРААМ ШИФРІН

ЧЕТВЕРТИЙ ВИМІР

diasporiana.org.ua

Мюнхен, "Сучасність", 1973

Переклад з російської: В. Кобрин
Обкладинка: М. Левицький

© 1973 by Avraam Shifrin
Ukrainian Translation © 1973 by Suchasnist
All rights reserved. Published 1973.

Авраам Шифрін

Читач повинен заздалегідь вибачити мені, що це не книга письменника. Перед Вами документ очевидця, написаний у цьому вигляді лише для зручного читання.

Усі події і назви місцевостей у цій книзі — правдиві. Більшість прізвищ також незмінена; тільки ті, хто ще карається в Радянському Союзі, не названі своїми прізвищами.

Коли я писав цю книгу, сидячи на березі Середземного моря під вічноблакитним небом Ізраїлю, я почував себе дезертиром: адже мої рідні й друзі ще не зі мною. І багато з них — ще в тюрмах...

Ім я присвячую оці сторінки.

ВСТУП

У сибірській тайзі на нарах тюремного бараку зони число 04 Тайшетського Озерного Політичного Табору сидів гурт людей у драних чорних ватянках з багатоцифровими числами на грудях і на спині.

Навряд, чи хтонебудь із знайомих чи навіть із рідних пізнав би зразу серед оцих виснажених людей з поголеними головами американського генерала Стенлі Дубика, що впродовж чотирьох років другої світової війни очолював протинімецьку розвідку США в Польщі, а 1947 року оперативна група НКВД викрала його з Відня; абож німецького генерала Сарторіуса, гітлерівського начальника контррозвідки в Парижі, вихопленого, також росіянами, 1948 року з Західного Берліну; чи радянського літунського генерала Гуревича; інженера Гормана з Новосибірська, в якого "деле" стояло коротко "шпигун Гватемалі"; перекладача Гінзбурга, єврея, заарештованого і засудженого на 25 років, як "українського націоналіста" (він ховався від розстрілу в німецьких таборах, прикидаючись українцем).

У цьому товаристві був і я. Ішла спокійна бесіда, ні в якому разі не на таборові теми. Пили каву, яку німцеві прислав маршал Кесельрінг. Її аромат змішувався з запахами прогнилого дерева нар і підліг, онуч і валянок, намоклих за день на роботі. Кава настроювала на думки про те, що залишилося потойбіч колючої огорожі. Ішла зима 1955 року. Розповідь вів генерал з Німеччини, спроквола пригадуючи:

— Я управляв не розвідкою, а контррозвідкою. У Парижі я

жив здалеку від Райху. Мав фірму "Морозиво", і, будучи там багато років, я "офранцузився". Звали мене просто Бержі. Тож гідка була мені зустріч з відкритими діями гестапівців, коли німецькі війська ввійшли до Парижу. Певна річ, я знав про розприви з євреями. Можливо, я б цього довго не побачив, тільки ж у мене працював чоловік, а жінка його, виявилось, була єврейка. Вона попала в руки французької поліції і у вивізний табір. Чоловік прибіг до мене з сльозами в очах; довелось поїхати рятувати його дружину. Адже в той час я вже був офіційною німецькою особою. Приїхали ми в табір, на передмісті Парижу. Списків нема, важко знайти цю жінку. Довелось нам ходити по бараках — ходили два дні. Знайшли ми її й повезли. Тільки ж їсти після цих пошуків я не міг з тиждень. Таке я там побачив... Зустрівшись згодом принагідно з Гімлером у Берліні, я сказав йому: "Як це ти допускаєш до такого? Таж ми вкриємо себе ганьбою!" Він же мені на це: "Тобі там ближче, хочеш — втрутись". Але ж це були його табори, не мої.

— І ось тепер, за законом "збереження енергії", ви, майн гер,* самі висушуєте оці "пухові" нари, — сумно пожартував Гуревич. Він сказав це з великим трудом, невиразно вимовляючи слова: Гуревич недавно переніс третій інфаркт і ледь ходив.

До нашого гурту приєднався Микола Богомінський, літня людина з химерною долею: він революцію починав на Сибірі, і ще й досі одна з вулиць у Челябінську названа його іменем, а він сам сидить уже вісім років, як шпигун. Між шпигунів він попав ось як: 1923 року, побачивши кривавий терор комуністів, що захопили владу, він виїхав із сім'єю до Китаю. Але в час війни став знову завзятим прихильником СРСР. Він цілковито повірив у щирість обіцянок і гарантій, що їх давали всім, хто хотів повертатися в СРСР. Агітатори з радянського посольства

---

*Мій пане (нім).

розказували про зміну порядків у країні, про демократизацію режиму, і люди з туги за рідними сторонами вірили, бо хотіли вірити. І їхали ... у тюрми.

Усміхаючись, Богомінський встряв у розмову:

— От, краще я розкажу вам шонебудь веселеньке. Вийжджаючи з Китаю, я залишав там знайому сім'ю, друзів. Вони ж просили: "Приїдеш, подивишся та й напишеш: їхати й нам туди? А може це все неправда, що нам обіцяють?" Ось я приїхав і зразу все збагнув. Навіть ще до приїзду: коли ми заходили на пароплав — наказали потопити всіх собак. Оселили мене в Челябінську. Голод. Довкруги все сіре. Міняли ми речі на хліб. Звичайно, ми зрозуміли вже, що ніхто з нас не може про це все писати. І так заарештовують приїжджих ні за що, а що ж уже, коли напишеш кому про таке... А друзі пишуть мені з Китаю, у кожному листі питають: "Чи приїжджати? Чи добре там у вас?" Що ж відповісти? Мовчу. І ось виклик у КГБ. Вдома попрощався, все знаю, іду. А там так ласкаво: "Як живете? Закурить!" і наприкінці: "З ким листуєтесь?" "Та, — кажу, — майже ні з ким." "А чому ж це? — питають. — Ось, наприклад, такі-то з Китаю вам пишуть?" "Так" — відповідаю. "А чому ж ви їм не відповідаєте? Негарно, Миколо Івановичу, не годиться так! Люди запитують, цікавляться певно вами, вашим життям? Ну?" Бачу, вони все знають. "Отож, — кажуть, — просимо вас, відповідайте друзям." "Добре, — кажу, — відпишу їм." Що ж тут ще скажеш? "Можна, — питаю, — мені йти?" "Ні, ви сядьте тут і напишіть відповідь зараз, а то ще знову забудете. І ви їм відверто на всі їхні запити відповіжте. Люди ж цікавляться, а ви відмовчуєтесь." І все це з усмішкою — насолоджуються моїм збентеженням.

Я сів біля стола, сиджу над аркушиком паперу та й думаю: "Ну ось, я попався, а тепер ще й друзів своїх занапашу. Але ж коли відмовлюсь, вони мене посадять, а тим людям напишуть у Китай від мого імени що захочуть. І я нікого не врятую. Що ж робити?" Раптом, щось немов мене освітило і я почав: "Мої

дорогі друзі! Я довго вам не відповідав, бо хотів краще розглянутися, а тепер пишу щиро: приїжджайте! І послухайтесь мене: обов'язково нехай приїдуть ваші батьки, а Катрусенька нехай конечно приїде з своїм чоловіком. Тут добре!" Ну, а далі всякі там дрібниці. Закінчив листа і радий, як ще ніколи в житті: батьки моїх друзів мертві, а їхній дочці — всього два роки. Зрозуміють!

Я віддав листа кагебістам, вони прочитали й похвалили: "От так би й давно." І розійшлися ми мирно.

— Усе ж таки не забули вас посадити? — пробурмотів Гінзбург.

— Неодмінно. Тільки це вже звичною чергою. А бути тепер на свободі — якось навіть непристойно.

— Я за непристойність, — видавив Гуревич.

— Заспокойтеся, друзі, вас ще ніхто сьогодні не збирається випускати, повірте мені. І, взагалі, я чув, що найпевніше те — хоч чомусь-то ніхто не хоче вірити, що досидимо ми "до дзвінка" — по 25 років, як нам і дали.

Ці слова прозвучали з верхніх нар, сказав їх доктор Гефен — "сіоністський шпигун", "агент світового імперіялізму", як це писалось у його "деле". Цей гарний чоловік завжди любив жартувати з друзями і робив чуда, щоб добитися "канта", тобто звільнення з роботи хворих у санчастинах, де він працював. Його провина була в тому, що, як громадянин Росії, він 1923 року виїхав до Палестини. А 1938 року приїхав до СРСР, як "лівий сіоніст", просити помочі в комуністів, яким він по душевній простоті вірив. З того часу його тримають у таборах, додаючи в кожне п'ятиріччя — нових п'ять років: "п'ятирічки", як він жартома їх називас.

— Міша, — прозвучав знову його голос, звернений до Гуревича. — Ось ми всі знаємо, що ти сидиш і міцно сидиш. Тільки за що — від тебе, мовчаливого, мабуть, і досі ніхто не почув. Якщо не таємниця, розкажи: за що саджають радянських генералів?

Довга перерва... Нарешті Гуревич пробурмотів глухо:

— Мені важко говорити. Та й не хочеться. Візьми з мого столика зошит, — там скарга. Прочитай уголос.

Він сперся головою на руки, складені на палицю, з якою мусів ходити.

Усі з зацікавленням чекали читання. Від мене (я ж працював у системі Міністерства Озброєння СРСР) вони знали, що Гуревич був заарештований 1951 року з групою підлеглих йому вищих офіцерів ВВС* СРСР за "економічну диверсію і шпигунство". Тільки подробиць ніхто з нас не знав. А 1953 року, коли я був заарештований, про це в міністерстві старались мовчати. Появився зошит, і доктор почав тихо читати:

"Як вам відомо, я все своє життя провів у рядах Червоної армії. Почав з громадянської війни, де одержав свої перші два ордени "Червоного прапора", і не проминув Еспанії, де мені було надано звання "Героя Радянського Союзу".

Гуревич перервав йому читання:

— Ти краще пропусти ці біографічні дані. Ось звідсіля читай, — і він перегорнув кілька сторінок.

"У 1946 році я очолював Головне Управління Озброєння ВВС СРСР. Наша воєнна розвідка повідомила мене, що в США творять інститут для дослідів можливості польоту літака з надзвуковою швидкістю. Згодом повідомили, що досліді вже почалися. Я сказав про це Булганіну, що тоді був одним із трьох перших заступників Сталіна й завідував справами оборони. Він вислухав і відповів: "З жиру бісятья ті американці. Ти ж знаєш, що наші вчені стверджують цілковиту неможливість надзвукового польоту!" Я підждав до наступного сповіщення, де повідомляли, що йдуть досліді над аеродинамічною трубою спеціальної конструкції. На наступній нараді у Сталіна, в присутності Булганіна, якого я не попередив, я доповів про всю справу. Сталін довго мовчав, а потім запитав

---

*Военно-Воздушные Силы — Военно-Повітряні Сили.

у Булганіна про його думку. Той роздратовано відповів, що в нас доказано абсурдність таких дослідів, бо при переході поза звуковий бар'єр літак згорить. Сталін звернувся до мене, а я хоч і знав, що з цього кабінету легко зразу попасти на розстріл, все ж таки сказав, що ми повинні також почати такі досліди, "тому що не можна відставати від США".

Гефен перервав читання:

— А "балабус" вас там і справді нагайкою шмагав?

— Цього я не бачив, — відповів стримано Гуревич, — але бачив, як з його кабінету виповзав Димитрій Устинов, теперішній міністер оборони, а він його чоботом бив по задку. Устинов повзе, швидко повзе і хрипить від страху, а "хазяїн" мовчки штовхає його. Я був тоді в приймальні. Це я запам'ятав собі назавжди. Потім я знайшов Устинова в моєму авті і відвозив його додому. Страшний сморід ішов від нього — в штани намочив. Питаю: "За що він так?" — "За те, що припинили досліди над скорострільною гарматою", — каже. — Ну, далі, — і Гуревич запихкав махорковою "козячою ніжкою", знову сперши голову на руки.

"Сталін вирішив несподівано швидко: — "На це гроші є. Візьми. Скільки потрібно?". Я відповів, що замовлення підуть через фірми нейтральних держав, бож Захід стратегічних матеріалів нам не продає. Треба буде закупувати в чужій валюті через Швецію, Норвегію, тож на перший етап дослідів піде не менше ста мільйонів доларів. Сталін наказав виготовити кошторис, і ми відійшли. При виході Булганін не попрощався зі мною. Кошторис був затверджений на 120 мільйонів доларів, і ми почали будувати Інститут надзвукових швидкостей. Тут я мав знову сутичку з Булганіном, бо він, без мого відома, зняв з будови один із будівельних солдатських батальйонів — він будував собі тоді дачу. Я відкликав цей батальйон з його дачі. Він не сказав мені на це нічого. Але я побачив, що ситуація загострюється. До 1949 року ми отримали через Швецію всі замовлення і змонтували аеродинамічну трубу за плянами, що

їх наша розвідка викрала з США. Одначе з Америки більше не приходили відомості про досліди, і Булганін при кожній зустрічі мені цим докоряв. Все ж, Інститут надзвукових швидкостей урухомлено. Але у той час сума витрат перевищила кошторис на 80 мільйонів доларів. І ось тут Булганін побачив, що він може розпочати дію проти мене, бо ж і кошторис перевищено, і вислідів покищо нема. Він скликав раду вчених, щоб обговорити питання про реальність польоту з надзвуковою швидкістю. Рада вирішила: польот з переходом через звуковий бар'єр — неможливий. Кілька днів пізніше, на нараді у Сталіна (там мене тоді не було), Булганін повідомив про засідання ради вчених і про перевитрату кошторису. Як мені розказав мій заступник, Сталін, помовчавши, запитав: "А що той Гуревич, ще працює в Управлінні Озброєння Літунства?" — і, не давши Булганіну відповісти, перейшов до наступної справи. Булганін зрозумів це, як вказівку до дії. Адже у Москві вже тоді йшла антисемітська кампанія, і потрібні були жертви. Тієї ж ночі мене заарештували. А в слід за мною заарештували майже всіх, хто працював у Інституті надзвукових швидкостей. Нам пред'явлено обвинувачення в "свідомому підриві економічної сили СРСР, на доручення американської розвідки, шляхом розтрати золотого фонду на непотрібні і науково необосновані досліди". Інститут надзвукових швидкостей закрито. І хоч тепер уже доказано, що польоти з надзвуковою швидкістю можливі — я і далі в тюрмі. А радянське літунство безнадійно відстало від американського."

— Годі, далі йдуть непотрібні подробиці, — перервав Гуревич. — Тепер усе ясно?

Слухачі мовчали. Гефен повернув Гуревичеві зошит і сумно пожартував:

— А чи знаєш, Міша, на чіє доручення тебе посадили, хто наказав Булганіну заарештувати тебе?

— Хто? — пробурмотів недовірливо Гуревич, зрозумівши, що його чекає якийсь дотеп.

— Певна ж річ, американці! Вони побачили, що ти хочеш їх догнати, і наказали Булганіну посадити тебе!

Усі зареготали. Навіть Гуревич усміхнувся під вусом. Було пізно і товариство почало розходитися по своїх нарах. Наближався час вечірньої перевірки і відбою, всі мали бути на місцях, а то можна було потрапити на ніч у карцер. Я також заліз на "нар-вагончик" - винахід японських воєнних полонених, що з нами сиділи. Ті нари складалися і розкладалися при транспорті без одного швяха; їх конструкція дуже оригінальна, побудована на затискуваних клинах. Оцей винахід став надбанням радянської тюремної системи. Я лежав на матраці, на якому ще до мене відлежали свої реченці цілі покоління, а від якого тепер залишилось тільки старе клоччя, і згадував...

— Була весна 1953 року. Помер Сталін. У тюрмі сиділи єврейські "лікарі-отруйники". В країні лютували розперезані юдофоби. На мітингах і зборах, на заводах і в установах виступали промовці із міськкомів партії, закликаючи людей до розправи з "єврейськими космополітами". На вулицях били людей з єврейським виглядом, на парканах писали крейдою: "Бий жидів!", а в метро і приміських поїздах можна було побачити жебраків з табличкою на грудях: "Від жидів не беру". Їм давали охочіше і щедріше: кон'юнктура! А знайомі при зустрічі питали мене: ще працюєш? Більшість євреїв була звільнена з праці. Хворі відмовлялись приймати ліки, що їх приписували лікарі-євреї. Усі очікували масової висилки євреїв до Біробіджану — міліція списки виготовляла. Тоді заарештували і мене. Раніше прийшли по мого начальника правничого відділу, Рабиновича. Він вискочив крізь вікно з п'ятого поверху. Вирішив, очевидно, що так буде краще. Після цього прийшла на мене черга "побачити Луб'янку зсередини", як жартували тоді в Москві.

Арештували мене з шумом на вулиці, вискочили з двох автомобілів з пістолями і, під цікавими поглядами принагідних прохожих (увечері вони розказуватимуть своїм знайомим: —

при мені на вулиці шпигуна заарештували — типовий жид!), — заштовхали до авта.

У той час мало хто з євреїв не розумів, що можуть його в будь-яку хвилину заарештувати й обвинуватити в тому, чого він ніколи не зробив. Проте арешт — завжди нежданність.

Почалися і мої "злоключенья заключенья...",* — кажучи словами поета.

---

*У рос. мові тут гра слів:злоключенья — нещастя, заключенья — ув'язнення.

РОЗДІЛ I

Про всесвітньо відому центральну тюрму КГБ СРСР в будинку Міністерства Державної Безпеки в Москві написано багато. Але чимало нового ще можна написати.

У самому центрі Москви, на площі Дзержинського, на розі вулиці, що раніше звалася "Луб'янка" — стоїть велика будівля. Москвичі говорять про неї: "Где Госстрах не знаю, а где Госужас знаю".*

Похмура сіра будівля. Біля кожних дверей мовчазні вартові. Що ж усередині?..

...У моїх конвоїрів трусилися руки з пістолями: "Зброя, де пістолет?" — скоромовкою питали вони, хапаючи мене за руки і обшукуючи на ходу. З уваги на мою посаду, я мав право носити зброю. Усвідомлюючи це, ті "смільчаки" тремтіли за своє життя.

У мене відібрали пістолет, і один з кагебістів сказав:

— Ви не хвилюйтесь, усе зараз вияснимо.

Не зважаючи на повну відсутність комізму в даній ситуації, я не стримався:

— Хто з нас більше хвилюється? Гляньте на свої дрижачі руки.

Ніхто мені не відповів. Наше авто із спущеними занавісками мчало від Устинського мосту, де мене схопили, до площі Дзержинського. Ось ми й уже в тіні хмурого будинку. Ворота відчиняються без сигналу (охорона знає числа оперативних

---

*Гра слів: Госстрах — державна асекурація; Госужас — державний жах.

автомобілів), і мене вводять під руки в кімнату — приймальню Внутрішньої Тюрми КГБ. Потерті столи й стільці, столик з карафкою, на долівці килимова доріжка. Через цю кімнату пройшли сотні тисяч, навіть мільйони, і наглядачі діють тут автоматично з подивугідною й принизливою прудкістю. Мене роздягнули догола, перевірили зуби (чи не витягаються вони), заглянули в горло й у всі інші отвори тіла (чи не заховав бува чогонебудь). І це виконувала людина в ранзі підполковника. Потім дали мені бавовняний одяг у роді комбінезона (був червень і стояла спека) та легкі капці. Коли ж я одягнувся, вивели на коридор і посадили в "бокс" — це щось ніби шафа в стіні, з лавкою і "вовчком".* З цієї хвилини "одноокий циклоп дверей" став моїм супутником на довгі роки. Але тоді я був ще на самому початку шляху...

Незабаром прийшли по мене: два наглядачі взяли мене мовчки під руки, один пішов спереду, а другий ззаду. Офіцер, що спереду, весь час клацав пальцями, а я ніяк не міг зрозуміти навіщо це. Та ось на повороті коридору на його ляцання обізався інший ляскіт, і мене зразу поставили обличчям упритул до стіни; а повз провели іншого в'язня, щоб ми не бачили один одного.

Ми піднялись сходами "стертих ступенів", що їх описав Солженіцин, підійшли до ліфту, спеціального, тюремного. Були в ньому два відділення: спочатку впустили мене і поставили наче в металеву шафу, а потім увійшла сторожа й відкрила в моїй шафі вовчок, щоб мене бачити. Вийшовши з ліфту, ми опинилися в типовому московському міністеріяльному коридорі, що тягнувся на добру сотню метрів, вистелений м'якими килимовими доріжками. По ньому снували цивільні люди, не звертаючи уваги на нашу, більш як дивну, процесію — тут цьому не дивуються. Коли мене вводили в двері, я встиг прочитати табличку "Заступник міністра", але прізвища не

---

*Вовчок — віконце у дверях камери.

дочитав. Приймальна була простора. З-за столу вийшов нам назустріч мужчина в уніформі капітана КГБ, узяв з рук моїх конвоїрів якийсь папір і, підійшовши до стола з внутрішнім комутатором, натиснув кнопку. За кілька хвилин в приймальню ввійшли чотири чоловіки в цивільному і, глянувши на мене, зайшли в кабінет, на якому видніла табличка з прізвищем "Кабулов". Я знав це прізвище. Берія оточив себе людьми з Кавказу, що славилися жорстокістю; його прізвище у Вірменії звучало Кабулян.

На пульті в ад'ютанта засвітився якийсь сигнал, і мене ввели в кабінет. Я ще такого не бачив — це був не кабінет, а зала. Уздовж правої стіни тягнувся великий стіл для засідань, зліва йшов ряд великих вікон з металевими сітками між шибками, а в глибині блистів велетенський — навіть для цієї залі — письмовий стіл. У кабінеті не було нікого.

Мене підвели до стола, зупинивши приблизно на три метри до нього, і посадили на круглий обертовий стілець. На столі в Кабулова було порожньо. Стояв тільки яскравочервоний телефон: явна кремлівська "вертушка" — ці апарати діяли на високих частотах, і було неможливо підслухати розмову. Ними користувалися лише для урядового зв'язку безпосередньо із Сталіном. Поруч стола стояло на столику ще декілька телефонних апаратів. За столом на стіні висів величезний, до стелі, портрет Берії, а поряд з ним якись двері. З них то й вийшов, точніше, викотився низький товстий чоловічок у цивільному. Він підбіг до мене, зупинився, із злобною посмішкою дивився декілька хвилин і раптом закричав з помітним вірменським акцентом:

— Ти знаєш, хто я?! — і, не чекаючи відповіді, продовжав, підвищуючи дедалі голос:

— Я знаю все! Знаю, що ти шпигун, працював для американців і для жидів, бо ти жид! Ну, відповідай! В морду дам!

Але не дав. Я відповів, що нічого не знаю про шпигунство. І

знову полилася базарна лайка. Цей чоловік видимо не розумів, що ранг генерал-полковника та його становище аж ніяк не відповідають такій манері висловлювання. Він кричав; я примушував себе мовчати. Через 10-15 хвилин Кабулов знов закричав, звертаючись до присутніх:

— Відведіть його! Він ще проситиметься до мене, але більше не попаде. Чуєш, ти: на колінах будеш до мене проситися, але не побачиш мене!

Він виявився майже пророком: за декілька місяців його розстріляли, як і багатьох його попередників. Але до цього я побачив його ще раз.

Мене відвели. Ліфт. Тільки тепер уже не в "бокс" у приймальній, а підвели мене до залізних дверей з вовчком на якійсь сходовій площадці. Один з моїх вартових натиснув на сигнальні кнопки. У відповідь над дверима засвітилися дві лампочки, хтось заглянув з середини у вовчок, і двері відчинилися. Без слова мене повели широким коридором, устеленим м'яким хідником (тільки згодом я зрозумів, що ці хідники у тюрмах аж ніяк не для комфорту, — по них нечутно підкрадається сторожа до камерних дверей і підслуховує). У стінах були металеві двері з закритими вовчками. Денне світло. Тишина. Зовсім не схоже на тюрму. Але ж це була знаменита, особлива тюрма — Луб'янка. Мене підвели до камери з числом 163 і, м'яко клацнувши замком, впустили у відчинені двері. Я ступив крок і здивовано зупинився: на металевому, застеленому покривалом, ліжку сидів чоловік. Я чекав камери-одиночки, тож це мене здивувало. Але чоловік був вражений ще більше за мене. Він приголомшено дивився, і за цих кілька хвилин мовчанки я побачив, що переді мною безперечно інтелігентна людина, років 60, в обтріпаному, але колись доброму, одязі. Він сидів біля столика, на якому була миска й потерта смушкова шапка — мрія московських інтелігентів. Чоловік підвівся і, запинаючися, спитав:

— Ви чужинець?..

— Ні, — відповів я. — Здорові будьте. Називаюся ... — і я представився.

Незнайомий, дивлячись на мене все ще незрозумілим і тривожним поглядом, запитав:

— Коли вас заарештували?

— Ще не заарештували. Мене затримали дві-три години тому біля Устинського мосту.

— Як?.. Біля Устинського?.. Дві години?..

Мій співкамерник зовсім нічого не розумів.

— Дві години чи два роки тому? — запитав він схвильовано.

— Та ні, дві години, — я старався якомога спокійно вияснити.

— Не може бути! Ви були дві години тому на вулиці? Вільним? Не вірю.

— Ваше діло. Але це так. Чому це так дивує вас? Що ж тут особливе?

— Адже я два роки тут, у цій камері! І два роки я не бачив нікого, крім слідчого.

Прийшла моя черга дивуватися.

— Два роки? І ви не знаєте, що діялось упродовж двох років у країні й у світі?

— Звичайно, не знаю! Чому вони кинули вас до мене? Швидше розкажіть новини! Це помилка, вас зараз заберуть!

— Головне: умер Сталін!

На мене глянули очманілі очі, і незнайомий враз повалився на долівку непритомний. Я підняв його на ліжко, бризнув водою на обличчя, і він очуняв.

— Ви правду кажете? — і він ... залився сльозами. Знову настала моя черга здивуватися:

— Що?! Ви плачете? Чому не радієте? — тряс я його за плече.

— Це була моя остання надія: я лавреат Сталінської премії, кіносценарист Маклярський... Я думав йому написати, коли попаду в табір. Адже мене заарештували тільки за те, що 1925

року я надрукував в одеській єврейській газеті сіоністського вірша.

Моя нервозність, стримувана при арешті й допиті в Кабулова, прорвалася, — я не міг дивитися, як плаче цей чоловік на вістку, що була для мене найбільшою радістю.

— Ви дурень! Це для вас спасіння — вас випустять саме тому, що він здох! — закричав я на весь голос. Відчинилися двері, появилися три наглядачі: — Тихо, кричати не вільно, — і двері безшумно зачинилися.

Я почав швидко ходити по маленькому квадраті камери. На ліжку схлипував Маклярський. А мене поглинули думки про рідних і про те, що їх чекає після мого арешту. Тепер напевно йдуть обшуки в мене й у всіх, що мали до мене будь-яке відношення. Тоді їх звільнять з праці. А тоді... Думки обганяли одна одну, плуталися.

Хлипання Маклярського припинилося і він почав виправдуватися:

— Ви от накричали на мене. Тепер я вже звик. Але ж я не раз бував у Сталіна, і він добре мене знав. Він любив мої фільми. Йому особливо подобались "Подвиг розвідчика" і "Секретна місія".

— Ось і сидите тепер тут, трубадуре подвигів КГБ! — знову схопився я.

Маклярський сидів зігнутий, обнявши руками голову.

— Та ви ще повні вогню і життя. Подивлюся я на вас, коли посидите як я з два роки під слідством. Ви ще не розумієте, що життя для вас закінчилося... Вони будуть з вас жили тягти. Поволі, не поспішаючи. У них стільки часу... Вони будуть з вами гратися, як кіт з мишкою. Вони не спішать... За ними сила, влада, час. А для вас час тягнутиметься безконечною чергою виношених вранці параш... О, вони не спішать... Ви ще мене зрозумієте...

І зламаний чоловік завмер, похитуючися на ліжку. У цю хвилину я ще не розумів, чому мене кинули до нього в камеру.

У мене ще й справді кипіло життя і мені було не до роздумування над поведінкою тих, хто мене схопив. Я думав про тих, хто залишився на волі. Адже Москва, вулиці, життя — були ось поруч. А тут сидів сивий, згорблений чоловік, розмазував сльози по щітині обличчя та повторяв одне й те ж: "У них багато часу... Вони не поспішають..."

Повечоріло. Відчинилися двері, ввійшли наглядачі: перевірка. Тоді мене вивели й помістили в іншу камеру. Усю ніч я лежав на постелі біля вікна (м'який матрац, свіжі простирала, подушка, пружини) і думав... Думки були плутані. Та їх раз-у-раз переривали стогони, що звідкілясь із-за вікна йшли. Горляні... протяжні... Ці стогони напружували мене докраю. Тільки наступного дня я довідався, що винуватцями цих мученицьких стогонів були дикі голуби, що знайшли притулок на карнизах вікон внутрішньої тюрми КГБ.

Ранок почався з того, що я почув удари кремлівських курантів (Кремлівська площа приблизно на один кілометр від тюрми) і з парадного виносу параші. Потім була "прогулянка". Тут я побачив ще одну новину: прогулянкові дворики тюрми розташовані на пласкому даху будинку. Балюстради даху закривають від мешканців Москви вартівників з автоматами і в'язнів, що їх випускають в окремі дворики. Кожний дворик 10-15 квадратних метрів, відділений один від одного парканом. А сторожа приміщена так, що бачить усіх в'язнів згори. На цю прогулянку везуть ліфтом, розділеним навпіл металевою перегородкою з обов'язковим вовчком. І як звичайно, вас ведуть два конвоїри під руки, один іде спереду, другий ззаду.

День пройшов у напруженому чеканні. Тільки у надвечір'я літнього дня мене знову повели наверх. Але цього разу не до Кабулова. В кабінеті було з яких шість чоловік. Вони почали з насмішок. Роблячи вигляд, ніби щось собі розказують, вони стали обговорювати моє життя, перекручуючи факти:

— Ти знаєш, таж він був дезертиром під час війни?

— А ти знаєш, що в інституті він отримав диплом за хабара. А як задається!

— Але ж цікаво: про те, що його дружина спала з усіма його приятелями — не знає!

Вони, очевидно, намагались довести мене до люті, і коли їм це вдалося, незвичайно раділи.

— А ось тепер поговоримо про справи: скільки шпигунських звідомлень і кому ти передав, працюючи в міністерстві?

Наруги й безглузді питання, що повторялися, сипалися градом. Мої слідчі змінювалися: а я був один. Ішла година за годиною, одні відходили, інші приходили: я попався у "млин" — так називається ця форма допитів "на виснагу". Це продовжувалось три доби. Мене не били, але не годували й не давали спати. Після трьох діб мене повели по коридорах під руки — тепер це було необхідне, бо я вже похитувався. На вулиці сіріло, крізь вікна відно було безлюдну Москву — світало. У такий час гарно спиться...

Але мені навіть і спати не хотілося; я не усвідомлював собі, що хочу спати. Відчущання були притуплені.

Мене знову ввели в кабінет Кабулова. Біля його стола сидів високий сивий чоловік з сухим інтелігентним обличчям. Він сидів збоку стола, в нерухомій позі, немов зрісся з високою спинкою крісла.

— Я — Владзімірський, начальник слідчого управління міністерства державної безпеки. Зважте, що ми лише починаємо з вами. І зрозумійте: нам відомо все, що ви передавали закордонним розвідкам. Але я хочу, щоб ви про все самі розказали. І тоді ми рішимо, як далі поступати.

З дверей, що відчинилися з внутрішніх кімнат, увійшов Кабулов.

— Ну, вже говорить? — нахабно запитав він.

— Ні, товаришу генерале, — відповідав полковник Медведєв — один з моїх слідчих, що назвав своє прізвище.

— Ти що, мовчиш? Хочеш бути сильніший за нас? — Кабулов стояв тепер передо мною. — Ти вирішив: вони нічого не знають. Так? Усе знаємо! Все! Я знаю, чому ти мовчиш: ми тебе передчасно взяли!

Не знаю чому, але я сказав:

— Це вже не моя вина...

У відповідь здійнялась буря:

— Ах, ти ще жартувати можеш?! Я покажу тобі жарти!

Із потоком гидкої лайки Кабулов підбіг до стола, схопив блокнот, щось написав, простягнув полковникові Медведєву і, обернувшись до мене, заверещав:

— Згниєш, кров'ю будеш плакати, проситимешся до мене, але більше — ні, більше не побачиш ти мене!

Цього разу він був прав, але тоді я ще про це не знав. Я лише зрозумів, що ці люди можуть примусити мене плакати кривавими сльозами.

Конвой на чолі з полковником Медведєвим вивів мене у двір. Мені винесли мої речі, і ми сіли в авто. На очі наділи мені чорну пов'язку, і авто рушило. Я добре знаю Москву і старався зорієнтуватися, куди ми їдемо. Машина тримала курс у сторону Вокзальної площі. Та ні, ми вже проїхали цей район і посувалися до Бавманської; потім і це залишилося позаду. Куди ж ми їдемо? Вранішнє світло просочувалося під пов'язку, проте вулиць я не бачив. Скрегіт воріт, авто зупинилось, і пов'язку зняли. Мене вивели в тюремний двір та й увели в приймальню. Це була Лефортовська "Військово-політична спеціальна тюрма НКВД СРСР" — так зазначалося на бланку посвідки, виданої мені на мої особисті речі. Корпус цієї тюрми має дивну форму: центральний будинок — квадрат з внутрішнім двором. Але до середини одного із будинків квадрату прибудовано ще три корпуси, що розходилися віялом з одного пункту. А п'ять поверхів цієї велетенської тюрми прозорі від підлоги до стелі. Уздовж камер на поверхах ідуть підвішені металеві трапи. А між поверхами натягнені тонкі металеві сітки, щоб ти не міг скочити з висоти й покінчити з собою — конвой за тебе відповідає.

Але я не попав у ці корпуси; лише згодом мені довелося це все побачити. Коли полковник Медведєв віддав дежурному

записку Кабулова, мене знову передягли в тюремний комбінезон, і місцеві наглядачі повели по нескінченних коридорах. Ми все спускались сходами, і я догадався, що йдемо вже під землею. І так ми дійшли до платформи, звідки сходи вели круто вниз. Я зразу відчув холод і вогкість після літнього тепла вулиці. Якийсь старшина перебрав мене від конвою і вже з своїми наглядачами повів із дежурної кімнати вниз, у вузький коридор, де стояли вартові в кожухах. Відчинили одні двері й увіпхали мене в темряву. Двері затріснулися, і я почав розглядатися: камера була не більше півтора метра завширшки. Це був якийсь колодязь, а не камера. Схожість з колодязем посилювалася ще й тим, що на підлозі була вода; вона хлюпала під ногами — вода з грязю. Світла майже не було; лише крізь вовчок просочувався блідий відблиск з коридору. Ні ліжка, ні нар не було. Лише в куті була прикріплена до стін дошка трикутної форми. Коли ж я присів на цей "стілець", то відчув його розмір: щоб сидіти, треба було притискатися до стін. А вони були покриті слизю, стікали вологістю. Дуже швидко я відчув пронизливий холод цього підвалу карцерів. Уже потім я лізнався, що там були проведені труби, якими йшов амоніак для охолодження температури.

Почались мої перші доби в карцері лефортівської тюрми. Я мав перебути в цьому кам'яному мішку 29 діб. Але тоді ще я цього не знав...як і не знав, що тут ще до мене вмерли три з лев'ятох кремлівських лікарів—"отруйників" — сьогодні помертно реабілітовані.

На кожному місці людина мусить освоїтися. Так і я почав "обживати" свій куток. Коли ставало холодно, робив гімнастику, але руки натикалися на стіни; довелось лише піднімати їх вгору й присідати. Я швидко втомлявся, і майже не загірився. На стіні я зробив нігтем значок на плісні: перший день. У слабкому промені світла уважливо оглянув стіни, коли очі привикли до сутінків. І всі ці зовнішні дії покривались потоком думок, неспокою за маму, сестру, сім'ю. Я добре знав,

що КГБ легко може їх заплутати при допитах, а потім арештувати й засудити тільки за "фальшиві" свідчення... Внутрішня напруга явно переважала над зовнішніми відчуттями. Опісля я попробував викликати якесь начальство. Це виявилось надзвичайно простим: вартовий, на моє прохання, подзвонив внутрішнім телефоном дежурному:

— В'язень число 3 викликає начальника, — і знову запанувала тиша. Через 10-15 хвилин почулися кроки, двері відчинилися і до мене в грязь ступив високий офіцер в почишених чоботах:

— Я вас слухаю.

Я сказав, що хочу побачити документ, на основі якого я арештований, бо я не бачив наказу на арешт.

— Доповім, — відповідав відвідувач. Це був полковник, начальник тюрми "Лефортово". Я викликав його кожного дня і наша розмова була завжди однакова:

— Де ордер на арешт? — Доповім.

Найсмішніше було те, що він справді письмово повідомляв КГБ і копії долучував до моєї тюремної справи. Згодом, через шість років, я принагідно побачив їх уже в сибірській тайзі. Лише один його прихід вирізнявся: він зауважив на стіні знаки нігтем на плісні — мій календар.

— Що це?

— Календар.

Він звернувся до вартового й наказав:

— Стерти, — і вийшов.

Упродовж цього місяця мене тричі викликали нагору, в слідчий корпус. Усякий вивід з кар'єру супроводився "церемонією": два сержанти мене брали під руки, попереду йшов офіцер, а ззаду сержант. Так водили навіть до вбиральні. Піддержка під руки останніми днями була й потрібна. Наверху мене приводили завжди в кабінет число один, устелений килимом, з м'якими меблями. Там чекав на мене полковник Медведєв, а з ним було завжди троє-четверо людей. Коли мене

вели довгим коридором, сповненим літнього тепла і світла, що проливалось крізь великі вікна, я піддавався рухам конвоїрів, а сам дивився вгору у відчинені квартирки, де видніло блакитне небо, і вбирав у себе тепло й звуки вулиці. З сусіднього двора доносився гамір дітей, що гралися, та сперечання жінок, що вішали сушити білизну. Ці звуки доходили з іншого світу...

Коли мене вводили в кабінет, то Медведєв з перебільшеною ввічливістю розпитував про моє здоров'я і, не марнуючи часу, питав:

— Ну як, будете говорити?

— Мені ні про що говорити.

— Якщо так, то ведіть його в карцер, а то він перегріється гут, — казав він. І додавав, коли мене виводили:

— Ми маємо час, Шифріне, ми не спішимо, ви ще це зрозумієте.

І пізніше я не раз переконувався, що в цьому був він прав: вони не поспішають і їм ніщо не заважає глузувати з людини спокійно, досхочу. Медведєв завжди при викликах говорив:

— Знаєте, в звичайній камері є постіль, простирано, покривало, там тепло, ви ж бачили.

Декілька перших днів у карцері проходили одноманітно, а далі час ішов, як у тумані. Ранок я відмічав не прокиданням (спав я навстоячки, часом падав), а кухликом води й шматком хліба. Цей хліб я розділював дуже уважливо на три частини. А крихти обережно збирав і клав у верхню кишеню куртки: чому її так елегантно пришили до карцерного одягу — напевно нікому не відомо. А як хліб кінчався, я діставав підсохлі за день кришечки і по одній клав у рот. Це не помагало, голод не проходив, але ж запах хлібних кришок був такий приємний...

Дні йшли: в голоді, в змаганні з холодом.

Навіть здавалося, що я своїм тілом нагріваю карцер — в потоці гірких і неспокійних думок, напружених докраю. Мабуть, на двадцять добу я побачив на стіні щось дивовижне. Цілими днями я стояв спиною до вовчка і дивився на стіну, в

думках вирисовував на плісні взори. І знічів'я — щось наче рухається: пліснь почала складатися в рисунки. Я подумав, що очі втомлені, відвів їх, заплюшив. Але, коли розкрив, то видіння повторилося. Жажлива втома, сонливість і пригнічений стан не давали думкам ясности; тільки десь мерехтіло: — це галюцинація. Потім подумав, адже, здається, раніше повинні з'явитися слухові галюцинації. Я заплющував очі, засипляв, падав, обертаяся до інших стін: галюцинація не проходила. Не пам'ятаю, як довго рисунки були безформні, однобарвні, та ось свідомість відмітила в рисунках колір. Поступово рисунки ускладнювалися: рухались машини, товпа, поодинокі обличчя... А там залізнична катастрофа, кров, викривлені обличчя. Я зрозумів, що божеволію і треба щось негайно робити — це ясно. Викликав лікаря. Прийшла старша жінка в білому халаті. Вислухавши мене, сказала, щоб я поменше думав, і відійшла. І ось раптом мені блиснуло: а що, як мене спеціально зводять з розуму? І я почав шукати, звідкіля можуть проєктувати ці туманні картини. І знайшов. Скинувши куртку, я став закривати нею простір. На рівні голови це не помагало, але як підняв куртку вгору на простягнених руках, то картини зeszли: проєкція йшла звідкілясь із-під стелі! Я дуже зрадів і заспокоївся. Тоді підійшов до дверей, викликав начальника тюрми й спокійно сказав:

— Припиніть це безглузде телебачення, я знайшов дірки.

Більше не влаштували мені "галюцинацій".

До кінця місяця я дуже послаб і часто падав з трикутної лавки в куточку: на ній неможливо було сидіти, лише спиратися. Дні снувалися, як у тумані, дуже вже морозило: дрожі безперервні, автоматичні: огидне почуття. Десь-то в свідомості крутилося: щось треба діяти. А що?

Я знову провадив календар: але робив маленькі значки, щоб не помітили.

Приблизно на 25 добу вдень відчинилися двері без мого виклику, і мене повели в спецкорпус. Знову ті ж допити, аж ось замість "Відведіть його, а то він зігріється", полковник

Медведев заявив:

— Бачу, що ми вас не зламали, і припиняю карцер. Я переведу вас у нормальну камеру з ліжком, укриталом, матрацом. Ви виспитесь, а тоді я вірю, ми поговоримо по-іншому, бо тепер ви озлоблені.

Викликавши конвой, наказав перевести мене з карцеру в нормальну камеру. Важко в'яяснити, що я почував у цю хвилину. Думаю, що почуття було гостріше, ніж через десять років, як мене звільняли...

Мене провели в якийсь коридор з "боксами", повернули мою одержу і я гарячково передягнувся в костюм. Віддав солдатів карцерну одіж, витягнув з кишені пачку цигарок і хотів закурити. Але в цей момент відчинились двері, і дежурний офіцер, що стояв з конвоєм, байдуже вимовив: "Роздягайтеся", а в руках у наглядача я побачив свій карцерний комбінезон.

— Як це так роздягаться? — я пробував заперечувати. Але тут була дуже добре споряджена машина: мене заставили роздягаться, натягти вологе карцерне лахміття й знову повели в підвал. Мій карцер здався мені десятикратно страшнішим після того, як я "сливе" вийшов з нього.

Так ці садисти мене добивали. Після цього я вже не пам'ятаю ні дня ні ночі — все як у мряці. Сумно усвідомлював, що тут я і помру.

На 29 добу відчинилися двері, але в них стояв не офіцер, що виводив мене, а начальник тюрми. Мене знову повели, але не в наступний корпус, а до лазні й пустили гарячий душ. Сів я на підлогу й блаженно занурився в тепло. А згодом мене повели у нормальну камеру. Тоді я нічого не розумів, чому мене перевели з карцера в камеру. Лише багато місяців пізніше я довідався, що в цей день були арештовані Берія, Кабулов, Владзімірський, Меркулов, Гоглідзе і інші головачі КГБ. Очевидно, начальник тюрми, знаючи, що я сидів на особистий наказ Кабулова, з своєї ініціативи рішив забрати мене з карцера: ануж накажуть випустити, а в'язень уже майже без свідомости!

Поталанило."Єврейське щастя"..Але ж і справді пощастило!

РОЗДІЛ 2

Уже з місяць, як мене не викликали на допит. Я дізнався пізніше, що це був саме час арештів і розстрілів в апараті КГБ. Хрушов і Булганін розправлялися з Берією і наставляли в КГБ своїх людей. Але це аніскільки не змінило ні моєї долі, ні долі більшості арештантів. Знову почалося слідство. Я нічого не знав про важливі події в країні й не завважив у тюрмі жодних змін. Слідчі, правда, були нові й нижчі рангами — майори, капітани. Але їхні методи були на тій же "висоті". Побачивши, що я не піддаюся, вони спокійно перейшли на нічні допити. Мене приводили з камери о десятій годині ввечері, коли в'язням дозволяється лягати в постіль. Слідчі (по 3-4 чоловік) усю ніч дражнили мене й нервували своїми злобними питаннями. Іноді заставляли вдесьте розказувати біографію і чіплялися дрібниць, коли я помилявся в дечому несуттєвому. Іноді вони просто щось своє читали, а я сидів. Але спати не давали ні хвилини. О шостій годині ранку, коли в'язні мусять вставати з нар і спати не дозволено, мене відводили до камери. І тут, тільки б я заплющив очі, відчинялась "кормушка" * і грімкий голос наглядача гукав: "Не спати!"

Після місяця такого безсоння, я попав у стан повної знемоги й уже мало що усвідомлював. Бувало, я засипляв сидьма, падав, мене обливали водою, — але все це було майже поза мою свідомість. Очевидно, це мене тоді врятувало.

Та ось знечев'я допити припинилися й ніхто не займав мене деякий час. А тоді котрийсь із слідчих процесуально закінчив

---

*Кормушка — металева кватирка в дверях для передачі їжі.

мою справу за кілька днів і дав мені прочитати том, складений з моїх допитів. Правда, там були й сторінки з допитами моїх близьких. Це було як побачення... Я довго сидів, приглядаючися рідним підписам. Мама... сестра... дружина... З матеріалів моєї справи було ясно, що жодних доказів проти мене нема. Але я знав, що закінчення справи означає одержання тюремного вироку. Я вже й досвід мав: арештування в 1937 році мого невинного батька та спомини арештів 1937, 1938 і 1948 років... Я знав, що з КГБ не виходять: "Аби була людина, а статтю знайдемо" — каже їхня приповідка. Згодом, уже в таборі, розказував мені один чоловік, що під час слідства, коли його дуже побивали, він сказав:

— Я ж іще підслідчий, суд може мене виправдати...

Але слідчий підвів його до вікна, показав на натовп внизу на площі й відповів:

— Ось ці — підслідчі; а ти — вже засуджений.

Справді, той слідчий і сам не був свідомий точности свого визначення!

Після закінчення слідства мене перевели в одиночну камеру іншої московської тюрми Бутирської, також у центрі Москви, неподалеко Савеловського вокзалу. Але це вже ціле тюремне містечко, в якому приблизно 12 корпусів. Деякі з них дуже великі, і сидять там (ще сьогодні) тисячі людей.

Дні проходили одноманітно. Вранці виносили парашу. При цьому, з кватирки коридорного вікна можна було побачити потойбіч вузького перевулка вікно якоїсь приватної квартири. Там уранці стояли на підвіконні чоловічі брезентові черевики, помазані зубним порошком, щоб білили — шматок побуту... Кожного разу думалось мені: як це безмежно далеко від мене! Увесь день я ходив по камері, десятки кілометрів проходив, і гарячково думав про тих, що залишилися на волі. Вперше було в мене так багато часу для роздумів і можна було в безкінечність розмірковувати свої вчинки й ціле своє життя — адже мені 29 років було. Мені не давали книжок. Годували

впроголодь, але я швидко до цього втягнувся, бо за роки війни звик до такого ж. Вікно камери мало зовні так званий "намордник" - щит, що заслоняв вид надвір. Але доходило щебетання горобців, і я почав вранці сипати трохи кришок на маленький зовнішній карниз перед "намордником". Пташки швидко догледіли хліб та й почали злітатися. Це було прекрасно: приглядатися зблизька сірим, живим тільцям цвіркотливих горобців. Та це тривало не більше трьох-чотирьох днів. Одного ранку з'явився гурт наглядачів на чолі з офіцером і заклали вікно так, що ніяк було вже насипати крихт. Не дозволено. Режим.

Аж ось мені принесли і віддали за розпискою акт обвинувачення: значить скоро суд. На цигарковому папері (нечитка шоста копія) написано, що слідство й агентурні дані доказали, що я, "пробравшись" на становище юридичного консультанта в систему Міністерства Озброєння СРСР, упродовж низки років займався шпигунством у користь США і Ізраїлю. Що саме я робив і що передавав — не сказано.

За кілька днів мене повезли в суд. Це був військовий трибунал Московської військової округи. Мене привели в якийсь невеликий кабінет. Увійшли три офіцери: суд. Прийшов ще один офіцер з мою справою. Трибунал проголосив початок слухання справи: скоромовкою, без церемоній — всі бачили, що це лише форма. Монотонність суду була порушена лише один раз. Я заявив, що текст допиту в одному місці перекручений і, що з самого початку слідства я вказував на цю помилку генералам Кабулову і Владзімірському. Тут голова перервав мені, закричавши:

— Нічого тут посилатися на розстріляних ворогів народу!

Я сів. З мого обличчя, мабуть, неважко було пізнати, яке враження зробила на мене ця вістка. Тоді розгублений голова трибуналу збагнув, якої він допустився необачности, і заявив:

— Усе це неістотне, судова розправа продовжується.

Я вже не слухав, а блаженно всміхався: "І ці пішли чортові в

зуби. Гарна мартирологія. Ягола — 36 року, Єжов — 40 року, а тепер Берія!”

У такому настрою я був і під час перерви, коли суд вийшов, щоб винести присуд. Все ж, смертної кари я не чекав. Та коли суд повернувся, зачитано чітко:

“Присудити до найвищої міри соціальної безпеки — розстрілу”.

Яка садистська формула: соціальна безпека! Вони від нас забезпечуються!

Мене відвезли і в Бутирці посадили тепер уже в корпус смертників. Мені знову пощастило — я пробув там дуже коротко, лише кілька днів. А люди сидять там місяцями, чекаючи присуду або його заміни. І кожного вечора сюди приходять по когось: або на розстріл, або повідомляють про зміну присуду й тоді виводять в інший корпус. Це відбувається ось як: корпус смертників розташований у прохідному коридорі з двадцятьма камерами. Якщо по десятій годині ввечері, після відбою відчиняються двері в коридорі, то всі камери завмирають в очікуванні: по кого? Кроки йдуть і зупиняються біля камери. І тут усі в камерах перетворюються в слух... Чиї двері відчиняють? Якщо об'являють про зміну присуду, тоді на коридорі спокійно. Якщо ж беруть на розстріл, то, як правило, чути боротьбу, зойк, рев, іноді удар, падіння тіла й хрипіння, коли в уста запихають гумову “грушу”, щоб заглушити крик. І в той час усі камери починають бушувати: б'ють у двері, проклинають, кричать, матюкаються, — загальна істерика опановує вимучених, зморених людей. Мій сусід з-за стіни тоді піднімався на решітку вікна й дико верещав:

Я живий, гади! Я ще живий! Жи-вий!

І тоді наглядачі відчиняють кормушки, всовують пожарні труби і обливають водою всіх навпопад. Гамір ущухає. Ніч. До наступного вечора можна спати.

Камери смертників — не одиночні. Зі мною сидів якийсь Грішна, хлопцеві 25-ти років. Ще змалку завезла його сестра в

Німеччину, коли гнали на примусові роботи. Гриша підріс та й попав до банди контрабандистів, а потім до перевізників опіюму. Він розказував, як весело йому жилося, як гуляв тоді. Коли ж одного разу вони попалися в засідку міжнародної поліції в Англії, він сховався від погоні до посольства СРСР. Того ж таки дня якимсь радянським пароплавом його відправили до СРСР. А тут — посадили і заявили:

— Ти англійський шпигун, нас не обдуриш.

Таким чином він опинився у смертній камері. За декілька днів ми оба дістали заміну присуду. Одного вечора наглядачі зупинились біля наших дверей. Наші серця завмерли... Відчинилася кормушка, не двері, і наглядач запитав:

— Хто тут на "Ш"? Такий тут установлений дурний порядок: наглядач називає лише першу букву, а ти вже зобов'язаний назвати своє прізвище, ім'я, рік народження і статтю з присудом. Я відповів. І до мене простягнулася рука з аркушем паперу:

— Прочитай і підпиши.

Я пробіг автоматично текст, у якому повідомлено, що мені замінено розстріл на 25 років ув'язнення в таборах суворого режиму, а після цього 5 років заслання на півночі і 5 років позбавлення громадянських прав. "5 по ногах і 5 по рогах" — як згодом мені пояснили в таборах.

Я підписав, двері відчинились, і мене повели безчисленними переходами і сходами. Я мало розумів у цю хвилину та й з Гришею розпрощався, як у сні. Підвели мене під двері, відчинили й увіпхнули в простору камеру. Зарябіло від облич, шуму й очей — адже стільки місяців я був без людей! Мене обступили, хтось подав кухоль води. Говорити я ще не міг, але мене й не заставляли. Всі тут були 25-річники й усі прийшли із смертних камер; тож усі знали, як то потрапити в натовп півсотні людей з одиночки, слідства й напруженого останніх днів чекання.

Мені показали місце на залізному ліжку, і незабаром я спав. "Відбій", — розмовляти заборонено.

РОЗДІЛ 3

Уранці я познайомився з новими людьми. Дивовижна група: ось американський генерал Стенлі Дубик, викрадений з Відня. Тут же князь Каноя, член японської імператорської родини Гірогіто, що попав у полон з Квантунською армією. А ось герой Радянського Союзу, літун, жінку якого хотів знасилувати Берія.

Літуна обвинуватили в тому, нібито він "думав" відлетіти за кордон. А там юнак-латиш, змалку вивезений до Німеччини, приїхав згодом додому, як турист, відвідати свою сім'ю в Латвії; йому закинули шпигунство. І німецький військовий лікар, що працював у концтаборі; і глухонімиий, обвинувачений в "антирадянській пропаганді"; і колгоспник із Рязані, що побив зlodія-голову колгоспу: "терорист".

Враження ринули на мене, як злива... Я переходив від ліжка до ліжка та слухав фантастичні історії, що були одначе моторошною дійсністю. І хоч люди ці були цілком різні, то в усіх їх одне й те саме закінчення: смертний присуд з заміною на 25 років спеціальних таборів. Дубик, наприклад, упродовж чотирьох років війни був у Польщі зв'язковим американської розвідки. Ризикував життям повсякденно — герой, за врятування радянських розвідників дістав радянський орден. Але 1947 року у Відні йому надягли на голову мішок з хлороформом і його ж власним автом вивезли "на всякий випадок" у СРСР, бо "думали", що тепер він міг би працювати проти Радянського Союзу. А японського князя тримають, як вигідну привабу для обміну. Він хворий, ледь говорить. Літун, що пройшов усі стадії

озлоблення й розпачу, тепер — у стані апатії. Лише молодий латиш веселий і наспівує. Він захоплено розказував мені, як "обдурив" КГБ під час слідства. День-у-день його били, майже не годували, вимагаючи, щоб признався в шпигунстві. Але він був тільки боксер і не знав, що відповісти. Та ось блиснула йому думка: він пообіцяв їм усе сказати, якщо дадуть йому їсти й не битимуть більше. Зразу ж появився ситий обід з ласощами, і юнак почав розказувати з найменшими подробицями про "шпигунську роботу" в Західній Німеччині. Кожний спортовий клуб — школа шпигунів; кожне кафе — місце зустрічей шпигунів. Усі справжні прізвища спортсменів були названі, як прізвища розвідчиків. Допити йшли впродовж місяця, а тоді почали вдруге перепитувати, чи, бува, не бреше? Чи факти й прізвища при повторних допитах будуть ті самі? Все підтвердилось, він же добре знав тих людей і клуби. Увесь час його чудово харчували, давали спати й хвалили: "Так би й давно!" А потім декілька місяців не займали, мабуть, перевіряли у Німеччині. А як викликали знову — дико збили. Зрозуміли все. Але до розстрілу за шпигунство таки засудили. Тепер він вдоволений: сито харчувався, прийшов у фізичну норму: жити можна. У нього був гарний голос, і вечорами він співав, крім латиських і німецьких пісень, ще й вивчену від когось прекрасну таборову пісню, що брала за душу мелодією й словами:

*Низкою за вагоном вагон
З рівним стуком по рейковій сталі
По етапі іде ешелон
Із Москви у затайгові далі.*

*Обліпило в снігу паротяг,
Вікна покрились морозною плісню,
І рвучкий вітер несе із вагону
Тужливу мою пісню.*

*Не тужи, моя люба,
За розлуку мені прости.
Я повернусь до тебе з весною,
Як завітнуть наші сади.*

*Хоч який мій присуд суворий,
Я повернусь на рідний поріг.
Затуживши за твоїми ласками,
Під вікно твоє прийду з далеких доріг.*

А глухонімий? Виявилось, що він, побачивши на вулиці афішу про підвищення цін, показав промовистим жестом своему товаришеві, що погано: долонею повів по горлі й сплюнув. Це — "антирадянська пропаганда з наміром народного заворушення" — було ж це на вулиці.

А колгоспник не переставав у камері дивуватися: тут і хліба дають півкілограма, і ложку цукру! Якби про це дізналися в нас у колгоспі — всі сюди пішли б гуртом!

Спомини й розповіді не припинялись увесь день, було що слухати. Були й книжки з тюремної бібліотеки, і я накинусь на них жадібно, бож упродовж усіх тих місяців не бачив друкованого слова. Дні йшли з неймовірною швидкістю: час начебто не існував, а коли перевіряти його хід, виявлялось, що він летить непомітно-швидко, як біг землі, якого не відчуваємо.

Раз увечері, як завжди перед самим відбоєм, відчинились двері й нам увіпхнули ще одного. Він стояв приголомшено в дверях у зім'ятому, але гарно пошитому костюмі. Та ось захитався й упав на долівку. Знепритомнів — нічого страшного. Ми підняли його, поклали, збризували водою. Очуняв і, не піднімаючись, заплакав та приговорював:

— Якби ви знали, який присуд вони дали мені! Якби ви знали... який присуд...

Усі здивовано тупцювали довкола цього "новачка", зацікавлено чекаючи, що далі скаже. Невже почали й по 50 років давати? Всього можна сподіватися! Але він і далі голосив, а сльози текли по його неприємному, розпливчастому обличчі.

— Який же присуд? — не витримав хтось.

— 15 років... — простогнав він.

Камера загуркотіла реготом. Напевне Бутирська тюрма багато років не чула такого дружнього вибуху сміху. Сміх: живий і бадьорий, грімкий і верескливий прорвався з камери в коридор. Відчинилась кормушка.

— Що таке? — кричав наглядач.

Але його не слухали, сміялись далі. Хтось вияснив йому, а він і собі почав підсміхатися. Якже не сміятися — всього лише 15 років...

Ошелешений новоприбулий уже сидів на ліжку, вражено дивився заплаканими очима, неспроможний догадатися, чого нам усім так весело. Адже 15 років!

Камера дедалі заспокоювалася, і до новачка підійшов старий Воронов — більшовик, що просидів уже біля 30 років. А почав він свою "кар'єру" ще за царату в цій же Бутирській тюрмі та й недавно відсвяткував своє 58-річчя в нашій же камері число 58, — засуджений по 58 УК * РСФСР на 25 років. Він підійшов до новоприбулого, оглянувся і сказав:

— Іди, друже, на парашу, — з таким "дитячим" присудом лежати не варто, відсидиш і там. Тебе сюди помилково привели, скоро й заберуть.

Так воно й сталося. І знову вся камера сміялася.

Отут я вперше подумав: усі поняття зрушені, все відносно — четвертий вимір! За ним не треба далеко шукати, математики праві: він поруч. Він — тут.

У камері поволі затихало, лягали. Дубик підійшов до довгого

---

*Уголовный кодекс — карний кодекс.

стола й скропив водою свій "сад" — цибульку в намоченій ваті, вона вже й кильчик пустила. Щасливий, хто може спати в тюрмі вночі...

Знову, якимось удень в камеру привели сивого, невисокого дідка в зеленому військовому плащі. Спочатку ми навіть не здогадалися, в чому справа; але через п'ять хвилин усі стояли довкруги й вражено розглядали його обличчя: перед нами стояв ... Сталін. Те саме обличчя, ті ж самі віспинки; навіть ті ж довгі майже по коліна руки. А це виявився "тільки" перший секретар ЦК Вірменії — Цатуров (Цатурян) Григорій Артемович. Просидів уже 14 років, а тепер його привезли з казахстанських спецтаборів до Москви на допити у справі Берії. Вони з Берією колись разом починали партійну кар'єру. Цатуров сподівався, що "тепер саме" звільнять його. Але дарма. Після допитів його знову відвезли. Він був докраю схвильований і тому розказав нам значно більше, як хотів. Я зрозумів це шойно пізніше, коли переконався, що він людина мовчалива. Тільки зі мною, набравши чомусь довір'я, він радився, як з юристом, та був щирий і пізніше. Розказував, як ще до революції у Тбілісі обвинувачували Сталіна в крадіжах і обманах; який підлий був Мікоян і як він зраджував своїх товаришів; який тихий був колись Берія. Згадав, як Сталін викликав Берію 1940 року до Москви й сказав: "Товаришу Берія, чому на тебе так сердиться товариш Єжов?" і витягнув із стола грубу течку документів. Коли ж Берія знітився таке почувши, Сталін говорив далі: "Ось тут він мені приніс на тебе ціле "дело". Але я не вірю. Ти візьми це "дело" й сам розберися з товаришем Єжовим." Так Сталін убив Єжова, а на його місце поставив Берію. Таке було завжди. Так само Єжов раніше убив Ягоду. Так тепер зліквідували Берію. І що цікаве: не бояться люди займати цей пост! Яка нестримна тяга до влади в негідників! Вище смерти.

У камері було 60 чоловік, а деякі з них непогані оповідачі. Один з таких, — досить відомий московський диригент, єврей. Він сидів тут за те, що нешанобливо висловлювався про Сталіна

у спільній кухні. Там він розказав про свій сон. Снилось йому: — помер Сталін!, — а це оцінили як "недоконаний терористичний акт". Одного дня він розважав нас розповіддю про свою квартиру. Я сам жив у такій приблизно квартирі й з насолодою прислухався до його дотепних спостережень з життя москвичів.

— Наша квартира, — почав диригент, — на вулиці Ногіна, в центрі, поряд з Медичною академією. Колись за царя-батюшки напевне жив у ній буржуй: було ж там 15 кімнат і ... одна велика — але одна! — кухня, і одна, на жаль, убиральня. І ось буржуй заслали, а на квартиру вселили 15 сімей трудівників — кожній по кімнаті! Як гарно! Але ж кухня одна. І убиральня одна. Почали ці 15 родин разом там жити та й дітей наживати... До часу мого арешту в кожній сім'ї вже виросло друге покоління: а з першого частина розвелася й знову пережилася. Відповідно йшов поділ кімнат. Щастя, що вони досить просторі були. Деякі кімнати поділили навпіл, інші на три частини; а дехто передбачливо добудував ще "антресолі" — щось на зразок другого поверху в кімнаті. Вони ж не такі, як сьогодні. У буржуїв були високі кімнати! І таким чином, у нашій квартирі тепер живе, щоб не збрехати, 40 сімей. А кухня одна. І убиральня одна... В кухні коплять 40 гасничок на 40 столиках (на столи давно вже немає місця), а в двох коридорах висять на стінах корита, дитячі ванночки, вельосипеди тощо. Іноді все це з грюкотом летить на голову підгулявшому мешканцеві, що пробирається ніччю до своїх дверей. Ранками ж — звична картина: черга до убиральні. Стоять тут дружньо наші інтелігенти й пролетарі: хто читає газету, хто обмінюється новинами. Повз пробігають інші мешканці й на ходу питають:

— Ви остання, Маріє Петрівно?

— Так, так, Семене Полікарповичу.

— То я за вами вже буду, — і далі біжить до кухні. Там у нього може вже й щось підгоряє на сковорідці, і сусідка горлає:

— Інтелігенція, сморід розводить тут своїм жаренням!

І ось, після довгих нарад і спорів наша квартира вирішила:

побудуємо другу вбиральню! І побудували... Наша вбиральня була, так би сказати, "антирадянська", простора, хоч і живи в ній. Отож її розділили навпіл і таким чином отримали дві суміжні комірки з дощаною перегородкою. Майстрував же ці вбиральні якийсь народний умілець, сусід з будинку, та й дешевше з нас узяв. І він чомусь вирішив дві мушлі в двох сусідніх убиральнях накрити однією дошкою для сидання. Цю довгу дошку він перепустив через дощану перегородку. Все було б гаразд, але проріз у стінці він зробив неточно і дошка гойдалася, як ота дошка, що діти на ній гойдаються. Гойдало небагато, але ж уявіть собі: сидите ви, аж ось у сусідній убиральні хтось сів на дошку. А вас як підкине вгору! Комфорт.

...Так я дожив до дня висилки в табір. Уранці мене одного взяли з нашої камери і, після докладної перевірки, перевели в іншу, де збирався етап. Незабаром за мною появилися: Цатуров, диригент, латиш, привели й невідомих людей. Один з них чужинець, на ньому закордонний костюм і ... стара солдатська шинеля. Що за люди?.. Четвертий вимір... Коли ж почали викликувати наші прізвища, виявилось, що цей чоловік — американець, мешканець Гавайських островів. А викрали його "помилково" з Парижу...

Після ще одного "шмона"* посадили нас у "ворона"** й повезли Москвою. Із заднього віконця можна було бачити місто, і ми всі жадібно тяглися до тієї щілини в інший світ. Поруч мене — якийсь моложавий німець. Бог знає, яким вітром занесений у Росію. Він здивовано питав мене:

- Яке це місто? Яке ж це місто?
- Та Москва!
- Москва? Ви напевно знаєте?
- Аякже, я ж москвич.

---

*Шмон — обшук (тюремний жаргон).

**Ворон — тюремне авто.

Німець дивився на Садове кільце, а потім зідхнув і сказав непорозуміло:

— Адже це велике село, а не місто, — і розчаровано відвернувся від віконця.

Справді, в Москві п'ятдесят відсотків двоповерхових домів з дореволюційних часів.

Нас привезли не на залізничну станцію, а на завулок поза містом неподалеку залізничних шляхів. Там стояв уже "вагон-зак" — таке шосте чудо світу — назовні нормальний вагон, а всередині камери. Навантажили нас напхом по 20 чоловік у камери-купе. В камері три поверхи: внизу сидить десятеро, наверху лежать по п'ять чоловік на поверсі. Потім вагон підогнали на станцію і спокійно причепили "з вантажем" до поїзду. Почули ми, як об'явлено посадку, як загомоніли люди, ідучи повз нашу тюрму на колесах. І рушили. Куди? Цього ніхто не знав. Навіть не відомо, в якому напрямку.

Якось-то мені розказували про одного змученого американця, що, вибираючись подорожувати, брав навгад листок з картотеки з назвами всіх міст світу і їхав туди, куди його вів випадок. Якби то йому так проїхатися: в нікуди й на ніколи. Хай простять мені люди у вільному світі ці гіркі слова: нам у СРСР було дуже боляче читати в газетах і слухати по радію, як Сартр чи Берtrand Рассел виправдують комунізм — адже вони претендують бути провідними умами. Якщо б ці "ліберали" Заходу почули, що по душевній простоті говорять про них люди, які караються сьогодні в СРСР — почервоніли б вони напевно від сорому. Я червонів за них у тюрмах СРСР і ненавидів їх лютою ненавистю за загравання з комуністичними вбивцями.

РОЗДІЛ 4

Етап. Багато етапів бачила злосна Росія. Я попав до легкого і порівняно недалекого, але для багатьох і Колима (за 20 тисяч кілометрів) не була кінцем. У саму глушину підвозили оленячими або собачими запрягами. Про той шлях я знав від мого батька Ісаака Шифріна, який пройшов його ще в 1937-1947 роках. Запроторили його цілком нізачо: після його смерті нашу сім'ю повідомили офіційним коротким листом про його повну реабілітацію. Мій батько попався, як тоді жартували, в "Ранній Репресанс"; я ж почав "Пізній Репресанс" і дожив у таборах до "Пізнього Реабілітанса" 1956 року. Але й він не визволив мене. Та про це згодом.

А тепер стукотять колеса, конвой веде перевірку по "делам". У папках зібрані обвинувачення КГБ і судові вирокі. Іноді вирок і без суду — заочне вирішення "трійки" ОСО — Особого Совещания об отправке* в табори. Ми намагаємося розміститися на нарах і я з цікавістю приглядаюся до моїх товаришів. Тут, очевидно, є й "блатні" — злодії, бандити. Помічаю, що і я викликаю цікавість у інших. Трапилося, що, як мене арештували, я був у легкому, ясному одязі, а взимі, перед етапом, просив привезти мої теплі речі з дому. КГБ "потурбувалось" і перед самим виїздом передали мені цілу валізку речей. Спеціально, щоб допекти мені КГБ привезло мої найдорожчі імпортовані речі: елегантне осіннє (але не зимове)

---

*ОСО — Особое совещание об отправке — Окрема нарада про висилку (в табфри).

пальто, шапку з мавпячого футра, два гарні одяги, підходящі не для етапу, а для дипломатичного прийняття. Було й півтузина шовкових сорочок і краваток, пухнастий купальний халат... Одягнений у свіжі, дорогі речі, я, очевидно, вирізнявся серед тієї обірваної маси людей, що переважно була закутана в драні ватяні бушлати з числами. Тоді ще я не знав, що КГБ заплянувало це заздалегідь. Не знав, що тут серед злодіїв є звичай "програвати" в карти людину, в якій добрий одяг, дорогі речі тощо. Буває, що злодій, який програв, може зарізати таку людину, яка й не підозріває, що є об'єктом чиєїсь гри. А речі злодій знімає з трупа і віддає тому, хто виграв. Ось і на мене вже споглядали... Але я шойно починав свій тюремний шлях і завдяки моїй несвідомості зберігав спокій.

— Ти, мужик, звідкіля? — звернувся до мене з лежанки на других нарах молодий парубійко з нахабним і страшенно порізаним обличчям — уся шкіра була в шрамах.

— З Москви. — коротко й дружелюбно відповів я, не відмовляючись від розмови.

Закидали мене питаннями... Довідавшись, що ще року немає, відколи мене заарештували, злодії здивувалися.

— Та ж ти зовсім свіжий! За що ж вони взяли тебе після того, як "Вусач" (т. зн. Сталін) дав дуба?

Довелося дещо розказати про політичне положення в країні і чому я незгідний з ним. Неминуче було згадати й про Ізраїль та чому євреї хочуть туди їхати. Я говорив поважно, старався вживати простих висловів і зауважив, що вони дедалі уважливіше прислухаються.

— То ти фашист, чи як? — раптом запитав один з молодих злодіїв.

Тут довелося прочитати ще одну "вступну лекцію" про те, що таке фашизм.

— Ти, мужик, не ображайся. У нас, якщо "фраєр", йому наша кличка "мужик". А тепер у таборах усі мужики фашисти — адже з Власовим за німців вони воювали проти влади.

— Не всі ж власівці, — кажу на це й питаю: — А ти за владу?

— Мене влада не цікавить. Я при всякій владі буду красти,
— спокійно відповів парубок з покаліченим обличчям, прозваний "Різаний."

— Але ти зваж хоч би те, що не розкіш, а саме життя привело тебе в зlodії. Напевно почав ти зlodійничати тому, що держава не нагодувала тебе, — старався я знайти дорогу до думок цього чоловіка. Наша розмова йшла далі й далі, запитання раз-у-раз загострювалися. Ми проговорили більшу частину ночі й трохи зрозуміли себе взаємно. Очевидно, саме те, що я старався поважно говорити з тими знищеними життям людьми, заставило їх задумуватися над дечим. Ми ж не були вороги. Але тоді я й не міг сподіватися, як та дивна дружба, що зав'язалася в тюрмі на колесах, стане колись мені в пригоді. Засипляючи, я думав: "Під стукіт коліс тюремного вагону веду розмови з блатними на політичні теми — четвертий вимір..."

Уранці "кирпичі"* знову почали засипати мене питаннями, і ми продовжували наші балачки. Цатуров та інші політв'язні зливовано споглядали, не розуміючи, чому мені цікава розмова з людьми з іншої планети. Я зразу помітив у тих політично неграмотних людей здібність гостро і правильно сприймати два неспівмірні поняття: Захід — Схід. Вони казали: "Наші (комуністи) завжди обдурять цих "лопухів" із Заходу. Ті й не встигнуть оглянутися, як "дістануть по задку!" У багатьох випадках вони й справді добре міркували. Характеристичне й те, що коли спочатку згадки про Ізраїль викликали в них насмішки, то згодом їх зацікавила історія країни й коротке пояснення шляху євреїв у діаспорі.

— Так ось чому вони торгують, їм, значить, боялися давати зброю! — доходив до висновків один із слухачів.

А життя у вагоні йшло по довголітніх неписаних законах.

---

*Кирпичі — зlodії (жаргон).

Двічі в день по одному випускали до вбиральні, двічі в день давали по кухлику води. А продукти видали нам ще в тюрмі: чорний хліб і оселедець... Вагон ogrівали, і в набитих камерах було нестерпно гаряче. Всі пороздягались, і від брудного олягу стояла жахлива задуха.

Ми їхали вже дві доби на схід. У Челябінську нас вивантажили. Це велике старовинне промислове місто. У воронах відвезли нас у пересильну тюрму, де в загальній залі я вперше побачив сортування в'язнів. Тут ішли етапи вже не перше століття... Всіх нас вишикували, і якийсь тюремний старшина проходив повз ряди і, не питаючи ні прізвища, ні статті Кримінального Кодексу обвинувачення, командував: "Вправо! Вліво! Туди! Сюди!" Розділив нас на п'ять-шість груп. Виявилося, що крім політв'язнів, сюди привезли і злочинців різних "мастей": "сук", "шерсть" та інших. Але я тоді ще не розбирався в цьому: всі вони здавались мені однакові. Пізніше я переконався, який наївний був мій погляд.

Нас, "політиків" і злочинців, загнали в камеру, де на нарах у три поверхи було вже до ста чоловік. Дехто стиснувся, декого посунули, і ми с'як-так розмістились — адже невідомо, коли повезуть далі... Буває, що в перехідній тюрмі чекають іноді місяцями на етап. Розібратися в людях було нелегко: в усіх лица зарослі щетиною, в усіх голови виголені, всі брудні, обдерті, — людину можна розпізнати лише по очах, а це спочатку досить важко. Я навчився й цього згодом — у таборах це ж необхідне. Щойно там я зрозумів, чому собака дивиться в очі і її не обдуриш.

Ми, політичні в'язні, влаштувалися разом на нижніх нарах — місце для "фраєрів". Наверху, де тепліше, як правило, збирались "люди" — злочинці. Нагорі чимала група злочинців грала в карти, і Цатуров почав мені вияснювати, що я тепер під загрозою "програного". І саме в той час я побачив якогось старшого чоловіка, з кликуватою борідкою, що сидів зіщулившись у куті нар. Цей інтелігентний чоловік привернув мою увагу тим, що

сидів майже голий... Я показав його Цатурову й довідався, що саме цього чоловіка роздягнули злодії. Ми підійшли до нього, і ось здогади бувальця Цатурова виявилися правильними. Чоловік цей — якийсь академік, біолог з Ленінграду. З ним розправився відомий чорносотенний академік Лисенко, обвинувативши його у "вейсманізмі-морганізмі". Уже навіть тепер це звучить дико, але в ті часи чимало вчених сиділи в тюрмах тому, що Сталін заявив себе противником деяких наукових теорій Захолу.

І ось на нарах сидів голий дідок, жертва гангстера від науки, а тут — тюремного злодія.

— Хто вас роздягнув? — я дуже розлютився.

— Ось ті, з верхніх нар, — він показав на картярів.

Цатуров у своїй піввійськовій шинелі підійшов до групи злодіїв і почав їм щось говорити, але у відповідь почулася хихітня й вигуки.

— Ти, сталінський педерасте, не перешкоджай людям!

Коли ж я хотів підійти, Цатуров зупинив мене:

— Ви ж бачите, це даремно. Вони й вас роздягнуть.

Але я вже втратив почуття обережності та й поліз наверх до злодіїв ще з кимось з наших політв'язнів. Нас зустріла незрозуміла мовчанка — ми знаходилися на "чужій" території. Але тут у мене виявилися "друзі".

— Ти чого, Абрагіме, грати до нас? — усміхнувся мені навстріч "Різаний".

— Не грати, а говорити про цього голого дідка! Адже чоловіка цього влада придушила, а тут хтось вирішив ще доконати його. Що ж буде він робити голий на етапі?

— Та ти не кричи. Не я ж його програв. І навіщо він потрібний тобі? Знайомий, чи що?

— Ні, не знайомий. Але ж це людина, яку знає весь світ, а тут його, як падло роздягнули!

— Увесь світ, кажеш? — почулося серед картярів. На мене дивилися вибалушені очі здорового паруб'яги. — А Трумен знає його?

Таке питання мене приголомшило, але я з запалом відповів:
— Певна річ, що знає! Увесь світ його знає. Цей учений відомий усім.

Витрішкуватий дивився на мене з явним ваганням. Але тут встрянув "Різаний".

— Цьому мужикові можна вірити. Він з нами їхав і в цих справах усе знає до точки.

— Ти зваж, — витрішкуватий узяв від сусіда услужливо запалену цигарку. — Я Пахан Колими "Стропило", а не фраєр. Якщо ти мені збрехав, то батька-матір згадай. Кажеш, його Трумен знає?

— Знає, звичайно, — настоював я, побачивши, що справа штанів академіка застрягла на Трумені.

— Волочи "цели"* назад, — спокійно сказав Стропило до одного з своїх "шестірок**". І, як з-під землі, біля голого дідка появилися його речі: одяг, валянки, шкіряне пальто — мрія кожного злодія.

Ніхто із злодіїв не звертав уваги на нас, і ми спустилися вниз. Тут я довідався, що Стропило один із відомих "мегерамів***" — і що він виявляє особливе захоплення Труменом. Розказували, що під час одного з таборових штрайків він навіть вивісив над залею чорний прапор з написом: "Трумен". За це тоді його "зdiskваліфікували" — дали йому ще 25 років по статті 58 УК РСФСР, тобто, він перестав зараховуватися до злодіїв, а перейшов до політв'язнів. Він став "мужиком". Але його, як і раніше, "поважають", і він "ходить у законі" серед злодіїв. Він і далі бере участь у їхніх сходах і йому "не дали по вухах" — не вигнали з почесного злодійського стану. Так, так, я не помилився: у той час у таборах це був почесний стан і злодій з

---

*Цели — речі.

**Шестірка — прислужник у злодія.

***Мегерам — злодійський ватажок.

гордістю представлявся: "Я — в законі!" Між злодіями і "суками" (злодіями, що в будь-чому співпрацювали з владою) йшла жорстока різня. Тому їх розсаджували по різних камерах. Уся ця наука була в мене ще попереду.

А частину її виклав мені в цій камері той в'язень, який несподівано присєднався до мене, коли я переговорював із злодіями про роздягнутого акалеміка. З розмови з ним я дізнався, що його арештували за те, що він, ще як студент інституту, написав антисталінський роман. З подивом та ралістю глядів я на ту виснажену обстрижену людину, одягнену в заяложений таборовий одяг: ось які люди ходять по цій землі рабів! Я ж добре розумів, що пряма антирадянська книга в часи Сталіна — це геройство.

— Я називаюся Аркадій Белінков, — представився мій новий знайомий.

Наша розмова тривала декілька годин і залишила в мене враження свіжого вітру у світі задушливого жаху цієї країни. Уже багато років пізніше я дізнався, що Белінкову пощастило втекти з СРСР і що в США він написав ще перед своєю смертю напрочуд розумні публіцистичні статті, за які західний світ повинен бути йому вдячний.

Сидячи на нарах, я думав про те, що вже пережив, та й про те, що жде мене в "четвертому вимірі".

Несподівано відчинилися двері, і почали викликати "на етап з речами". Викликали і мене з Цатуровим. Нас повели до воронів.

Знову шмон, знову тюрма на колесах, знову чорний хліб і оселедець, знову не знаємо, куди їдемо. Таке враження, ніби ти вантаж, який везуть із складу на склад...

Позаду залишився Урал, ми вже не в Європі. Та чи можна взагалі Росію називати Європою? Дуже сумнівно. Звичайно, невелика кількість людей у цій країні думає й живе, як європейці; але в своїй масі...

"Різаний" знову їхав з нами у вагоні і виявляв до мене увагу і прислав з другої камери махорку, цукор. Я був цим щиро зворушений.

Як залишили ми позаду майже три тисячі кілометрів, нас знову почали вивантажувати. Цього разу — це Новосибірськ, університетське містечко... З віконця ворона бачу довгу центральну вулицю. А потім трясиння по бічних перевулках, і ми вже знову в приміщеннях пересилки, але іншого типу: це щось наче табір з бараками. Нас загнали у велику кімнату-залю, де на стінах і стелі я побачив тисячі написів. Проїжджі люди — свояки і приятелі — залишали свої сліди... Я почав читати і був вражений. Тут були і сльози дружини, що писала своєму чоловікові, і вістка про зраду товариша. Тут були написи в усіх мовах світу — від англійської до японської... Тут мати повідомляла сина, що засуджена на досмертну каторгу. Тут були крики, кинені в ніч таборів, у надії на випадок, що хтось із близьких також їхатиме тією ж дорогою в страшне невідоме. Стіни камери постійно забілюють, але люди на скорбному шляху пишуть усе знову й знову.

І мені ця "поштова скринька" послужила в майбутньому.

Нас завели в одну з камер у бараці, а потім дозволили вийти до вбиральні. Вона варта, щоб окремо про неї сказати. Пригадалося мені, що колись Ремарк писав про страшне приниження бути в спільній вбиральні. Але в Росії цього не розуміють. Відкриті вбиральні є й по містах. Мене не здивувала вбиральня на сто чоловік, але потрясли ... шурі. Я навіть не знав, що є такі моторошні звірі на світі. Вони ходили по вбиральні: великі, як коти, гидкі, обмазані калом. Люди без палиць чи каміння, і шурі відчували їхню безпомічність. Якщо хтось ногою бив цю гидоту, то вона вгризалася зубами в черевик... Непогано було б показати таку вбиральню західним лібералам, що приязно зустрічаються на конгресах з комуністами й уважають їх людьми. Ця вбиральня для мене мов символ того, що стоїть за розкішними кулісами Большого Театру і Грановитого Палацу Кремля, того що стоїть за гладкими словами радянських дипломатів.

У Новосибірську ми були недовго. Знову застукотіли колеса.

З того часу я запам'ятав собі один епізод: конвоїр вирішив "погратися" і напустив на мене якихсь злодіїв і "сук":

— Що дивитеся? Це ж жид! — мило заохочував він цю наволоч.

І знову порятував мене "Різаний":

— Годі, начальнику: це не жид, а ізраїльтянин!

Мене це дуже зворушило: "лекція" пригодилася.

РОЗДІЛ 5

Утретє нас вивантажили в Омську і, як не дивно, тут був кінцевий етап моєї дороги. Я боявся, що завезуть на Колиму або Камчатку. Слава Богу.

Нас привезли в таборову зону напередодні 1954 року. Ворон зупинився біля великих дерев'яних воріт, по боках яких стояли дві вартові вежі з солдатами й кулеметами. На воротах були ще шлагбавми з грубих колод. Як я довідався пізніше, це зроблено для зміцнення, щоб нелегко було автомашиною проламати ворота. Були вже і такі випадки в історії втеч з табору.

Вийшов офіцер, гурт солдатів. Конвой передав наші документи, і перело мною відчинились мої перші таборові ворота.

У таборах кажуть: в'язня впускають у навстіж розчинені ворота, але випускають завжди у вузькі двері...

Наглядачі й офіцер зупинилися біля воріт і скомандували: "Перша пішла!" Мої досвідченіші товариші пройшли шеренгою — п'ять чоловік. "Друга пішла!" — знову від нашого гурту відділилося п'ять чоловік і ввійшли в пащеку воріт.

У таборах рахують не одиницями, а п'ятірками, бо в колоні в'язнів водять по п'ять у ряді. Коли п'ятірка проходила ворота, то кожний наглядач ставив олівцем на дошці паличку-відмітку. Егеж, на дошці, бо паперу нема, а дошку після вжитку зістружуть і писатимуть на ній знов і знов. Коли вже всі ввійшли, наглядачі й офіцер порівнювали свої значки на дошках. Переконавшись, що всі записи згідні, замкнули ворота.

Ось і він — табір. Один із тих, про які в країні говорять лише шепотом і лише із своїми близькими — інакше сам туди попадеш!

Передо мною ряд дерев'яних бараків, покритих снігом. З коминів піднімаються до неба стовпи диму. По стежках і дорогах, протоптаних у снігу, діловито метушилися люди. Як правило, трохи похилені, наче б хотіли бути менші на зріст. Усі в чорних півпальтах, стьобаних із вати — "бушлатах". Тут так казали на цей одяг, на відміну від "вільної" частини країни, де його називають стьобанка, або просто ватник. І на всіх — числа: в кожного на лівій стороні грудей, на носі, вище коліна та й ззаду, на спині. І спереду на шапці, над чолом число. Надрукуване чорними знаками, не більш, як п'ять сантиметрів заввишки, на білому куску матеріялу, нашитого на одяг. Ті числа й чорносірий одяг надавали всім однакового вигляду. А подібність завершувала ще й шапка: з сірого грубого матеріялу, з опущеними вниз довгими навушниками і в клинок на верхній частині — "шапка домиком", як тут її називали.

Ми стояли біля воріт, а подалі скупчився гурт в'язнів. До нас ще нікого не допускали, ми ще не пройшли тутешнього шмону. Цікаво, що конвой ніде не довіряє попередньому конвоеві. В тюрмі, при виході обшукували, перед входом у вагон знову обшук, виходиш з вагону — обшук, підвезли до пересилки — обшук. Випускають на етап — обшук, приймає конвой — обшук. Ідуть люди на роботу — обшук, повертаються з цим же конвоем, але при вході в табір — обшук. Спочатку це вражає й дуже draжнить. Кожного разу брудні руки риються в твої речах, принизливо вивертають твої кишені, гидко ошупують твоє тіло. І поспробуй лише сказати слово: роздягнуть тебе просто на морозі догола й обшукуватимуть з потрібною дбайливістю. Особливо причіпляються до блатних: ножів бояться. І, справді, злодії привозять ножі, ховаючи їх дуже розумно і спритно. Сховають іноді у стовбурі милиці в інваліда, в подвійних стінках дерев'яних валізок. Тож я і не дивувався, коли до них так прискіпливо

чіплялися. Одного разу, на етапі, конвоїр почав чіплятися до якогось літнього чоловіка в порваному бушлаті.

— Гей, ти, мужик, роздягайся догола!

Почулися заперечення, але конвоїр кричав:

— Давай, давай, скидай усе. Я хіба не бачу, яка штука в тебе на руці виколота! Певно мегерам з Колими! Скидай зараз усе!

І справді: на його руці кидалася в вічі кольорова татуїровка. Підійшли ще й інші наглядачі й тут же роздягли його догола. На всьому тілі була витатуїрована обкручена кольорова змія. Наглядачі й блатні в захопленні обмінювались думками. Підійшов офіцер, витягнув "дело" голого арештанта, глянув і коротко кинув:

— Одягайтеся!

Цей татуїрований обірванець був Кузнєцов — адмірал радянської воєнної фльоти, здається, двічі Герой Радянського Союзу.

Для обшуку нас повели в окремих барак в куті, відділений огорожею від решти табору: БУР — барак усиленого режима,* а в розговорній мові карцер або "кандей" чи "трюм". Туди саджають тих, що провинилися: на день, два чи на місяць — на 300 грамів хліба й воду. Всередині барак поділений на камери: "маленька тюрма у великій тюрмі", як тут кажуть жартома. Коли обшукали мене, Цатурова, якогось блатного й казах-інженера — відділили нас від гурту й посадили в камеру. Ми почали обурюватися, домагатися начальства, але нічого не помагало. Ми залишилися в новорічний вечір у маленькій камері, і не було надії побачити нових людей і табір. Як роздавали вечерю, хтось кинув нам у кормушку пакет: з десять булочок і декілька кусків цукру — якась добра душа поздоровляла нас з Новим роком! І ми рішили: треба відзначити початок року. Для цього залишили жолудеву каву, що

---

*БУР — барак посиленого режиму.

нам принесли на вечерю, і ті булочки, що нам прислали невідомі друзі. Не було в нас годинників, щоб дізнатися, коли настане північ. Всі приватні речі відбирають, а цінніші конфіскують у користь головного грабіжника — держави. Тож покликали вартового з коридору й попросили:

— Скажіть нам, як буде 12 вночі!

— А навіщо? — підозріло запитав він.

— Новий рік хочемо зустрічати.

— Що? — дивувався солдат. — Який то ще вам Новий рік? — і затріснув фірточку кормушки.

Ми переглянулись — нічого не вдіємо. Але не лягали спати. Нас усіх огортали спомини, ми розмовляли, мовчали, знову говорили... Раптом почули рев гудка. Нам допомогла якась фабрика, що викликала робітників на нічну зміну. Тоді й ми підняли свої кухлики з холодною бурдою, і голосно почали виявляти нашу радість. Валька "Лохматий" вилаявся, і додав:

— Хай вони, гади, уже передохнуть! Казах сказав щось радісно своєю мовою і переклав нам. Це були побажання щастя. Надії, щоб зустрічати наступний рік у Єрусалимі, явно не було і я обмежився до короткого: "Лехаїм!";* а Цатуров щось побажав по-вірменськи. Наявна дружба народів.

На наш гамір відкрилася кормушка:

— Ви що робите? — незрозуміло дивилися очі солдата.

— Новий рік зустрічаємо, — відповіли ми.

— А п'єте що?

— Коньяк, певна річ, — поглузував хтось і показав солдатові залишок коричневої рідини на дні кухлика. Солдат побачив у нас булочки (а вони ж у карцері недозволені), повірив, вилаявся і додав:

— Чому ж ви, гади, мене не покликали?

— Ми ж просили тебе, щоб сказав, як 12 буде, а ти

---

*"Лехаїм!" — щасливо! (євр.).

відмовився, — жартував Валька.

Солдат ще раз вилаявся й пішов. Звичайно, був дуже здивований проворністю арештантів: коньяк, бач, дістали до карцеру!

Так увійшли ми в 1954 рік.

А вранці нас випустили в зону. Надворі тріскучий мороз, не менше 40 ступенів пониже нуля. "Зеки",* вже були надворі ("Зеки" — "золоті кадри", так розшифровувалися букви "З" і "К", що стояли на наших персональних "делах"). Хто біг до харчівні, а хто спішив щонебудь полагодити у вільний день. Мене завели до бараку, де зразу почали гуртуватися навколо мене цікаві: "свіжий" приїхав! Питання сипалися градом — адже багато людей сиділо тут від 1937 року. Але більшість, як я зауважив, була з "набору 1948 року". Де не взяли зразу москвичі, і розмова з теми на тему йшла до полудня. Хтось покликав нас обідати. Ми вийшли надвір гуртом, чоловік із п'ятдесят, і далі розмовляли. Біля мене інтелігентні люди, і я ожив від приятельської атмосфери. Раптом один каже:

— Не оглядайся, глянь красм ока. На східцях штабового бараку стоїть начальник табору, майор. Видно, він не знає, хто ти, бож на тобі міський, "вільний", одяг та й надто порядний. Він напевне взяв тебе за якесь начальство, що невідомо як попало до табору, і без нього розмовляє із зеками. Ти дивись, як він схвильовано розпитує у наглядців, показуючи на нас! Слухай, розіграй його, представся йому інспектором.

До нас уже біг наглядач. Розштовхуючи в'язнів, він підійшов до мене, козирнув і обережно запитав:

— Ви хто такий будете?..

Зек, що стояв поруч, недбало обізвався:

— Та ось, розмовляють тут з нами.

Розгублений наглядач попросив:

---

*"ЗК" (Зеки) — заключенные — в'язні.

— Вас просить підійти начальник табору.

У мене не було охоти починати свою таборову кар'єру від розігри над начальником табору. Без слова я пішов з наглядцем. Назустріч мені сховався із східців майор з нерішучим обличчям. Я справді дуже тут вирізнявся своїм одягом.

— Ви, вибачте, звідкіля?..— обережно спитав майор.

— Прибув з учорашнім етапом з Москви, — відповів я. І обличчя офіцера змінилося, на ньому показалась лють і злоба.

— Чому цей зек роздягнений? — закричав він до наглядча. — Я тобі покажу, як випускати роздягненого зека на зону!

Майор назвав мене "роздягненим", бож не було на мені ні таборової уніформи, ні чисел. Наглядч підбіг до мене, схопив за руку й потягнув до якогось бараку. Цього разу вже без "вибачте". В бараці був склад, і мене за п'ять хвилин передягли у ватянку й "шапку домиком". Та й повели до кімнати штабу, видали шматки білого матеріалу, наштампували на них моє нове "прізвище" — число С-720, — і я вийшов надвір.

— Ну ось, тепер я бачу "не хлопчика, а мужа" — перекручено зачитував один із моїх нових знайомих, що дожидав мого перетворення в повноцінного зека. І ми пішли до харчівні. Це — довгий барак, заставлений упоперек брудними столами й лавами без спинок. Біля вікна видачі кухар відмітив мене на списку "етап" і дав залізну миску гарячої їжі — "баланди". Ми сіли за стіл і я зразу пересвідчився, що цей суп-вода нічим не відрізняється від тюремного. Така ж була й друга страва: сіра каша з дрібних несмачних круп без товщу. Її у таборах називають "кирза". Таких круп не продають у крамницях; її, кажуть, привозять з Китаю. Після їжі наші розмови в бараці йшли далі аж до вечора. Та тут хтось як не крикне:

— Кіно, хлопці!

Така подія траплялася в таборі один-два рази в рік. Усі кинулись одягатися і бігти до бараку-харчівні, — "хавать культуру", як сказав мій супутник, колишній редактор одного з великих московських журналів. "Хавать" означає в перекладі з

блатного жаргону — їсти. Це не зовсім точно: докладніше — "пожирати", а злодії говорять "глитати".

Жаргон буває дуже точний і влучний, але про нього писатиму ще окремо.

У дверях харчівні зеки з'юрбилися, заткнувши тілами вхід. У таборі біля чотирьох тисяч чоловік, і всі хотіли потрапити наперед. Ми ввійшли в натовп, і нас понесло... Мій супутник почав розмову про культурне минуле Росії. Говорив про те, до чого може дійти людина, загнана в ці смердючі зони, і зненацька почав читати Брюсова:

*Це ж сон, ти моя яснокрила,
Це ж марення сну, моя мила:
Цей сон нам приснився обом.*

*В рожевих огнях небосхилу
Ми мрію засвіtimo милу,
Що зникне з хвилюючим сном.*

*Де ж губи твої, горделива,
Дай обняти плечей новизну.
Буть з тобою — це радість мені.*

*Хай окута нас полум'я злива
І, забравши містерію сну,
Хочу зникнуть я в тому вогні.*

— Ось, яких людей пощастило більшовикам обманути, — помовчавши після чудового вірша, сказав мій новий знайомий. Напевно, Блокові і Брюсову нелегко було вмирати, розчарувавшись в революції...

А на екрані вже всміхалися й танцювали щасливі колгоспники. Мені згадалося: "Якби в нашому колгоспі знали,

що в тюрмі кожного дня дають хліб і цукор — усі сюди прийшли б самі!”

Після програми ми вийшли на мороз і почули, як на вартових вежах солдат передавав другому солдатові:

— “Пост на сторожу ворогів народу віддав!”

— “Пост на сторожу ворогів народу прийняв!”

Ми ввійшли до бараку, заскреготіли засуви, забряжчали замки. Наглядачі постукали зналвору молотками по решітках на вікнах. Мій перший день у таборі, здавалося, закінчився.

Та ні! Ще не встигли ми як слід заснути, як загриміли засуви й увалився гурт наглядачів: “Вставай! Перевірка!” І покірні люди, що тут до всього звикли, вишикувалися посередині бараку. Солдати відраховували п'ятірки, переганяли людей з однієї половини бараку на другу. Вкінці й це закінчилося. Ми знову лягли, і цього разу я миттю заснув.

Та ось знечев'я я знову прокинувся від світла й гамору. Хтось тупав чобітьми й кричав. Я піднявся, сів на нарах, нічого спросоння не розуміючи. Аж тут до мене підскочив наглядач, узбек чи казах:

— Ти кому не спиш? — кричав він. — Ти кому чекаєш? Ти Айзенгауєрові чекаєш, ти Айзенгауєрові не спиш? Ану, в карцер!

І поволікли раба Божого до того карцеру, з якого я вийшов уранці... Мої нові знайомі забули попередити мене, що вночі наглядачі спеціально з гамором уриваються до бараків. Якщо хтось піднесеться з нар, то його хапають і ведуть до карцеру. Адже той, хто не спить, можливо, підготовляє втечу...

Почався мій таборовий досвід.

РОЗДІЛ 6

Картерна камера була простора, але вся набита людьми. Не менше двадцяти осіб лежало покотом на триповерхових нарах. Виліз я наверх, хтось мовчки посунувся, і я поклався, вже втретє за останню добу, на новому місці. Єдине спасіння — сон. Відсутність сну тут у таборі це — божевілля, хвороба, смерть. Треба вміти вимикати себе, поринути в рятівничу безодню, в сонний провал. Так я й робив. Інстинктивно відчував, що не треба роздумувати, а треба спати.

Наступного ранку ми прокинулися від грюкоту ключа об металеві двері: Вставати! У півсутінках піднялися на нарах сірі обличчя моїх нових сусідів. Поруч мене сів, протираючи очі, високий худощавий юнак. Обличчя в нього довгасте, широко розкинуті брови, вилицюватий, з високим чолом.

— Геннадій Черепов, — представився він. — Чув, що приїхали, але чого ж вони притаскали вас сюди ніччю?

Я розказав.

— А ви яким чином сюди попали? — в свою чергу поцікавився я.

— Вірші писав.

— А це що, гріх?

— Залежить, які вірші...

— Прочитайте, якщо не таємниця.

Гена почав читати щось про вежі й собак. Усе це було слабеньке, і, на диво, звучало якось надумано. Я так йому і сказав, але він не повірив. Щоб хлопцеві показати різницю, довелось і мені прочитати напам'ять дещо з Кіплінга та Брюсова.

— Спасибі, — задумливо сказав він і кульгаючи заходив по камері.

“Мій Боже”, — думалось мені. — Ось тут, у цьому пеклі я читаю Брюсова...”

До мене присівся худий, мов аскет, селянин.

— Ти єврей?

— Так.

Він запитав серйозно, без насмішки чи каверзи:

— А знаєш ти своє священне писання?

— Так, читав.

— Читав, цього мало, — впевнено сказав цей дивний чоловік.

Ми розговорилися. Виявилось, що тут же на нарах були єдиновірці цього сектанта: християни-старовіри. Вони були одягнені не по-таборовому і без чисел. За те, що відмовлялися від уніформи й чисел, їх тримали на хлібі й воді вже два місяці в карцері. Мене зразу приємно здивувала начитаність цих людей у текстах Біблії. Вони знали її напам'ять! Одначе це знання було викривлене. Вони надавали значення лише релігійним звичаям. Я ще деякий час розмовляв з ними. Хотів приглянутися незвичайній вірі, що просвічувала з облич цих людей, вірі, що йшла своїми дивними шляхами.

У той час нам принесли кип'яток і хліб. Ми поснідали і дехто вже почав улаштовуватися, щоб ще доспати. Та зненацька відчинилися двері, і наглядач закричав: “Виходити!” Усю нашу групу повели зоною до довгого бараку-харчівні. Чого? — ніхто не знав. Зона в цю пору була безлюдна. Всіх вивели на роботу, будувати дерево-обробний комбінат. Але в харчівні були деякі в'язні, з п'ятдесят людей стояло в куті, відділені рядом наглядачів — туди завели й нас. У великому приміщенні світилися лише дві-три малі електричні лампочки. У їхньому слабому світлі я побачив майора. Він стояв на обідньому столі, в півшубці з овечої шкури, високих чоботах і з грубим нагаєм в руці.

— Це майор Рибаків, наш начальник, — пробурмотів Геня.

Я зразу впізнав у майорі того, хто вчора прийняв мене за

новоприбулого начальника. Але тепер цей чоловік*пашів владою.

— Починай перевірку, — грімко наказав Рибаків котромусь з наглядачів. Той почав провіряти нас за бланками картотеки. Кожен викликаний виходив наперед через шеренгу солдатів, а Рибаків кричав:

— Ти хворий?! Ти здоровіший за мене! На роботу його, гада!

Виявляється, лікар звільнив цих в'язнів від праці, а майор переводив тепер ще долатковий "медичний огляд".

Черга дійшла до мене:

— А ти чому вже в карцері? — впізнавши мене, здивовано запитав Рибаків із своєї височіні.

Я вияснив.

— Ось матимеш науку: вночі спати, а не сидіти. На роботу його!

Мене відвели до гурту "оглянених" хворих.

— А хто там ще в куті? — гримів у порожньому приміщенні майорів бас.

— Це попи, не хочуть іти, — дійшов з кута голос наглядача.

— Гони їх сюди, мать, перемать!.. — дико кричав Рибаків хльоскаючи нагаєм по халяві.

Наглядачі підтягнули до стола цих мучеників віри.

— Ну що, таки не переодяглись? І чисел нема? Та я вас у карцері згнуою! На роботу всіх! Негайно! Зняти шапки!

— На роботу для сатани ми не підемо, — спокійно, але голосно заявив старий сектант. — Для сатани ми не працюємо. Та й шапки перед тобою не знімемо. Ми тільки Богові поклоняємося.

Я думав, що з начальником табору станеться припадок — так він кидався й матюкався. А гурт сектантів, фанатиків своєї віри, стояв і вперто мовчав.

— До карцеру їх! На півроку! — бісився тепло одітий, ситий здоровило, що височів над цими півголими скелетами.

— До карцеру ми ради Господа нашого підемо, — спокійно сказав той же дідок. І вся група пройшла повз майора.

Проходячи, кожний хрестив його здалеку рухом руки й виразно проказував:

— Згинь, сатано!

А у відповідь, майор із своїм почтом наглядачів, знову матюкався. Це була приголомшлива й незабутня картина. Спокійні, не з цього світу люди, що проходили із знаком хреста та твердим "Згинь, сатано!", і біснுவатий майор, що захлинявся в істеричній лайці — представник влади.

Сектантів забрали знову до карцеру, а нас повели. Але на роботу не довели — не було конвоїрів. Я пригадав собі старий жарт:

Помер чоловік і попав у пекло. А там його питають: — Куди хочеш, в американське пекло, чи в радянське? — Очевидно, в американське, відповідає. Радянське мені вже на землі осточортіло. — Ну й дурень, кажуть чорти. — Чому? питає. — Та тому, що в американському ти свою тисячу років горітимеш без упину, а в радянському — то смоли не підвезуть, то дров нема, то сковорідку вкрали...

Серед хворих, що перейшли Рибаківу "комісію" був високий хлопець з інтелігентним обличчям і дуже виснаженим тілом. Після двох-трьох його зауважень, він мене зацікавив. Я заговорив до нього. Згадали ми Москву, і за кілька хвилин уже почувалися, як давні друзі. Віктор, як він назвав себе, був хлопець дуже життєрадісний, а ще й з великим почуттям гумору. Доля його була також оригінальна. Батько Віктора, американський єврей, приїхав 1918 року до Росії, щоб бути учасником революції. Воював він у рядах Червоної армії, згодом оженився та й залишився на все життя в Радянському Союзі. Точніше, "до кінця життя", бо 1938 року його заарештували, і він помер на Колимі в тюрмі. А Віктора 1941 року взяли в армію. В часі війни був ранений, німці підібрали його з поля бою в полон. Він пройшов усі жахіття Мавтгавзену, але вижив. Коли ж американці їх визволили, він вирішив поїхати до матері й сестри. Після приїзду, його тримали рік у спеціальному "провірному"

таборі-тюрмі. Допитували, а вкінці засудили за "добровільну здачу ворогові". Слідчий, відчуваючи, що фактів для засуду не досить, додав іще "антирадянську пропаганду". Іноді в розмовах з товаришами хлопець називав Діну Дурбін, фільми якої були тоді дуже славні, найкращою світовою кінозіркою. А за радянським законом, це кваліфікувалося як "вихваляння буржуазної ідеології" і "важило" від десяти до двадцять п'яти років таборів.

Про все те розказав мені Віктор з усмішкою, не напрошуючися на співчуття. Наші долі були трохи схожі: в обох були ув'язнені батьки, і ми дедалі більше відчували взаємну приязнь. Наші погляди на літературу, поезію, мистецтво також збігалися. А на політичні теми ми не розмовляли. Поперше, тут і так усе було ясно, а подруге, в політтаборах того часу це взагалі не було прийняте — були інші турботи. А серед них найважливіша: як вижити? Від постійного недоїдання і дванадцятигодинної праці люди ставали байдужі й розуміли ясно лиш одне: треба зберігати сили. Стало навіть приказкою: День "канта" * — рік життя.

У той час не приймали посилок для в'язнів, за роботу нічого не платили, тільки два листи на рік були нам дозволені. В таборах шаліла адміністраційна сваволя. Людей розстрілювали нізашо. Бувало, що наглядачі, вивівши в'язнів у ліс на роботу, розважалися: "Гей ти, піди принеси дров на багаття!" — посилали новака за лінію, відгороджену дерев'яними прапорцями — на "заборонену зону". Чоловік ішов — конвой же його посилає. Але, тільки но в'язень переходив за межу забороненої зони, вартовий стріляв у нього. А потім діставав за таке "запобіження втечі" десятиденну відпустку додому.

А в самих зонах проводилася незвичайно тонка політика самовинищування політв'язнів. Росіян нацьковували на українців

---

*Кант — бездіяльність.

і німців. Українців — на росіян. Мешканців Прибалтики — на тих, хто з Росії. І всіх разом — на євреїв.

Доведені до безумства голодом (якщо не виконаєш норми, то хліба ввечері не отримаєш), озлоблені взаємною ворожістю, — ці люди не були небезпечні для адміністрації. Крім цього влада ввела ще одну ланку нагляду і примусу — бригадирів. З-поміж в'язнів добирали для цієї "роботи" людей без моралі й совісти, людей, готових будького продати й убити — аби лише вижити! Ці бригадири жили в окремих "кабінках", не в бараках, їх і окремо підхарчовували. Вони були небезпечніші, ніж наглядачі, бо від них не міг скритися ні один твій крок. А над ними був старший — комендант зони, свій же в'язень, що мав владу безкарно вбити кого завгодно.

Про все це потроху Віктор розказував мені, поки ми, забуті наглядачами, сиділи в бараках. Я був йому дуже вдячний, що він ділився зі мною своїм досвідом. Без знання подробиць і особливостей таборового побуту, я не прожив би в цьому "четвертому вимірі" ні місяця.

— Ось зі мною сталася тепер така пригода, — говорив Віктор. — Я позичив в одного в'язня англійську книжку — я ж навчився по-англійськи ще від батька, — а наглядач відібрав її від мене. Виникає складна проблема: треба йти по книжку до наглядача на вартівню. А за прогулянку на вартівню мене напевно вночі заріжуть... Спершу піду з власником книжки до мегерама — що він скаже.

— Хто ж це такий мегерам?

— Це слово з жаргону, від блатних, злодіїв. Мегерам це — нелегальний старший у таборі. Його слово — закон. Якщо він дозволить мені йти по книжку до солдатів, то є шанс залишитися в живих.

І Віктор пішов. Я остався наодинці й замислився. Ось я далеко від нормального життя, і в дуже особливих умовах. Але бачу, що й тут людина виявляє себе так же само. Один готовий хліб пекти, іншому ж хочеться тільки начальником бути.

А все тримається на кулаці й обмані. Яка несамовита подібність з життям країни в цілому. Яке гротескне відбиття жахливого пейзажу в брудній калюжі.

Аж ось до мене підійшов молодий чоловік з наявним єврейським виглядом.

— Мойсей, — представився він. — Я тут дежурю в бараці, прибираю і чув вашу розмову з тим хлопцем. Я сам з Західної Білорусі, ми аж 1940 року попалися під радянську владу. Вони нам "простягнули руку допомоги", а ми "простягнули ноги", — так у нас говорили. Той молодий чоловік добре казав: тут усі ворогують одні з одними, а всі разом дуже "люблять" мене з вами...

— А що, антисемітизм відкритий? — запитав я.

— Як сказати... Ми тут найслабші, тому нас легше бити. А тут поважають лише кулак.

— І правильно роблять: кулак потрібний і нам! — незаметно підійшов чоловік років тридцять п'яти з виснаженим обличчям і горючими очима. — Мене звати Алік. Я не з цих сторін. — У нього й був чужинний акцент. — Але я єврей, як і ви обидва. А все ж таки ми різні. Я з Америки. А ти, — він звернувся до Мойсея, — ти рабин з Білорусі. Тебе вчили гнути спину, а мене вчили бити противника. У мене з дитинства, — він повернувся до мене, — був неспокійний характер, — і я вкінці зголосився добровільно до армії та й став американським офіцером. Я не розумію, чому ви тут терпите зневагу?! Ось він, — Алік показав на Мойсея, — він тут у нас "старший єврей". Ми любимо його й поважаємо за спокійний розум рабинської школи. Але я не можу його зрозуміти! Адже росіяни й усі інші лише тоді будуть нас поважати, коли ми виявимо силу. Вони іншої мови тут не знають, вони, зрештою, всю свою історію прожили, шануючи кулак!

— Ну, я не раджу йти на кулаки, — заперечив Мойсей. — Їх багато, нас мало.

— Але нас ніколи не може бути так багато, як їх! І виходить, завжди будемо принижуватися?!

До арешту я любив читати Танах. У мене був його текст у російській мові, немов православна Біблія. Я любив цю книгу, як люблю нашу історію. І там я завжди знаходив, що при вирішуванні проблем, зв'язаних з життям нації в цілому, наші великі люди радили не дивитися на кількість народу, а опиратися на його духовну силу. Так було з Мойсеєм, так мовила Дебора, таку раду давали й наші пророки. І тепер я не міг зрозуміти: чому один з віровчителів (Мойсей же був учеником Єшиви* до приходу радянських військ) говорить не те, що є в Танах?

Але Алік говорив далі:

— Звичайно, у бійці та різанині, що готується тепер у зоні, нам нема чого робити. Але, коли б'ють нашого єврея, треба відповідати дією!

— А що за різня? — поцікавився я.

— Тут є така верховна сила — "опер", — відповідав Алік.

— Це оперативний уповноважений КГБ. Він навіть начальникові табору не підлягає. І веде він поміж в'язнями розвідчу роботу: вербує "стукачів" — секретних донощиків, яким він іноді навіть платить. Тут кілька днів тому одного зарізали. До нього прийшов лист від дружини, в якому вона пише, що вже п'ять місяців одержує від таборового начальства гроші і дуже рада, що чоловік заробляє... Так ось цей "опер" веде просту гру. Викликає когось із впливових, але наївних українських націоналістів, і каже: "Чого ви, дурні, чекаєте? На вас же русаки* ножі приготували". А потім те саме росіянам: "Ви що, чекаєте, щоб вас українці вирізали?" І так цькує, доки не доведе до різанини. Тоді з радістю звітує, скільки трупів винесли за зону. Тепер у нас тут атмосфера розпалена. Всі знають, що ножі вже тут, принесені з робочої зони, і ось-ось спалахне бійка. А в основі бійки лежить не так національна різниця, як голод. Хто перемаже, у того в руках бригадні обов'язки, той поставить

---

*Єшива — єврейська школа.

**Русаки — росіяни.

свого коменданта і своїх кухарів до кухні. Тепер хазайнують тут українці, а росіяни точать ножі і зуби. Чекай різанини.

— Слухай, Алік, а як ти сюди попав? — не видержав я.

— Я тут старожил, з 1946 року. Коли закінчилася війна, я був з своєю частиною на Далекому Сході. Через російських емігрантів, що виїжджали з Китаю, я розшукував у Радянському Союзі свого батька. Моя мати від 1920 року не жила з батьком. Він виїхав без нас до Радянського Союзу. Ось я вирішив привезти його до Америки, бо в нас з мамою там крамниця з футрами була та й жилося нам непогано. Я отримав офіційну візу, як турист, і знайшов батька в Києві. Але вивезти його мені не дозволили. Передбачаючи це заздалегідь, я привіз зі собою з Америки рекомендаційного листа до проводу українських партизан-націоналістів. Вони погодилися перевести батька нелегально через кордон. І ось я, побоюючись за батька, пішов, дурень, з ним. Хтось, правдоподібно, зрадив нас, бо на кордоні вже чекали. У бою були вбиті, як у нас в загоні, так і в прикордонників. Тоді нас забрали й обидвом дали по десять років.

— Чому так мало? — здивувався я.

— Тоді, в 1946 році, смертний присуд замінювали десятима роками. Це вже пізніше ввели двадцять п'ять років. Ось ми, з батьком, тепер "малореченцеві".

Я вийшов разом з Аліком, він мене проводив. По дорозі, у вузькому проході бараку, ми нашттовхнулися на якогось здоровила, що поспішав. Алік ішов попереду мене, зустрічний щось рявкнув, і хотів силою відшттовхнути його набік. Миттю Алік ударив його знизу в підборіддя і той непритомний повалився на землю.

— Ходімо, — сказав Алік і повів мене далі. — Я завжди так роблю. Мене бояться ті, хто знає, що я непоганий боксер. Але не дай Боже, самому впасти...

Я йшов позаду цього нового мого знайомого й думав: скільки ще "лекцій" в мене попереду?

Зразу ж після повернення до бараку, я побачив, що на зону входять зеки, повертаються з роботи. Ворота відчинені, а

офіцери з наглядачами стоять по боках з дерев'яними дошками. Відзначають "п'ятірки".

— Перша пішла!.. Друга пішла! — кричав один із них. Кожний в'язень поводився інакше при вході на зону. Одні бігли кудись за ділом, у санчастини, (ануж поталанить отримати звільнення з роботи на завтра?). Інші — когось побачити, поки зачинять бараки наніч. Але більша частина йшла поволі, як у трансі від перевтоми. Їхні лица обмотані брудними й намерзлими від дихання ганчірками, очі без виразу.

У бараці гуділо. А від розмотуваних онуч, мокрих валянок і брудних спітнілих тіл ішов нестерпний сморід.

Попереду ще вечерея, тож люди не роздягалися. Всі чекали, коли до харчівні покличуть наш барак, бо разом усі бригади не могли поміститись. Нарешті довгождане: — Виходи в харчівню! — і ми йдемо туди, де вранці відбувалася "комісія". Вечерея — це кусок оселедця, хліб і трохи розвареної слизької каші без жодного смаку. Але яке це смачне! В таборі все смакує! Залишків у мисках нема, а біля помийної ями нишпорять увечері й уранці якісь жалюгідні обірвані постаті й шукають за голівками оселедців. Це — смертники. Коли людина ходить в таборі біля помийних ям, то її жде могила. Але про це я довідався пізніше.

Повертаючись з харчівні, ми побачили, як кілька санітарів тягнули за вартівню сани з трупами людей, що впродовж дня померли в шпиталі. Віктор, що йшов поруч мене, сказав:

— Придивися: видовище гідне увіковічнення...

Сани зупинилися біля варти. Трупи лежали голі на морозі із значками на ногах — число, не прізвище. З вартівні вийшов дежурний наглядач.

— Ну, чому так пізно? — загарчав він, потім обернувся і ввійшов у двері, а за хвилину вийшов. У руках у нього розжарений залізний дрючок (там увесь час такі лежать у печі наготові). І цим дрючком він за чергою просвердлював кожного трупа. Ануж прикидається мертвим і захоче втекти — голий у сорокаступневий мороз...

РОЗДІЛ 7

Ніч пройшла порівняно спокійно. Цього разу мене не забрали до карцеру. О п'ятій годині ранку нас побудили гучним дзенькотом — ударами в підвішану рейку, і повели до харчівні. Звідтіля бригадами почали заводити у вузький коридор з колючою огорожі. Цей коридор тягнувся від воріт вартівні, приблизно, на 100-150 метрів в зону. Тут збиралися бригади перед виводом на роботу.

Сонце ще не зійшло. Скрізь було темно, лише огорожі, вартові вежі й вартівня блистіли в сяйві прожекторів. Натовпи у півтемряві глухо порушувався під сніговою, що прикривала все довкола. Я стояв задуманий і спочатку не міг з'ясувати собі, що тут коїться. У щільно стиснутій юрбі людей ішов якийсь судорожний рух. Чути матюкання й стогони.

Ріжуть! — раптом збагнув я. І справді, тут відбувалася різанина. Моторошна, майже мовчазна, безжалісна, дика... Я присунувся до дротів огорожі, щоб побачити щонебудь. Декілька разів на мене випадково натикалися якісь зчеплені групи. Раз-у-раз хтось падав на сніг. Хтось біля мене старався пролізти під колючу огорожу, розриваючи одержу й тіло. Все, що проходило, було таке дике й неймовірне, що я навіть не відчував справжньої небезпеки для самого себе. Так було зі мною колись на фронті. Не уявляв собі, що мене можуть убити, доки вперше не був поранений.

Як довго це тривало — не знаю. Пригадую, мені стало страшно аж від знайомої тріскотні кулеметів. З вартових веж почали стріляти по зоні — адже бунт, ріжуть, можна стріляти! Я лежав на снігу і з жахом думав про те, як тут усе заплановане:

раніше хай самі себе поріжуть, а тоді ми їх, не порушуючи закону, постріляємо!

Юрба, нарешті, лягла на сніг, і нас освітили прожекторами з вартових веж. У гучномовці почувся голос Рибаківа: "Всі лежати на місці; хто підніметься, того застрілимо!" І на зону вбігло декілька сот солдатів. На перших, хто попався їм під руки, наклали наручники. Увіпхали їх до воронів і повезли. Це жертви для суду — адже в таборі був "бунт". Нас відпустили до бараків — треба ж і трупи прибрати. У всьому потрібний порядок.

А коло десятої вранці, ніби нічого й не було, нас повели на роботу. Але настрої у всіх, очевидно, був схвилюваний. Усі розпитували про товаришів, з'ясовували, хто вбитий, кого відвезли. Всі були однозгідні в тому, що різанина пройшла без успіху: українці залишилися "при владі" на зоні.

Я все ще сприймав те, як якусь дитячу гру "в солдатиків", і вважав смішним устрявати в подробиці таборного життя. У той час я думав про одне: треба звідсіля утікати й жити нелегально. Якщо зможу — виїду за кордон. Буття в таборі я переживав, як епізод, проміжний етап перед утечею.

Друге, в чому я був уже цілком неправий, це моє обурення з приводу того, що попав у лапи КГБ. Ця невдача здавалася мені мало не вершком несправедливості долі, що вирвала мене з гущі подій і боротьби та закинула в цей мертвий ставок з таким же плесом. Значно пізніше я зрозумів, що раз ти опинився в такій чи іншій нежданій ситуації, треба думати про долю, питаючи — не "за що?", а "для чого?". Лише поставивши питання — "для чого життя привело мене в цю обстановку?", починаєш збагачувати чимсь новим свою душу.

Наш табір будував електроцентралю. Мене та й декого Віктор завів у повітку, недалеко бетонного заводу. А в повітці, він сказав, сьогодні нас не шукатимуть, наглядачі зайняті, і тому треба добре відпочити. "День канту — рік життя!" Віктор узявся розбирати купу якихсь дошок, що лежали в куті майже до стелі. Дуже скоро в дошках відкрилася щілина, а там і діра, куди ми

заповзли. Всередині виявилася порожнява, розрахована на яких десять осіб. Так хлопці спеціально зложили дошки, збудували цей захисток, щоб було де відпочити при нагоді. У дірі було тепло, бо вздовж стіни проходила ogrівальна труба, — повний комфорт! Розмістившись, ми стиха розмовляли про вранішню різанину.

— У загальному, це ще "шумок" невеликий, — стверджував Віктор: — Небільше сотні вони "запороли". До речі, чи відомо вам, що блатні пізнають, скільки людей убито, по тому, як вимовляють слово "шумок"?

Деякий час розмова йшла про блатний жаргон — "фень", про його влучність, дотепність, образність вислову. Приклади наводилися дуже хвацькі; але по-справжньому я почув "феню", коли попав за півроку в закритий політізолятор у північному Казахстані.

Хтось перевів розмову на іншу тему: як важко в таборах без жінок. Виявилось, ще два-три роки тому чоловічі й жіночі табори (а також табори політичних і блатних) були спільні. Але "знавці" того часу почали заперечувати. Посипалися розповіді про жажливі бійки за жінок, про випадки насильства й розпусти... Навіть слухати було гидко й страшно. І я побачив, що це була велика помилка КГБ. Роз'єднання з жінками визволило чоловіків для думок про свою долю. Життя разом з жінками створювало ілюзію "нормального" існування. Пізніше я побачив висліди цього визволення — почалися таборіві повстання. Але це ще попереду.

Коли говорили про жінок, Віктор розказав про відому співачку Русланову. Вона також посиділа в таборі, посварившись з Берією. Після сварки він умістив у неї в ліжку диктафон, який записав її нічні прокльони проти радянської влади. Русланова, як казав Віктор, вела себе в таборі надзвичайно гідно. Коли вона співала, то лише для своїх товаришів-в'язнів. Якщо ж входило таборове начальство, вона замовкала.

Хтось забурчав:

— Ці гадюки ведуть себе гідно, коли попадають у табір, а на волі вони цій же владі задок лижуть. І не лише вони — Захід також не краший: усі ті західні дипломати, що обіймаються з нашими вбивниками. Вони ще дограються до того, що будуть з нами тут. А тоді я сам піду в наглядачі. Хай же не ждуть тоді пощади.

У цих словах було стільки гіркоти і ... правди.

— Годі нерви псувати, — жартома сказав Віктор, — краще поімпровізуймо на тему: "Радянська влада визволила Гавайські острови". Ну, хто перший?

Я задумався над останніми словами про західну демократію, перед якою справді страшні випробовування. Вона ж дозволяє комунізму проникати із своєю демагогією все глибше у вільні країни. Я розумів, які правдиві ці моторошні слова вимученої людини.

До мене почав доходити зміст того, що говорив Віктор:

— ... Гавайські острови перейменовані в Червоно-Гавайські острови. Столиця островів з Гонолулю перейменовується в Сталінолулю, — голосом радієвого диктора захлинався він.

Знову мої думки обірвалися: думалося про те, який правий Достоевський. Він писав у "Братах Карамазових", що люди не вміють розпоряджати своєю свободою й лише мріють, кому б її віддати: партії, релігії, вождеві... І ось наслідки: світ у руках негідників. Безсовісні злочинці легко об'єднуються й знаходять один одного, а порядні люди й далі роз'єднані.

— ...Підходжу я до пароплава й бачу: вивантажують свіжу партію співробітників КГБ, — говорив далі Віктор. — Питаю: навіщо їх так багато? Відповідають: пробували посилати на Червоногавайські острови марксистську літературу — не допомгло. Тож привезли авторів. Іду вулицею, дивлюся — мавпи в черзі стоять за бананами. І одна одній каже: "Де це ви, Мавпо Іванівно, таке справжнє мавпяче футро собі придбали?"

Регіт заглушив імпровізацію Віктора. "Який же невичерпний запас життєрадості в цієї людини!" — подумав я.

Кінчався день, і ми обережно вилізли із схованки. Залишившись з Вітею наодинці, я почав обережно розпитувати, які він бачив утечі з табору впродовж чотирьох років.

Відповідь давала мало надії. Як правило, КГБ знало про втечу ще поки її почали. А втікачів майже завжди привозили знову до табору. Якщо їх зловили не в місті, а в тайзі, то вбивали. Їхні трупи клали на два-три дні біля вартівні, щоб усі бачили їх при виході на роботу та й при повертанні. Але рік тому була вдала втеча з цього табору. П'ять в'язнів зробили фальшиву стінку товарового вагону з ручками на внутрішній стороні. Розвантаживши вагон з цегли, поставили цю стінку й самі заховалися за нею, придержуючися руками за внутрішні ручки. Прийшли наглядачі, подивилися всередину вагону, побачили, що він порожній. І паротяг вивіз цей вагон за зону, на залізничу дорогу. І так хлопці втекли. Коли ж увечері наглядачі вели в'язнів з роботи, то не долічилися однієї "п'ятірки". Але вирішили, що помилились при рахуванні — адже рахують "п'ятірками". Але вночі в зоні знову бракувала "п'ятірка". Тут уже начальство захвилювалося. Та лише вранці ствердили: втеча! Таким чином утікачам залишалася майже доба спокійної їзди й вони втекли.

Я уважливо прислухався. Жити тут я не збирався.

Коли привели нас у житлову зону, я побачив на нарах поруч себе нову людину. Сидів сумний і розгублений дідок з інтелігентним обличчям. Виявилося, це професор біохемії з Москви! Він необачно заперечив відкриття академіка Лепешинської, яка нібито створила штучну живу клітину з неорганічної матерії. А влада саме цю фальшивку підтримувала й подавала за наукове досягнення Радянського Союзу. На нарах біля новоприбулого лежали англійські книжки. Тут же до бараку ввійшов Віктор і, проходячи повз нари, почав удавати з себе блатного. Перейшов на їхню мову "фень", перекосивши до невпізнання обличчя. В нього був справжній талант міміка! Я розказав Вікторові про нашого новоприбулого вченого. А

професор дещо вже злякано приглядався "блатному". Тоді Віктор мені зашептав:

— Англійські книжки, кажеш? Ось я зараз розіграю його, щоб не сидів такий прибитий! — і він підійшов до старого.

— Ну, старий, з приїздом тебе! Ти тепер вдома, довкола всі свої. Ти який реченець тягнеш, батечку? Я ж бачу, ти свій у дошку!

Позеленілий від страху дідок дивився на Віктора, а той сипав скоромовкою далі, не чекаючи відповіді:

— Ні, бачу, помилився я: ти ж мужик, фраєр. Ти певно у Гітлера візникував? Га? На вороних Гітлера возив, чи не так, батьку?

— Слушайте, чого вам треба від мене? — белькотів старий. — Я вас не розумію.

— А ти, старина, спокійніше, — перекошував пику Віктор. — Ти мені ці гоглі-моглі не заливай. Я ж тобі по-російськи говорю. Ти що, по-російськи не розумієш? А, в тебе, бачу, книжки на труменівській фені. Ти що, по-труменівськи базікаєш? Давай-но сюди книжки, в мене якраз нема паперу на куриво! — і забравши книжки, Віктор підійшов до нас.

Приголомшений дідок дріботів за ним:

— Навіщо вам ці книжки, залишіть їх мені...

Тут хтось увійшов до бараку й заговорив з Віктором по-англійськи, а він відповів йому тією ж мовою. Професор стояв, відкривши рота: що це таке, галюцинація? Блатний розмовляє англійською мовою?

Але тут хтось уже навмисне звернувся до Віктора по-німецьки, а Віктор і на німецьку мову перейшов. Хтось обізвався французькою — Віктор з ним по-французьки, нібито й не помічаючи новоприбулого професора, що стояв тут же.

Той укінці зрозумів, усміхнувся:

— Сором, молодий чоловіче, сором із старого глузувати!

Тут Віктор, уже сміючись, розшаркався в своїх порваних штанах і саморобних черевиках з "корди" і, простягаючи руку для знайомства, сказав:

— Пробачте за "науку", але й вам треба зразу засвоїти собі, що тут не можна нікому даватися в зневагу.

Надійшла ніч, перевірка закінчилася, і я вже сидів роздягнений на верхніх нарах. А внизу розмовляли два наші здоровенні молодці. І раптом я почув, що кожне третє слово в їхній розмові "жид". Я сидів, прислухався до української мови, якої не розумів, а лише слово "жид, жид, жид" діяло на нерви. Не витримавши, я зіскочив з нар:

— Може, ти припиниш? — крикнув я.

— Що? — чоловік непорозуміло глянув на мене.

— Якщо ще раз скажеш слово "жид", то нарікай на себе!

— Тобі чого? Ну, "жид"!

Мій кулак ударив знизу в його щелепу. Бризнула кров, противник кинувся на мене. Барак закрутився в бійці й наповнився ревом лайки. Хтось нас роз'єднав. Почали вияснювати, за що побилися. Виявилось, що я аж-аж неправий. Це ж були українці з Заходу, з Станиславова, і для них слово "жид" означає "юдей". Це слово в них не лайка, як на території Росії. Я зрозумів, що був неправий, і пробував вибачитися, але хлопцеві мої вибачення були ні до чого: вибитого зуба я повернути йому не міг...

Вкінці ми всі полягали, і прийшов спасенний сон.

Наступного ранку я попав на роботу до очистки дороги від льоду. Уже вполудне не мав сил піднімати лом. І тоді я побачив поруч насмішливе й злобне обличчя в таборовій шапці:

— Що, жидівська сволоче, учишся працювати вперше в житті?

Без надуми я вдарив негідника ломом по голові, і він упав. До мене підбігли якісь в'язні, один з них сказав:

— Ти краще тікай до бараку. Ти ж коменданта "грохнув",* біжи, поки його шестірки не зарізали тебе.

Я був напівсвідомий, і мене відвели. За кілька хвилин прийшов хтось з моїх товаришів праці.

---

*Грохнув — убив.

— Ну, брате, ти його не добив, лише оглушив. Тепер тобі напевно "хана"*.

Це я вже й сам зрозумів, але не знав, що робити. А ще й нікого з моїх нових друзів не було поруч. Ще поки зняли нас з роботи, дійшла до мене спасенна вістка. Якись вороги коменданта, що віддавна чигали на нього, влучили момент, коли він увійшов до вбиральні. Вони кинулись на нього й топорами зарубали його. Так несподівано я врятувався.

Увечері прийшов до мене Мойсей.

— Не треба так зразу ставитися: вночі бійка, вдень бійка. Тебе заріжуть!

— Розумію, але що робити? Не стану ж я терпіти таке!

— Краще потерпи. І пам'ятай, що твоя поведінка може накликати біду на всіх євреїв у зоні.

Він пішов, а я сидів пригноблений. Та ось появився схвильований Алік.

— Ну, добре, що живий! Звичайно, ти дивися, на кого кидаєшся. З цим комендантом тобі просто пощастило, вся зона говорить про це! Але "кол бесейдер!"**. А знаєш, яку витівку зробив сьогодні вночі Віктор, той твій знайомий з Москви?

— Ні, не знаю.

— Комедію він вчинив та й годі. Послухай тільки: там у них у бараку нема євреїв, і вночі почалися антисемітські балачки. Обливали гряззю, насміхалися, видумували всякі нісенітниці — мені про це розказував один гарний чоловік з того бараку. І ось Вітя спочатку сперечався з ними, а тоді вискочив на стіл посередині бараку, витягнув свій сексуальний орган і закричав:

— Сволота! Я завтра зроблю собі обрізання, щоб не бути подібним до вас.

Я широко сміявся, уявивши собі цю картину, і думав: — Віктор приятель надійний.

---

*Хана — кінець, смерть.

**Кол бесейдер — усе гаразд (євр.).

РОЗДІЛ 8

Удосвіта на збірці весь натовп гудів. Але сьогодні в'язні схвилювані не з приводу різанини чи бійки. Ні, з уст до уст передавалася неймовірна вістка: на вартівню викликали одного в'язня й заявили, що його звільняють.

Чорно-сіра маса зеків у коридорі з колючого дроту живо, але з недовірою обговорювала цю новину. Це був перший, від багатьох років, випадок, що когось звільняли з табору у зв'язку з перевіркою справи й реабілітацією. Раніше "звільнення" відбувалося ось як: коли в'язневі кінчався тюремний реченець, його вивозили етапом у вороні й вагон-заку з табору. Конвой з собаками й кулеметами проводжав його в глуху тайгу Сибіру або на піски Казахстану. Це могла бути висилка на якийсь час або на поселення, тобто безреченцево. На визначеному місці засланець живе під наглядом спецкомендантури КГБ, без паспорту, відмічаючи свій "вовчий білет" кожного тижня. Якби ж не прийшов на перевірку — це втеча, тобто новий тюремний присуд...

Ось чого так збуджено гомоніли сьогодні в'язні. Звільнювали старого чоловіка, шевця з Кремлю, що шив узуття для членів уряду. Комуś він не вгодив та й посварився з начальником своєї майстерні. Напідпитку вилаяв когось з "високої клієнтури" — цього досить, щоб засудити людину на 25 років у таборах. Зрештою, не це було дивне, що звільняють ні в чому неповинну людину, а заскочив усіх сам факт звільнення!

Люди призвичаїлися до того, що сидять ні за що: свавілля влади і КГБ було вирішальне. Усім видно, що тут же поруч валяються на нарах старі більшовики й есери, яких вони самі

1918 року відправляли в тюрми. З однієї миски їдять радянський і німецький генерали. Міністер-комуніст і брудний політикан Гомулка чистять убиральню разом з князем Бобринським. А комендант табору — чеченець, якого Сталін вислав на Сибір 1943 року, ненавидить усе, що російське, і б'є всіх одною палицею. Ніхто не дивувався, зустрічаючи в таборі колишніх героїв Радянського Союзу. Ні адмірал Кузнецов, командир фльоти Радянського Союзу, ні відомий на весь світ конструктор літаків Туполев, що сидів безреченцево, — не були тут винятками.

Усі ці військові, літературні, музичні й політичні знаменитості були змішані з густою масою української Вандеї. Адже тисячі й тисячі простих селян з Західної України воювали зі зброєю в руках проти радянської влади до 1953 року! І неменша кількість росіян, що побували в німецькому полоні чи в армії генерала Власова, опинилися в тюрмах з однаковим ярликом: "зрадник батьківщини". Панувала сваволя, тож нікому й нічому було дивуватися.

Ось стоять посередині зони три чукчі-дикуни з Чукотки. Вони ж ніколи не бачили будинків і для них наші бараки — чудо! Електрична лампа — казка! А сидять за те, що кидали гарпунами на "великого кита" і хотіли стріляти в нього з мисливської зброї. А "кит" вистрілив у них, і "проковтнув" їх, бо це ж було радянське підводне судно. Досі вони не розуміють, як і чому опинилися тут. Але дуже вдоволені: "Їсти — дають, спати — є на чому, тож усе гаразд." А про те, що їх засудили на 25 років тюрми, як диверсантів, вони навіть не знають.

Звільнення — звільненням, а праця — працею. Нас привели на будівельну зону, і мене призначили до риття кітловини. В Росії, чомусь, усі земляні будівельні роботи ведуться взимку, коли земля замерзла на багато метрів завглибшки. Нам видали ломики, рискалі, залізні клини, молоти та й показали, де довбати мерзлоту. Ломик відскакував від землі, як від заліза. Досвідчені зеки збирали по зоні дрова, стараючись украсти сухі дошки й колоди, бож спеціального дерева не було. Розпалювали багаття

Український політв'язень Федір Колісник і автор

на місці, де треба було копати. Коли земля дещо відтаювала, її довбали, а в ямі знову розкладали вогнище. Спритніші радили собі ще йнакше. В землю вбивали металеві клини, з'єднували їх з електричним проводом, і без відома начальства сполучали цю "електроземляну" сітку зі струмом електричності зони. Коли ж крізь землю проходив електричний струм, вона ogrівалася. Такі "огрівачі" залишали там потайно на всю ніч; можна уявити, скільки електроенергії на це зуживалося.

Поки горіло багаття, ми заходили до збудованих зеками тимчасових шоп. Там стояли печі, зроблені з суцільних залізних бочок, розжарені до червоного будівляним тесом.

Люди покурювали, сушили одержу, грілися, бож надворі мороз, температура доходила до сорока ступенів понижче нуля.

Правда, курива не було, і жадібні очі провожали кожну зтяжку махорковою "козячою ніжкою". Ніхто ніколи не курив сам. Як лише якийсь щасливець мав "закрутку" махорки, то не встигав її запалити, як тут уже лунало: "Перший просив!", "Другий просив!" і злиденну махоркову цигарку досмоктували, обніпаючи пальці.

Одного разу, під час переїзду з Москви, я бачив таку сценку: якийсь інтелігентний дідок курил свій недокурок, а вогонь уже обніпав йому пальці. Аж тут підійшов парубок, якийсь злодій, та й каже: "Батьку, покурим?" Дідок радісно всміхнувся, кинув недокурок у калюжу та й стояв дожидаючи. Він сподівався, що парубок почаствує його цигаркою. А парубок тим часом стояв собі нічого не розуміючи, він же надіявся докурити після старого!

Під час праці я звернув увагу на молодого чоловіка біля мене. Видно було, що під впливом постійного голоду риси його обличчя стали загострені й придавлені. Ми розговорилися й познайомилися.

— Гриша Березник, єврейський поет, уцілілий... — представився він.

Я хотів довідатися в нього про долю єврейських письменників і поетів, що були зовсім недавно розстріляні з

наказу когось із уряду. Їх розстріляли без слідства і без суду. Серед них були Перец Маркіш, Бергельсон... Але Гриша їх не зустрів. Під час "перекурки" я познайомився ще з одним: "Гриф" — він коротко назвав себе. Цього єврея вивезли з Польщі, коли Сталін і Гітлер поділили між себе цю країну. Згодом я зустрів ще сотні й сотні таких євреїв з Польщі. Гриф розпитував мене про військово-політичний стан у країні. Я висловлював найбільш мрячні прогнози, бо відношення з Заходом погіршувалося з дня на день. Попереду були Тайванська і Кубинська кризи, і Хрушов, що бив черевиком (чобота, на жаль, не було!) — по трибуні Організації Об'єднаних Націй.

Аж ось і Віктор підійшов до мене:

— Ми напевно "загнемось" на цьому довбанні кітловини, це ж ясно. Може, попробували б пролізти в монтажну бригаду електростанції?

— А як це зробити? — я здивувався.

— Узагалі, всякий перехід із бригади до бригади тут недозволений. Але до мене дійшла вістка, що пошуковують спеціалістів-електриків. Ось треба їх переконати, що ми саме ті, кого їм треба.

— Тільки ж я в цьому нічого не тямлю.

— Нічого. Говорити буду я. Маю в запасі декілька термінів, таких як "рейковий міст", — блиснув Віктор усмішкою на весь рот.

— Ідемо!

Ми прийшли до якогось бараку, де, за словами Віктора, сидів головний інженер. Постукавши ввійшли до задимленого кабінету.

— Ми електрики, працювали на монтажі, — без вступних слів почав Віктор, звертаючися до якогось цивільного чоловіка, що сидів за столом. — Якщо вам потрібні люди — запишіть нас.

Інженер почав ставити Вікторові запитання, з якими той непогано справлявся. В цю хвилину без стукання відчинилися двері, і ввалився цілий гурт офіцерів КГБ та наглядачів. На чолі

йшов генерал, начальник управління таборів.

Ми з Віктором пропустили їх і хотіли, користаючи з гамору, зустрічі та привітань, вийти, як знечев'я генерал гукнув басом:

— Чому тут зеки? Чому зеки у вас без бригади по зоні ходять? — сердився він, звертаючись до начальника нашого табору, майора Рибакова. — А ви тут що робите? — кричав генерал уже до нас.

Я знав, що Віктор хвилюючись заїкається, тому відповів перший:

— Ми прийшли з причини набору людей на електромонтажні роботи.

— Як це так "прийшли"? Хто вам дозволив ходити самим?!

Генерал, видимо, був чимсь роздратований і хотів на кимсь зігнати свою злобу. І тут я зауважив, як зразу Вікторове обличчя перемінилося. Передо мною вже стояв не Віктор, а якийсь дегенерат з тупим і бездумним виразом.

— А ми не знали, громадянине старший наглядачу, — сказав він, дивлячись на генерала.

У кімнаті на хвилину запанувала жаска мовчанка. Всі заціпеніли: назвати ж генерала наглядачем!

— Це..., як це?.. Ти що сказав? — Генерал також явно розгубився. — Я — наглядач?..

Сцена була настільки комічна, що наглядачі й офіцери готові були хихотати в кулак. Цивільний інженер явно підсміхався.

— А я хіба знаю? — Обличчя Віктора ставало шораз гупіше. Він так грав ролю "дурнила", що важко було не повірити, що перед вами сільський телепень. — Я знаю: раз шинеля — значить наглядач...

— Та ти, дурню, не бачиш, чи що?! — Генерал бив себе по золотих погонах рукою.

— Ти що, не бачив генерала, в армії не служив?!

— Ні... — відповів лейтенант Віктор Мер. — Я на цьому не розуміюся. Я знаю! Якщо погони — значить, наглядач; якщо погони золоті — напевно старший.

Генерал мало не дістав апоплексичного удару. Він кричав, бісився, тупотів ногами. Офіцери й наглядачі не здержавшись сміялися, інженер також добре реготався.

— До карцеру їх! На півроку! Я вам покажу!!! — Генерал захлинався від злоти. А на нас уже накиннулися наглядачі: сміх сміхом, але наказ даний.

І завели мене з Віктором на вартівню; віпхнули у ворон, і ми швидко заїхали в житлову зону. По дорозі наглядачі аж за животи хапалися від сміху й повторяли:

— Таке придумати: генерала — наглядачем назвати! Спочатку я також сміявся, а потім сказав:

— Твій "рейковий міст" і приємний жарт нам боком вилізуть.

Але Віктор був непоправний. Він насолоджувався від душі вдалим жартом і сміявся тепер, як дитина. Сердитися на нього неможливо.

Нас привели до карцеру. Наглядачі розказали дежурним солдатам про Вікторову вихватку, і під новий зрив реготу нас завели в камеру.

Ми поклялись на нарах поближче один одного, щоб не було так холодно, і Віктор сказав:

— Слухай, розкажи мені дещо про твою працю юридичного консультанта. Я певний, що це досить веселе зайняття.

Він був правий. Воно трагічне й смішне, якщо зважити, чим займається людина в правничому апараті країни.

Я почав розказувати з моєї колишньої практики.

— На декілька місяців до початку нового року Рада Міністрів і Держплян розсилають усім міністерствам, а ці — підприємствам, плян праці на новий рік. Згідно з цим пляном, ми повинні укласти між собою договори на доставу сировини та готової продукції. І ось виходить, наприклад, таке: нам з міністерства озброєння пишуть: здати впродовж року на повторне перероблення сто тисяч тонн відходів кольорового металю. Згідно з цим, ця цифра посилається в міністерство кольорової металургії, яке дає нам метал і приймає відходи на

перетоплення. Здавалось би, все як слід. Але діло в тому, що нам на рік дали всього сто п'ятдесят тисяч тонн цього металю. Значить, у відхід ми повинні віддати дві третини з того, що отримали! Але практично це неможливо. Бож відхід становить небільше десять-п'ятнадцять відсотків, тобто, ми можемо здати лише десять тисяч, а не сто тисяч!

Починається переписка: ми просимо змінити плян здачі, як нереальний. Нам відповідають: плян затверджений, виконуйте!

Міністерство кольорової металургії присилає нам договір. Ми відмовляємося його підписати. Вони подають у Держарбітраж Ради Міністрів. Нас викликають. Ставлять формальні питання, ми даємо формальні відповіді. Арбітраж прекрасно все розуміє, але виносить рішення: зобов'язати міністерство озброєння підписати договір згідно з розпорядженням Ради Міністрів. З цією хвилиною договір вважається підписаним, і з нас починають стягати штраф за недодачу металю — сотні тисяч карбованців! Ми платимо, міністерство кольорової металургії отримує. Але... міністерство кольорової металургії повинно нам, у свою чергу, доставити кольоровий метал із заводів перетоплювання. Тому, що воно не одержує від нас відходів, не може нам дати цього металю. І тут ми йдемо в арбітраж з позовом і просимо стягти з них штраф за недоставлення металю... І дістаємо назад свої сотні тисяч карбованців! Усе це ми робимо з поважним виглядом, у гарних кабінетах, списуючи гори паперу!

Віктор уже реготався так заразливо, що і я почав сміятися.

Загриміла кормушка, появилoся заспане, непоголене, нахмурене обличчя наглядача:

— Ну, чого смієтесь? Адже по двадцять п'ять літ тюрми у вас, по півроку карцеру... І сміються!.. — кормушка зачинилася.

Ми сміялися, і я думав: ось сидить цей нещасний наглядач усе своє життя з нами в таборах і тюрмах. Лише на ніч відходить додому, в брудну кімнату, до своїх турбот про дрова, штани, їжу. А ще й вважає себе вільною людиною! Як же йому збагнути,

звідки в нас береться стільки життєвих сил? Хто з нас багатший?

Вітиний жарт з генералом став широко відомий усім офіцерам і наглядачам, і до нас у карцері віднесли не із звичною суворістю. Дозволили один матрац на двох, не відібрали тілогрійок — у карцері теплі речі не дозволяються. А приблизно за 15 днів прийшов офіцер — начальник режиму в таборі, пожартував, реготнув і погодився на наше прохання йти до лікаря.

— Ідть, якщо дадуть вам у санчастині звільнення, можете повертатися до бараків.

Це була наявна "амнестія". Не витрачаючи часу, ми пішли до бараку санчастини, де був і шпиталь. Для годиться, доктор Гефен (такий же в'язень, як і ми) оглянув нас, поставив діагнозу — підвищену температуру. Ми хотіли вже йти. Але саме прийшов начальник санчастини, молодий і недосвідчений лікар-офіцер, що відбував тут свою лікарську практику. Разом з ним увійшов якийсь "заблатнений" зек.

— Начальнику, я хворий, прийми мене в шпиталь... — канючив він.

— Що в тебе болить?

— Та я й кажу — ложку я проковтнув.

— Брешеш ти, ложки неможливо проковтнути.

— Але я її проковтнув, начальнику...

— Ніколи не повірю, ти брешеш! — заперечував лікар.

Паруб'яга вже оглядався по кімнаті; побачивши на столі ручку-самописку, він підійшов і взяв її. Лікар не встиг ще охнути, як той ручку проковтнув... Лікар злякано дивився на нього, не знав, що тут це досить звичайний засіб у блатних, які намагаються за всяку ціну попасти в центральний шпиталь, де можна купити морфію.

— Спрямуйте його негайно на операцію, — звернувся лікар до Гефена.

А до кімнати вже входив наступний "хворий" блатний:

— Докторе, "посади на хрест", — що означає "дай звільнення з роботи".

— Ти що, хворий, чи як? — обережно спитав військовий лікар.

— Ну так, хворий. Живіт болить. — І здоровенний злодій відтулив бушлат, а за поясом у нього заткнутий топір...

Ми швидко вийшли: подалі від гріха!..

РОЗДІЛ 9

Ми з Віктором рішили вийти на роботу. Треба було "легалізувати" наше звільнення з БУР-у. Увечері нас зустрінули в бараку жартами й обіймами.

"... А він, бунтівливий, шукає БУР-у, неначе в БУР-і є спокій..." — перекручено цитував Лермонтова Олег Бедарев, московський журналіст і поет. Один із зеків, обіймаючи Віктора, запитав:

— Хочеш порадуватися моєю новою епіграмою?

— Звичайно, кажи!

*"Умер уже Сталін і Готвальд Климент,
Сумом сповилися лиця вождів.
А зеки чекають на той світлий момент,
Коли ж помре вже і решта їхніх катів."*

Усі в бараці зареготали. Епіграма була непогана.

А вранці ударив страшний мороз: дежурні прокричали, що температура впала нижче сорока ступенів. Віктор сидів на нарах і пришивав до тоненької таборової куртки комір від светра — хоча б горло захистити! Хтось, побачивши, сказав:

— Однаково відберуть на шмоні.

— Ну, а може таки пройду. "Пролетаріятові нічого втрачати, крім своїх кайданів" — пам'ятаєш нашого великого вождя і вчителя, товариша Карла Маркса? — відмахнувся жартом Віктор.

Густа маса трьох-чотирьох тисяч зеків стовпилася в коридорі з колючого дроту. Мороз перед світанком дужчав, над людьми стояли хмари паморозі від дихання. Прожектори прорізували

темноту на клини, за огорожею гавкали конвойні собаки.

Звичайна, нормальна обстановка при ранньому розводі на роботу.

Ось відчинилися ворота: почався шмон. П'ятірки, після обшуку, проходили до конвою за ворітьми. Процедура обшуку була спрощена: на дорозі до воріт стояло п'ять наглядачів, і до них підходила п'ятірка в'язнів із заздалегідь розстебнутими ватяними куртками, вивернутими кишнями й піднятими вгору руками. Наглядач звичним рухом обмацував ноги, тіло, проводив руками по спині, руках і казав: "Проходь". Шмон відбувався швидко. Але підозрілих чи тих, над якими хотіли поглумитися, обшукували старанно. Іноді навіть наказували роздягатися тут, на морозі...

Віктор ішов попереду мене, і я бачив, як наглядач ухопив рукою за підшитий до коміра нашійник светра:

— А це що таке? Не знаєш хіба, що "вільна" одежа не дозволяється?!

— Та це лише комір від светра, — виправдувався Віктор.

— Я тобі дам "комір"! Роздягайся! — і біднягу роздягли на лютому морозі. Усе тепло, нагромаджене в бараці й призбиране на дорогу — втрачене.

За воротами стояли групи конвоїрів з собаками-вівчарками й кулеметами на санках. Їхній офіцер також провадив лічбу п'ятірок. Відрахувавши двісті чоловік, відправляв чергову колону через велике поле на будівельну зону до теплоцентралі та нафтоперегінного заводу.

Від воріт варті до будівельної зони був широкий, освічений міцними електролямпами, коридор з колючого дроту. По ньому просувалися колони в'язнів на віддалі приблизно сто метрів. Спереду, ззаду й по боках в'язнів ішли солдати з автоматами, кулеметами й собаками. Поки колона рушила, старший конвоїр проголошував попередження, "молитву", як це називали арештанти:

— Увага колона! На шляху йти, не виходячи з ряду, п'ятірками. Руки тримати ззаду. Не розмовляти з конвоем. За

порушення правил, за вихід з ряду застосуємо зброю. Крок направо, крок наліво, стрибок — розцінюємо, як утечу — стріляємо без попередження! Колона, марш!

Ми йдемо, піднявши коміри, руки сховали в рукави курток, похилилися, щоб стати меншими, щоб різкий вітер не шарпав тебе. На хвилину піднімаю голову і бачу попереду суцільну поверхню голів у сірих шапках, яка злегка колихається. Якщо дивитися лише на голови, то це неначе велике стадо шурів витягнулося в колонку й біжить... Наші обличчя закриті хустинками, полотенцями, просто ганчірками, крок приспінений, майже біг. Усі намагаються якнайшвидше добратися на будівельну зону, де є ogrівалки і тес... По дорозі ми в двох місяцях перетинаємо шосе — вулицю міста. Там завжди стоять вільні люди і дивляться на нас, якими очима... Багато з них це колишні в'язні, їх тут залишили на довічне поселення. Ось і тепер якась жінка підійшла й кинула в нашу колону буханку чорного хліба. Хтось підхопив і почав ламати та роздавати людям, бо конвой уже кинувся віднімати... А на жінку конвоїр нацькував собаку й ця порвала жінці куртку, таку ж, як і в нас, ватяну тілогрійку. Крик жінки, гавкіт собак, матюки конвоя і в'язнів злилися в загальний рев. Прибіг начальник конвою, жінку забрали, а нас повели далі. Нічого особливого, звичайна подія; виявляється, це буває досить часто.

В один із таких днів, що зливалися в одноманітну чергу прожитих днів, я рішився і почав з Віктором обережну розмову, щоб з'ясувати його відношення до втечі. Він зрозумів мене з півнятяку. Сказав, що давно про це сам думає, але боїться починати, бож потрібні люди, а "стукачів" так багато і риск "напоротися" на зрадника такий великий...

Я попробував заспокоїти його, і ми рішили шукати людей, і думати про місце, підходяще на підкоп за зону. Бож уся будівельна територія була перерита викопами. Я вже й місце знайшов, але покищо мовчав, бо людей ще не було, і підкоп треба копати весною, а не взимі.

Надвечір ми втомлювалися до знемоги. Дванадцятигодинний робочий день, навіть урахувуючи те, що ми старались працювати якомога менше, давав себе знати, бо ж їжа була майже некальорійна. А все ж, повернувшись в житлову зону й обігрівшись, ми оживали. І ввечері люди читали, сперечалися, жартували й писали листи, які опісля пробували висилати через вільнонайманих шоферів, дарма що це грозило карцером.

Одного разу і я вислав такого листа до адресового бюро, із запитанням про адресу дуже потрібної мені людини. За 15-20 днів мене викликали до оперуповноваженого. Кожен подібний виклик був багатий на наслідки. В кабінеті сидів спиною до вікна якийсь офіцер.

— Ну що, Шифрине, починаєш "ліві" листи писати? — глузливо запитав він.

— Не знаю, про що ви говорите, — відповів я.

— А ось про адресу ти запитував. Адже так?

Я не знав, що відповідати: переловили мого листа, а чи відповідь адресового бюро? Якщо мого листа, то хоч круть-верть, а карцер готовий. Але, якщо перехопили відповідь, то про це ще треба посперечатися.

Офіцер тримав у руках на столі якийсь папір, але це напевно не був мій лист.

— Адресове бюро відповідає не на "лівого" листа, а на моє запитання, що я післяв ще з дороги, поштою пересильної тюрми.

Офіцер явно розсердився: хід не вдався.

— А що це за чоловік?

— Мій знайомий.

Тоді він підняв тонкий листок цигаркового паперу з відповіддю адресового бюро. Тримаючи його задньою стороною до мене, він почав читати. На яскравому фоні світла з вікна я побачив написану чорнилом адресу і відчитав її, переставляючи собі в голові літери. Решта тексту мене не цікавила.

— Але я тобі все одно не скажу адреси, іди! — різко кинув офіцер. Я пішов до дверей, але не стримався і біля виходу обернувся:

— Адресу, що мені прислали, я вже знаю: Герцена 45, квартира 5.

На мене дивилися вирячені очі офіцера: він нічого не зрозумів і нічого не відповів.

Вийшовши, я думав: ось так складається у них поняття про те, що "зек усе може". Я вже чув, як два солдати розмовляли на вартовій вежі:

— Пост на сторожу ворогів народу віддав!

— Пост на сторожу ворогів народу прийняв!

Офіційна частина закінчена.

— Але ти дивися обома очима!

— А що таке: я ж на вежі, в мене автомат і кулемет, а вони внизу за п'ять метрів!

— Це тобі так спочатку все просто, ти ще зелений. Ось постоїш тут надивишся. Ці гади з місця на три метри вгору стрибають і на десять вперед!

Напевно цей солдат бачив якогось в'язня, що зробив собі невеличку катапульту і вправлявся, готуючися до втечі. А мій офіцер тепер буде говорити своїм: це не люди, а чорти! Ну, як же він міг довідатися?..

Та в нашому таборі не тільки я, а й інші думали про втечу. Але ці люди не знали мене, ні я їх. Одного вечора конвой не долічився одного в'язня... Перелічили заново всі чотири тисячі. Нема одного... Натовп обережно гудів, усі ми забули про холод, хоча на ногах у більшості були не валянки й не черевики, а тільки щось подібне до черевиків. Робили їх у таборівій майстерні з прогумованої тканини старих автомобільних брезентів.

Ще раз перераховують — той самий вислід. Значить, утеча!

На зону ми прийшли після п'ятикратної лічби, вночі. Всю ніч нас гонили, лічили й перевіряли за особистими формулярами з фотографіями. Шукали вже конкретно: хто ж відсутній? Установити — вони встановили, але людина втекла! В зоні панувала радість! Конвой і наглядачі до всього прискіпувалися, багатьох запроторили в карцер просто так, "на всякий випадок!"

Не пройшло й десяти днів, як трапилася ще голосніша втеча. Вже дуже приманювало велике місто, що розкинулося тут за дротами і забороненою зоною. Вдень, в часі роботи, два в'язні захопили шофера вантажної машини, що якось загавився, зв'язали його, заткнули рота й сховали під стосом дошок. Прорвали дротяну огорожу й відїхали під градом куль! Але, на жаль, їх догнали... Ввечері ми проходили крізь ворота варті, знімаючи шапки, під лайку конвоя. Два закривавлені трупи лежали напоказ.

Бажання вирватися із зони було таке нестримне, що й це видовище не зупиняло. За декілька тижнів у нашій колоні була довершена безприкладна щодо пляну й спокою втеча.

Коли колона перетинала навскіс міське шосе, то по цьому шосе ходили і вільнонаймані люди. Один наш зек зробив те, до чого й ми могли б догадатися. Він витягнув із-за пазухи цивільну шапку, надів її, зірвав числа і перечекав хвилину. Коли конвоїр відвернувся, зек вийшов з ряду в'язнів і сміливо пішов назад, навстріч конвоєві, що йшов ззаду. Солдати вилаяли його, припускаючи, що якийсь "вільняшка" надто близько підійшов до колоні. Аж біля воріт, по 20-30 хвилинах при лічбі піднято тривогу: втеча!

Згодом і Віктор узяв посередню участь у втечі. До нього підійшов один заблатнений паруб'яга і попросив відтягти на декілька хвилин увагу вартівника, що стояв на вежі. Віктор виліз на дах, на другий поверх недобудованого дому, що стояв майже напроти вежі, і почав ... танцювати. Вартовий на вежі, очевидно, поцікавився цим. Віктор кумедно підстрибував і виконував усіякі несподівані жести й вихиляси, а вартовий захоплено сміявся.

Я стояв унизу й бачив, як блатний підніс до дротяної огорожі дві довгі й широкі дошки. Виждавши хвилину, коли вартовий витирав сльози від сміху, паруб'яга з відчайдушною сміливістю поставив одну дошку як трап на дроти огорожі. Узавши в руки другу дошку, пішов наверх. Усе це відбувалося вдень, у двадцять п'яти метрах від кулемета й вартівника... По хисткій дошці він

добрався на огорожу, спустив другу дошку на той бік і побіг по ній вниз!

А вартовий аж розходився від Вікторового показу. Реготався і тупотів ногами по дошках своєї будки. За кілька хвилин Віктор припинив свої стрибки й витівки та швидко зійшов з даху. Кожної хвилини вартовий міг побачити дошки, і тоді, очевидячки, зрозумів би, чому Віктор так розважав його...

Ми побігли з Віктором в обгрівалку, а за декілька хвилин почули стрілянину і сигнал сирени: втеча! Все гаразд.

На душі було радісно: адже ми також готувалися тікати, хоча покищо лише в думках.

А вечором до бараку прийшла якась група офіцерів і наглядачів та почали повільний обхід. В одному з кутків, на третій нарах сиділа наверху група злодіїв, граючи в карти. Як побачив це один з офіцерів, вискочив на перші нари і крикнув:

— Ану, давайте сюди карти!

Один з блатних спокійно відповів йому гидким матюком.

Офіцер оскаженів:

— Ти знаєш хто я? — кричав він. — Я новий начальник режиму.

— Багато ми таких бачили, — усміхнувся злодій, сидючи з картами в руці. — Ти, начальнику, краще піди подивися у моє "дело", скільки там понатикано таких голів, як твоя.

На нещастя, недосвідчений офіцер наткнувся тут на професійного вбивника званого "Чорт". Він задушив і зарізав уже багатьох офіцерів та наглядачів у той час, коли смертну кару застосовували тільки до політичних злочинців. За вбивство йому давали кожного разу по 25 років і його термін налічував тепер 275 років тюрми. Що йому було втрачати?

Але офіцер уже кричав до наглядачів:

— Беріть його! До карцеру!

Ніхто з солдатів не рухався. Хтось з офіцерів хотів щось вяснити новакові, але той і слухати не хотів.

— Я йому покажу! Ти моєї голови так легко не дістанеш!

— Ти, начальнику, не наїжачуйся, кишок не вивертай. Ану побачимо, чи я тобі до завтра голови не зніму? — голос "Чорта" звучав насмішкувато.

Начальник режиму кричав ще з півгодини, але наглядачі його вмовили відійти, бо ніхто з них не хотів зв'язуватися з "Чортом".

Зовсім уже ввечері прийшов до нас "виховник" — еге ж, була й така посада в таборах... І почав читати нам лекцію про те, як гарно живеться в Ралянському Союзі. Його ніхто не слухав. Хтось крикнув:

— А коли нам тут стане краще жити?

Офіцер відповів, що треба добре працювати, виконувати накази начальства, а тоді, — закінчив він цілком поважно, а не жартуючи (як можуть подумати мої наївні читачі на далекому й ще недосвідченому Заході): — "Тоді ми вас будемо ховати не голих, а в білизні!" Ніхто цьому не повірив: трупів вивозили голих.

Коли виховник вийшов, я лежав і думав: адже на воротах табору висить великий напис: "Чесний труд веде до свободи!" А це лише переклад з німецького напису, що висів в Аушвіці: "Arbeit macht frei". Як не розуміють самі офіцери жаху такого порівняння?

А вранці трапилося щось неймовірне: в кабінеті начальника зібралися в'язні-бригадири, щоб отримати наказ на денну роботу. І туди ввійшов "Чорт", у застебнутому бушлаті, що дещо вишинався. Підійшовши до стола Рибаківа, він вийняв з-під бушлата відрізану голову начальника режиму, з яким ще вчора мав суперечку. Поклав голову на стіл і сказав із справжньою латинською лаконічністю:

— Він не вірив.

РОЗДІЛ 10

Найгірший час у таборі — це ранок. Виходиш з теплоти сну у мертвосірий досвітанковий холод, і день віщує тобі лише зло: голод, виснажливу працю, боротьбу за кожную хвилину життя.

А до цього ще розповіді... про сни. Тут чомусь звикли з самого ранку розказувати сусідові свої сни... "Ото іду я, а в мене онуча розмоталася..." — "А онуча біла, чи чорна?" — перепитує знавець і відгадувач снів. "Начебто біла... І ось, значить, спотикаюся, а вона..." З других нар інша тема: "Дивлюсь, а то не німці, то американці наступають..."

Одного разу я не витримав і з досади голосно запитав:

— Знаєте, за що Каїн Авеля убив?

Мовчать.

— За те, що він йому зранку свої сни розказував!

Але не допомгло; розказували далі кожного ранку, і не було рятунку. Надворі собачий холод, ніде ж подітися.

Я приділяв щораз менше часу таким розповідям. З дня на день збільшувався наш гурт, що задумував утечу з табору. Треба було обмірковувати подробиці пляну, як винести одержу з житлової зони в робочу, і чимало інших.

Крім Віктора, в гурті був Семен Коркер — військовоморський офіцер, єврей. Він був засуджений, як терорист, бо побив свого капітана за антисемітський виступ. Були в нашому гурті й приятелі Віктора: Бондар, Циганков та поляк-офіцер Станіслав Янковський. Крім них, я запросив ще молодого українця, силача, партизана Дмитра Плюту.

Місце, яке я вибрав на підкоп, було на десять метрів від огорожі, за якою находилася покинута нафтова база. Далі йшла

міська вулиця робітничої дільниці Омська. У нашій зоні в цьому місці проходила траншея завглибшки неменше п'яти метрів. У ній уже були прокладені якісь труби. В одному місці на траншеї були складені стоси дощок і вони закривали траншею зверху на цілих 20 метрів. У цьому місці ми й вирішили копати знизу хід - "кабур" у сторону нафтобази. Треба було прокопати 30 - 35 метрів під забороненою зоною і шосе.

Землю з підкопу можна було залишати в траншеї під дошками. Важко було дістати інструменти, світло, повітря. Але ми рішили діяти відкрито. Увесь наш гурт сидів біля траншеї із своїми бригадними лопатами, а два з нас навперемінки копали. Прохожим товаришам і наглядачам ми казали, нібито нам наказано засипати траншею. Це ми також робили, щоб створити видимість праці. В той же час Віктор провів потайно в траншею світло й роздобув балон згушеного кисню, щоб його постачати в підкоп, коли зайдемо далеко вглиб. Копати ми почали в квітні й досить швидко посувалися вперед.

Але одного ранку на роботі підійшли до мене Бондар і Циганков:

— Абрагіме, нехайна справа. Ми зараз же тікаємо. Не питай як, місце тільки для двох.

Ми обнялися й вони пішли. Можливо, на свободу, а може на смерть?

Увечері на провірці двох не долічилися. Перелічували. Двох нема. Підняли тривогу. В зоні встановили за картотекою: нема Бондаря і Циганкова. Я розказав товаришам про них, і ми, очевидно, погодилися тікати вп'ятьох.

За кілька тижнів ми майже кінчали наш підкоп, бож уже не доходив до нас звук авт, що проїжджали по шосе над нашими головами. А це означало, що ми вже під нафтобазою. Та ось удосвіта розбудив мене Кость, хлопець, якого я знав раніше лише з вигляду й імени. Він кінчав свій вирок і працював уночі електриком на робочій зоні без конвою.

Абрагіме, тобі привітання, вийди но до мене.

Я одівся й вийшов надвір.

— Від кого привіт?

— Привіт від Бондаря й Циганкова.

Я оторопів, та мовчки жду. А хлопець розказус:

— Іду я вночі зоною серед великих скринь з механічним устаткуванням, біля харчівні, знаєш? Аж раптом дві тіні повз мене! А в мене ліхтар був. Я на них світло — а вони на мене з ножами. Я зразу зміркував, хто це, і, вже сам не знаю чому, встиг сказати: "Я від Абрагіма!" Це були Бондар і Циганков. Їм не поталанило втекти, вони сховались у якусь трубу й тепер голодні й простуджені. Просили дістати їм ліків та й їсти принести. Що принесеш — положи під першу від харчівні скриню з механізмами.

Кость пішов, а я залишився задуманий. Адже тепер на мені відповідальність і не абияка. Треба харчувати хлопців. Якщо ж вони попадуть у руки КГБ, то завжди підозріння впаде на мене... Та й тікати мені тепер не можна, поки вони не втечуть. А втекти вони можуть не раніше, як через два-три тижні. З досвіду було відомо: якщо втеча була з будівельної зони, а на огорожі в заборонених зонах немає слідів прориву, то правдоподібно арештанти зробили собі десь тайник, запаслися харчами й сидять. Тому, після такого випадку, довкола будівельної зони не знімали на ніч конвоя впродовж місяця. Розраховували, що довше не висидиш. У КГБ свої міркування, засновані на багатолітньому досвіді в цих справах.

Я вирішив не говорити всім хлопцям, а сказати лише Семенові й Вікторові та разом з ними носити їжу на будівельну зону. Це дуже важко. КГБ робило все, щоб не було можливостей доносити харчі біженцям. На ранній провірці в нас уже спеціально шукали хліба та інших харчових продуктів. Все ж, упродовж цілого місяця ми якось ухитрювалися і кожноденно щось їм приносили з харчів. Доводилось віддавати їм частину обіду, який діставали ми на будівельній зоні — кашу. Кожен день загрожував провалом. Біженцям довелось між тим

"переселитися". Вони дуже уважно відірвали дві дошки в тій скрині, під якою ми ставили їм харчі, влізли в неї й закрили дошки. Скрині ці були великі, на 4 - 5 метрів заввишки й стільки ж завширшки. У них привезли раніше частини електротурбін для теплоелектроцентралі, яку ми будували. Про те, що хлопці туди заховалися, ми довідалися дуже просто. Принісши харчі, ми сідали біля скрині втрюх, закурювали, починали розмову. Як бачили, що нікого поблизу нема, ставили їжу глибоко під дно скрині, що стояла на підкладених колодах.

Одного разу ми почули обережне: "Абрагіме?" На наш відгук, хлопці нам сказали, що в попередньому тайнику було дуже сиро. Вони знемоглися від сидіння, а вночі по зоні ходять солдати. З трудом дістають їжу, яку ми їм приносимо. Простуджені вони, а ліки не допомагають. Попросили передати Костеві, який працював тут уночі, щоб змайстрував вилучення світла на всій електросіті зони, і тоді вони поспробують утікати. Дошки, що тут, вони закинуть на колючу огорожу й по них перейдуть на заборонену зону. Ми обіцяли. Але Кость не дав згоди, і розмова з ним ні до чого не привела. Положення було розпачливе. Наш підкоп могли кожного дня викрити. Плюта і Станіслав хвилювалися, не розуміючи, чому ми баримося. Крім цього, вони, з нашого дозволу, ввели в справу ще двох своїх друзів... Але ж і Бондаря і Циганкова ніяк було залишати. А пройти вночі через цілу зону до нашої траншеї з підкопом вони не змогли. Декілька таких спроб провалилися, вони зустрічали наглядачів і ледь-ледь встигли від них заховатися...

Ми ходили розгублені, у безвихідді. А тут ще начальство табору чомусь стало до мене придиратися. Двічі мене майже ні за що посадили в карцер і вкінці перевели мене в спеціальну штрафну бригаду, що ходила на будівельну зону під особливим конвоєм. Щось треба було починати. Але що?

І ось рішення прийшло несподівано. Правда, воно більше подобало на пригодницький кіносценарій, але все наше життя було страшним сценарієм.

Вечорами я ходив у "синагогу". Це був куток у бараці, де жив Мойсей. Там збиралися ввечері євреї, щоб побути разом. Тут велися і абстрактні філософічні суперечки, тут були і розмови про Ізраїль. Я не любив зайвих суперечок. Коли ж заговорили про Ізраїль, то Гефен завжди мав що розказати про землю рідну й нереальну. Для мене та мрія, до якої я прагнув, ніколи не була реальна. Я не уявляв собі такого щастя: я — в Ізраїлі... Але слухав і я, і інші, з радістю хапаючи кожне слово і про труднощі будови перших кибуців, і про перші дороги, і про будування Тель-Авіва.

Приходили в цей куток і євреї-комуністи. Вони були противні мені й багатьом нашим, бо відрізнялися стовідсотковою глупістю. Що може бути смішніше за комуніста в таборі, побудованому комуністами? "Тобі легше від того, що існує Ізраїль? Ти ж сидиш..." — "Так, мені легше, легше!"

Але багато з них старалися виправдати свою партійність і робили це явно з принципу: як же може євреї признатися, що він усе життя був ідіотом? Були й такі євреї, що їх у цей куток не пускали. Та вони й самі знали, що їм туди нема ходу. Ті працювали, як і їх іншонаціональні співтовариші, для оперуповноваженого й думали заробити зрадою свободу. Як правило, вони заробляли ножа під ребро.

Думка, як розв'язати справу втечі, дозрівала в мене ступнево, несвідомо, але з'ясувалася за декілька хвилин.

У таборі вже віддавна ходила чутка, що КГБ надсилає з Москви в усі табори своїх співробітників, високих рангами, щоб вияснити настрої поміж в'язнями. Адже в той час говорили про 30 - 40 мільйонів в'язнів і ці цифри виглядали реальними. Але ці співробітники, як казали, приїжджали без відома таборового начальства, і воно вважало їх звичайними політв'язнями. Зібравши потрібні відомості, ці тайні агенти від'їжджали також потайки — етап вивозив їх до Москви. А в нашій штрафній бригаді були два явні дрібні стукачі.* Одного я вислідив, як він

---

*Стукач — донощик.

шептав щось наглядачеві за рогом барака на будівельній зоні, а другий також зраджував себе своєю поведінкою. Оперуповноваженому треба було бачити своїх людей і тому він придумав шотижневий виклик кожного з нашої штрафної бригади. Нас викликали по одному до нього в кабінет на будівельній зоні. Така розмова тривала п'ять хвилин. Про що доносили стукачі — ми не знали. Але з досвіду я переконався, що цей виклик явно упрощений і зводиться до того, щоб придержати в'язня п'ять хвилин.

— Ну, чи знаєш, чому я тебе викликав? — питав капітан Кузнєцов, коли я входив і зупинявся біля дверей. Підходити до стола не дозволяли, нас боялися.

— Не знаю.

— Знаєш.

— Не знаю.

— Брешеш, знаєш! Адже я про тебе все знаю! Все знаю!

— Це вже ваше діло.

— Так має. Ось я знаю всі твої думки, знаю з ким і про що говориш! Ну, відповідай!

— Не маю про що говорити.

— Ти ще в мене заговориш!

Така погрозлива й беззмістовна розмова кінчалася по п'яти хвиликах. Тоді капітан дивився на годинник і казав:

— Покищо йди!

Одного дня, як мали викликати саме мою бригаду до оперуповноваженого, до мене навідалися Вітя з Семеном. Ми зразу почали говорити про Бондаря й Циганкова, як їм тепер допомгти і як собі розв'язати руки для втечі.

І ось у мене несподівано виринув повний плян утечі, спершу його основний задум, а там і подробиці. Я сидів кілька хвилин приголомшений простотою і привабливістю задуму та й розказав про те приятелям. Вони обидва з сумнівом переглянулися й хитали заперечливо головами.

— Ти в кандей* лише попадеш з цим блефом, — сказав Семен. Мій плян був такий: я прикидаюся офіцером КГБ, який тут виконує свої секретні інструкції. Оперуповноваженому відомо про такі випадки. Коли викличуть мене — розкажу, як утекли Бондар і Циганков. Якщо повірять мені, то й знімуть на будівельній зоні сторожу, і тоді наші хлопці зможуть утікати. Треба тільки, щоб мені повірили.

Ось і викликають мене до кабінету капітана Кузнєцова. По дорозі я твердо вирішив: цей плян треба здійснити!

Я відчинив двері і свobodно підійшов аж до самого стола, при якому сидів Кузнєцов. Не очікуючи такої поведінки в'язня, він почав підводитися, але я зупинив його жестом і почав швидко й упевнено говорити:

— Сподіваюся, ви зрозумієте мене без зайвих слів. Мені надокучило приглядатися вашій щоденній мишачій візні з пошуками Бондаря і Циганкова на будівельній зоні. Ці бандити вже в Харкові, живуть десь у районі центрального ринку. Я не маю багато часу на розмови та й більше не знаю нічого. Зрештою, в мене завдання важливіші, ніж ваші "промотування онучів". Мої звідомлення передайте підполковнику Роликові. Але ні в якому разі таборовій адміністрації. Все зрозуміло? Мені треба йти.

Десь у половині моїх слів, капітан встав і дивився на мене спочатку здивовано, а при кінці з захопленням.

— Я не знаю ні вашого прізвища ні рангу, але хочу вам сказати: і раніше я гордився працею органів, в яких служу, але тепер... лише тепер я розумію, як працює наше КГБ!

— Вистачить. Я поспішаю, — і я пішов до дверей.

— Одне запитання! Як вони втекли?

На це я мав відповідь:

— Під вікном вашої варті для вільнонайманих легко можна пройти без пропуску, якщо зігнутихся. Ось вони й втекли,

---

*Кандей — карцер.

зайшовши на кінець черги робітників, що після праці верталися додому.

— Так, адже я казав, сам казав товаришеві Ролику про таку можливість! — прокричав захилинаючись капітан Кузнецов.

Справді, таким способом можна було б тікати, якби робітники спереду не видали тебе. А що вони видали б — це майже певне. Але в очах КГБ всі зрадники, тому й у такий спосіб утечі КГБ може повірити. Мені пощастило. Тепер я мав союзника: наші погляди з Кузнецовим на таку можливість утечі збігалися!

— Не має потреби про це більше говорити, — перервав я капітанові, — у мене нема часу.

— Але я мушу сказати вам, дорогий товаришу, що ви не лише допомогли нам, але й себе врятували. Подумати ж тільки! Адже сьогодні я дав наказ Русинові й Улічбекові затіяти з вами бійку й при цій нагоді вбити вас. Як це добре, що тепер я знаю про все і можу змінити свій наказ.

— Ні в якому випадку! Ви ж мене продасте!

— А що зробити?

— Наказу не відкликуйте. Але як цих людей принесуть півмертвими до санчастини, не починайте великого слідства.

— Очевидно, очевидно, — втішився Кузнецов.

Я вже підходив до дверей, як він знову зупинив мене:

— Можливо, ви щонебудь довідаєтеся про втікачів, то дайте нам знати!

— Нічого подібного! Я й так шкодую, що сьогодні прийшов до вас. Іще, чого доброго, прозрадите мене будь-чим! Більше зустрічей у нас не буде.

— Алеж товариш Ролик захоче побачитися з вами?

— Скажіть йому, що я забороняю викликати мене й не хочу контактів, бо не бажаю провалитися в своїй роботі. Вона в мене не менше важлива, ніж ваша.

— Так, так. Я розумію! Але ви можете вкинути записку у скриньку, куди кладуть статті для стінної газети. Це наша скринька й пошту звідти несуть тільки мені.

— Ні в якому випадку! Забудьте про мене! — і я вийшов.

До товаришів, що сиділи на колодах, я дійшов підсвідомо, але там сів знесилений. Дрижаки тіпали мною. Хлопці здогадалися, що я здійснив мій намір.

— Ну, коли в кандей? — спитав Семен.

— Побачимо, — пробурмотів я й скрутив дрижачими пальцями "козячу ніжку". Там, в кабінеті, я був рішучий і спокійний, а тут раптом здався...

З бараку швидко вийшов капітан Кузнецов і пішов на варту. "Цей дурень не міг посидіти хоча б іще з одним в'язнем", — подумав я. Але було ясно, що оперуповноважений повірив мені!

Ми відійшли набік і я переказав друзям усю розмову з капітаном.

За дві години в таборі був кінець роботи, і ми побачили, що коло варті вільнонайманих робітників зібрався гурт офіцерів на чолі з начальником оперативного відділу всього управління таборів "Камишлага" — підполковником Роликом. Вони щось міряли, оглядали вікно...

Нам було все ясно: "рибка клюнула" на принаду. Ми підійшли до скрині, де сиділи — просто посеред зони! — Бондар і Циганков, і про все їм розказали. Попередили їх, щоб дивилися, коли знімуть конвой з зони. Попрошавшись з ними, ми відійшли.

А наступного ранку під час шмону дежурний офіцер причепився до мене:

— Чому в тебе число на спині замазане й невиразне?! До карцеру його на дві доби!

Мене забрали. Вже по дорозі до БУР-у мені прийшло на думку, що це, може, просто приклучка, щоб дати мені нагоду зустрітися з Роликом. Я сподівався, що він захоче побачитися зі мною, як з "рідкісним птахом" та ще й тому, що, може, не повірить цілком капітанові Кузнецову. Я знав: розмова з Роликом буде куди складніша, бо не раз говорилося в таборі, що він дуже розумний.

Мене привели й помістили не в загальній камері, а в самотній.

Ясно — все це неспроста. Я напружено думав. І справді, за півгодини по мене прийшов якийсь старшина-наглядач і мовчки повів мене на кінець карцерного коридору. Відчинились двері, і мене впустили в маленький кабінет. За столом, як я сподівався, сидів підполковник Ролик, а збоку присів капітан Кузнецов. Я ввійшов і мовчки сів. На моєму обличчі виявлялася злість і роздратування. Я мовчав. Мовчали й хазяї. Вкінці Ролик не видержав і почав примирливим тоном:

— Перестаньте сердитися, ви на моєму місці також захотіли б цієї зустрічі.

— Можливо захотів би. Але не робив би того, що мені заборонили! — відрізав я.

— Зрозумійте, як мені це важливо.

— Мені важливіші мої справи. І я дурний, що вирішив вам допомогти! Тепер ви мене провалите. Це ідіотське затримання мене через моє число лише викличе підозріння. Та й посадили мене не в загальну камеру, а в одиночку. І ваш старшина вже знає про мене! Візьміть до уваги, полковнику: мій провал дорого мені обійдеться. Але я зможу виправдатися тим, що хотів вам допомогти. А вас ніщо не виправдає, і я вам не заздрю.

Я настільки ввійшов у роллю, що сердився вже й насправді!

Ролик сидів мовчки. Потім закурив, простягнув мені цигарки й залумливо сказав:

Зрозумійте, що нам іще не траплялася така ось ситуація. У нас же своя праця — табір. І треба піймати цих бандитів. Поможіть нам, як ще довідається про щонебудь. Ось я знаю, що до вас уся ця публіка відноситься з великою пошаною, і вам, можливо, щось буде відомо.

Добре. Але я вимагаю, щоб ви не шукали ні в якому випадку зустрічі зі мною. Я сам знайду спосіб повідомити вас. І тепер хай мене відведуть до загальної камери й не торкають мене через ті дві доби, які я відсиджу з вашої вини голодний.

Ролик усміхався:

— Я розумію, що вам важко.

— Не хвилюйтесь за мене, — усміхнувся я у відповідь.

Увійшовши в камеру, я ліг на нари між в'язнів, які нічого не підозрівали. На мене нашло заціпеніння. Я розумів, що виграв бій. Але чи поталанить хлопцям утекти?..

Після двох діб я вийшов на зону. Тут Віктор і Семен привітали мене радісною вісткою: Бондар і Циганков щасливо втекли.

Тепер черга на нас. Ми вирішили тікати в неділю вранці. В'язні працюють без вихідних днів, але зате в неділю для погоні менше наглядачів, бо в них це вихідний день.

Нашу цивільну одягу ми винесли задалегідь і заховали на будівельній зоні. Виносили її частинами, розпорювали, а потім знову зшивали. Наш підкоп був готовий. Залишалося "вибити пробку" і зробити вертикальний хід наверх. У день утечі, раненько, ми тягнули жаремки: мені з Віктором попалися останні числа. Передягнувшись в старій шопі й надівши зверху табірну одягу, ми пробралися до нашої траншеї. Відкрили замасковану діру підкопу і першим поліз Плюта. Цей силач повинен був швидко прокопати "пробку". За ним пролізли ще три — відгрібати землю. За двадцять хвилин з діри роздався глухий голос:

— Ми йдемо по одному!

Почалося... Серця глухо билися. Ми сиділи мовчки ще декілька хвилин. Полізли Станіслав, потім Семен, за ним я і останній Віктор.

Гарячково я заповз до кінця підземного ходу. Тут, раніше працюючи з Віктором, ми не раз жартували: "Сюди б на ніч заганяти антирадянських їжаків, щоб рили підкоп для нас!" Ось уже виліз наверх Семен: тепер за 10 - 15 хвилин полізу і я... В голові кружляли уривки думок, а серце шалено товклося.

— Ну, Вітя, я йду.

І я поліз...

На верху був яскравий сонячний день і, коли я рвучко висунувся з підземної діри то побачив... голий задок! За три

метри від нашого отвору сидів із спущеними штанами якийсь наглядчач, напів обернувшись до мене. А його очі дивилися на мене не менше ошелешено, як мої на нього! Не було чого втрачати. Я вискочив наверх, щоб оглушити й знешкодити цю випадкову, трагічну перешкоду. А наглядчач верещав від страху і, на ходу підтягаючи штани, біг до воріт нафтобази. Дігнати я його вже не зміг. Він біг уже тепер до таборової варти й кричав вартовому, що на вежі:

— Стріляй! Утеча!

Я підбіг до підкопу й крикнув Вікторові про те, що сталося. З вартових веж уже стріляли, а до мене бігли наглядчачі! Для мене все кінчалося. На диво, мене навіть не вдарили. Приголомшені подією, але не знаючи, що п'ятеро людей утекло, наглядчачі стояли, оживлено розмовляючи. Наглядчач, якого я наполошив, розказував. А тоді мене посадили у ворона й повезли до слідчого ізолятора. Усе, що проходило, і наступне слідство я сприймав у стані апатії. Напруга останніх місяців перейшла на спад. Слідство вів якийсь мені незнайомий майор. Ні Ролик, ні Кузнєцов не появлялися. Я їх розумів... Але й мені не було рації виявляти їхню помилку. Я старався мовчати. Говорив, що покликали мене до втечі останнього дня, а хто копав підкоп — мені невідомо. За місяць мене повідомили про присуд: "За організацію й спробу втечі відправити на один рік до суворого тюремного ізолятора". Я й це сприйняв так, ніби не до мене воно відносилось. Моє загальне пригнічення перемінилось в байдужість. Не хвилювало мене ні те, що в цій справі є також Віктор, який не встиг вилізти з підкопу, ні те, що сторожа затримала в місті Станіслава. Все проходило мов повз мене. Важко було розлучатися з мрією про свободу...

РОЗДІЛ ІІ

На декілька днів перед етапом до закритого політичного ізолятора помістили мене, Віктора й Станіслава разом в одній камері. І тут Віктор зумів надхнути мене бадьорістю, бо й жартівник з нього не абиякий. Мабуть, багатьох рятував від петлі його сміх і дотепи. З товаришами я почувався відрадіше та й не так трагічно став сприймати першу невдачу, а ще й зовсім випадкову.

Вечорами, як ми лежали на голих дошках "пухових" нар, укриті бушлатами, довгенько розмовляли й майже завжди зупинялися на поезії, яку Віктор і я дуже любили. Вітя читав мені й свої вірші. Я захоплювався їх зрілістю: поруч мене був поет!

*Коли ти про щастя питаєш мене,
То я скажу: це — сонце чарівне.
Я в неволі мрію щастя віднайти.
Сонце — наше щастя,
Щастя — це є ти.*

Ми знали, що кожної хвилини нас можуть розлучити. І домовилися, що під час етапу кожний з нас буде писати на стіні етапних камер умовлений знак. Адже цими дорогами — "поштовими відділами", як їх в'язні називали — їдуть усі. Довго думали, і Вітя запропонував: писатимемо слово "CAMEL" — назву американських цигарок. До цього навряд чи хто інший додумається. Побачивши цей знак, будемо знати, що їдемо однією дорогою. Бож у час етапу ніколи не скажуть в'язневі місця його призначення — це таємниця.

Першого забрали Станіслава, Вітю, а вкінці й мене. Кінчалося літо, було 1 жовтня 1954 року, як почалася моя нова мандрівка, знову внікуди.

Ворони, вагонзаки й тюрми змінювали одні одних з такими ж спільними їм усім враженнями пригнічення й приниження. Мені запам'ятався лише Новосибірськ. Тут наказали вночі в тюрмі вмиватися холодною водою (санітарні норми), притримали дві доби у великій, порожній і холодній камері, а потім видали пайку — хліб і оселедець — на тиждень. Ну, думав я, їду на Владивосток, на Колиму, по батькових слідах... По дорозі єдина відрада — це слово "CAMEL", яке я завжди знаходив на стінах етапних камер. Умовлене слово друзів, які вже пройшли цей шлях.

Американцям, що продукували ці цигарки, і невтямки було, що слово з цигаркової коробки із зображенням верблюда, буде в Росії конспіративним знаком політв'язнів, які їдуть у невідоме, в етап.

Мене вивели в дорогу до Новосибірська вночі. У вороні я був один. Конвоїр грубо увіпхнув мене й зразу почулося "рідне":

— Ей, ти жидівська сволоч! Довго ти нас жидам своїм продавав? Я догадувався, що конвоюру відомі обвинувачення проти мене, або мій вирок. Що ж було казати? Я змовчав. Але відгодований і осатанілий на своїй паразитній роботі старшина конвоя не вшухав:

— Усіх вас, жидів, повісити треба, наш хліб жерете і нас продаєте! Живете паразитами на нашій шії! Ось я тебе, гада, охоче застрілив би.

Матюкання й брудні зневаги лилися з смердячого рота п'яного конвоїра. Я відчував, що не стримаю себе й зараз схоплюся... А він, гадаючи, що цього не досить, почав перегортати сторінки мого "дела". Знайшовши там жіночі імена мами, сестри, почав їх викрикувати, змішуючи з брудними словами. Я не міг навіть ударити цього типа, він стояв за

решіткою, притиснувши до неї обличчя. І я спересердя плюнув у його горлаючу пащеку. Що тут було! Роз'юшений безсилою ненавистю, хрипучи й матюкаючись він витягнув пістолет і вистрілив у камеру. Але ворон їхав по вибоїнах російського асфальту, і куля схибила. Інші конвоїри кинулись на старшину й відібрали в нього пістолет. Адже, убивши мене в камері, вони все ж відповідали б потім за вбивство.

Усю дорогу до залізничної станції п'яний звір злісно лаявся й повторяв:

— Ось, ти лише вийдеш із воронка, і я тебе всеодно застрілю при спробі втечі!

Я знав, що він зробить це безкарно; надворі ніч, іди й доказуй тоді, коли будеш лежати трупом.

Але доля мене милувала. На станції зустрічав наш ворон якийсь офіцер, і п'яний конвоїр затих. Аж при пересадці до вагону він знову виявив себе. Сказав новому начальникові конвою, що я бешкетував у дорозі, тому зразу треба посадити мене в карцер. Мене й посадили в карцер, але це виявилось таке ж купе з решіткою, а відрізнявалося від загальної камери тим, що було не на двадцятіро людей, а на дві особи. І мені було там вигідніше. Згодом дали до мене ще одного чоловіка. Поїзд ще не прийшов, наш вагон стояв на запасних рейках, і світла в ньому не було. Мій новий супутник привітався. Це був голос літньої людини, що висловлювалася досить грамотно. Ми легко розговорилися. Він також їхав у якусь невідому тюрму. Цього вечора було в мене особисте маленьке свято: день мого народження. Коли я виїжджав з табору, друзі з нашої "синагоги", знаючи, що цей день я зустрічатиму в дорозі, принесли мені декілька булочок і цукерків. Це з домашніх посилок, що чудом їх отримали в таборі. Я вииняв ці ласощі, розказав своєму випадковому супутникові, з якої нагоди "бенкет", та й ми почали їсти, далі розмовляючи. Мій сусід виявився за політичними переконаннями щось наче монархіст-соціаліст, як він себе називав. А коли я попросив його вияснити

програму чи його особисту чи його партії, якщо така існує, тоді він багатомовно й плутано почав говорити про майбутню "Велику Росію" без більшовиків і без ... жидів. "Приїхали до цієї ж пристані" — подумав я. Все ж таки мені було цікаво, що ще скаже цей недоумок, і я слухав. А він вів далі:

— Все лихо Росії — в жидах. Це вони дали нам більшовизм, це вони й тепер нас гноблять, це через них ми з вами сидимо тут, а вони в Кремлі!

І я згадав: морозний день взимку 1941 року. Мене пораненого привезли після боїв під Москвою. В автобусі, який везе нас із станції до шпиталю, сидить поруч мене якийсь молодий простий хлопець, також солдат. Приглядаючись будинкам великого міста, каже:

— Адже жиди живуть тут, у Кремлі, а ми за них воюємо! Чи бачив ти хоч одного з них на фронті?!

Що було відповісти тим двом людям, які бачили зло лише в євреях? Тоді в Москві я просто сказав: — Я — єврей. А тут, у темряві, я запитав:

— Чому ви так упевнені, що вас оточують євреї? Можете їх пізнавати безпомилково?

— Очевидно! Я єврея через стіну відчуваю, я його смердючого в панцері танка побачу!

... Мій співбесідник захлинувся, проковтнувши свої зуби. Не знаю, чи всі, але крові й крику було чимало. Я ще двічі добре йому приклав, коли він вилізав, як наглядач відчинив двері. Навздогін я сказав:

— Тепер ти вже навчився розпізнавати єврея і в темряві!

Стукотіли колеса поїзду, що віз мене кудись у далечинь. Їхати сім діб, як до Відня або до Владивостоку. Але ж ні: до Відня куди далше, як на Місяць.

На станціях почали ще додавати до мене людей. Спочатку дали двох парубків, що ограбили харчову крамницю, — вони вкрали хліб, масло, ковбасу... "Нещасна країна", думав я, дивлячись на тих "злочинців", що пішли на крадіж з голоду.

Потім прибуло декілька рецидивістів-блатних. У камері, призначеній на дві особи, було вже шестеро людей. Стиснутий цією компанією, я сидів скручений, і раптом почув, як один із блатних намовляв парубка, що крав харчі:

— Що тобі шкодить? Тобі все одно, а мені допоможеш. І гроші я тобі дам, та й пошану матимеш на всіх пересильних пунктах, що Сергієві Каструлі "сухарнуться" допоміг.

Я вже знав з таборових розмов, що таке "сухарнуться", тож з цікавістю слухав і приглядався, як розвинуться події. Діло в тому, що іноді в блатного настільки великий присуд, що його вже везуть не до табору, а кудинебудь у закриту тюрму, а звітіля йому ніяк вирватися. І ось по дорозі, на етапі він шукає "сухаря"-людину з першим та й то невеликим вироком. Такому чоловікові він платить гроші, і вони міняються своїми прізвиськами й "делами". Коли викликають "сухаря", за нього йде рецидивіст-блатний, попадає в табір, де режим не дуже суворий, і швидко тікає. А "сухар" за декілька тижнів зголошує, що це не його "дело". Починають перевіряти, установлюють плутанину того, хто вийшов з "делом" "сухаря". На це проходить багато місяців, які блатний використовує для себе.

І ось при мені якраз "сухарився" цей злодій. "Салага"-новак помітно боявся, хоч гроші спокушували. Торг і вмовляння тяглися багато годин, аж нарешті простачок здався, взяв гроші і почав вводити блатного в подробиці своєї біографії й "дела". Цієї ж таки ночі блатного з 280 роками присуду забрали й повезли до табору з полегшеним режимом, а його "сухар" поїхав далі з нами. Чим це кінчилось, я не бачив, бо мене зовсім несподівано викинули й висадили в місті Семипалатинську у північному Казахстані. Я дуже дивувався: їхали ми всього дві доби, чому ж тоді пайок дали на сім днів? Потім у тюрмі досвідчені арештанти вияснили: такому, що пробував уже тікати, майже завжди дають пайок на довший час їзди. Міркують, якби захотілось тобі тікати з вагону, то, розраховуючи на сім днів попереду, два-три дні будеш

роздивлятися, а тут тебе й висадять. Це так звана оперативна пайка.

При висадці я мав нагоду побачити сцену, яка може трапитися тільки в "четвертому вимірі". Конвой вагона приймав групу блатних із різними, але однаково озвірілими обличчями. Коли їх вантажили у вагон, вони лаялися із солдатами, але троє з них держались осторонь, мовчки. Начальник конвою, навчений досвідом щоденної їзди з такими "пасажирами", збагнув, що троє не дарма стоять так тихо. Він почав їх обшукувати особливо уважно, але нічого не знайшов. Тоді він наказав одному з них зняти штани і схилитися. Той відмовився і дістав по шиї. Коли ж він схилився, то офіцер витягнув йому із задка звиток, приблизно 15 сантиметрів завдовжки. Розгорнувши звиток, офіцер показав усім довгого ножа, загорнутого у вату й папір. Такі ж ножі витягнуто з "піхов" двох інших блатних. Виявилось, що блатні спеціально взяли з собою на етап тих трьох педерастів і всунули в них ножі, щоб перевезти через обшуки. Можливо, вони плянували по дорозі різати у вагоні долівку чи стелю для втечі.

Начальник конвою дико лаяв усю групу, а один з блатних підтанцювуючи говорив:

— Не кричи, начальнику. Ну, хотіли, ну, не вийшло. Ми ж не плачемо.

Прийшов мій конвой, і мене повезли до наступного ворона. Пригадав я собі стару анекдоту: Ведуть арештованого. Зустрічає його приятель та й питає: "Куди йдеш?" "На полювання" — відповідає. "Де ж твоя зброя?" "Позаду несуть"...

РОЗДІЛ 12

Семипалятинськ. Тут у тюрмі сидів Достоевський. Чи й мене туди везуть поночі порожніми вулицями? Ворон зупинився. Виходжу й бачу над тюремними ворітьми табличку: "Вулиця імени Достоевського". Немає сумніву: це та сама тюрма!

Видно зразу: будинок старовинний. Червону цеглу час проїв, штукатурка обвалилася, стіни грубезні. Але, яка "честь": тюрма Достоевського!

Мене ввели до приймальні. Усе тут рутиня. Сонний офіцер, неймовірний сморід від суміші запахів дезінфекційного хлору з квашеною капустою, заспаний наглядч, набридлий їм обшук.

Усе в мене відібрали, а тоді заявили: "Тепер ідете до санізолятора, вам потім віддадуть ваші книжки й речі". Нічого не вдієш, іду. "Іти, то й іти, — сказала папуга, коли кіт витягнув її з клітки." Привели в моторошно холодну камеру з металевими нарами. Стояки з заліза, а замість дощок прокладені залізні штаби на п'ять сантиметрів завширшки та й стільки ж на проміжки між штабами. Лежати на цьому не можна, сидіти довше неможливо! У камері люди, знайомимося. Один з них середнього зросту, помітно єврейського вигляду, з неймовірно хирлявим тілом — Володя Бернштайн. На його обличчі "штаби" — блатний. І справді: його прізвисько "Арматура", — це з-за хронічної худорлявості. Розговорились ми з ним. Розумний хлопець; веселий і злий. Яюсь йому не личить бути в блатних. Але факт! У тюрмі все спрощене, і відчуваєш, коли й про що можна спитати.

— Як же ти в "люди" вийшов? — запитую поважно, не з цікавості. Задумавшись, він чогось увесь зіщулюється і почав підити крізь зуби:

— Ти може й не повіриш, мій батько великий партієць у Владивостоці. А моя сім'я вповні грошовита була. Красти я пішов не ради хліба. Ні. Мене замучила брехня. Батько брехав матері, мати — батькові, обидвоє — мені. Вже чотирнадцятирічним я спостеріг, що батько й мати не вірять ні в чорта, ні в Бога, ні в комунізм. А в що вірять? У гроші! Свій партійний квиток батько називав "хлібна книжка". Ну, а мені грошей не давали, казали: "зіпсуєшся". Ось я й вирішив доказати їм, що й без них проживу. І пішов до злодіїв. Тут принаймні без брехні!

— А як ти в політ'язні попав?

— Це просто. Надоїло мені тягатися по злодійських штрафниках. Книжок нема, розмовляти ні з ким, рішив перейти до "політиків". Узяв листок паперу, написав антирадянську летючку та й вивісив її на дверях "кума"* . Дали мені тоді 25 років за антирадянську пропаганду.

— Агітував, значить, оперуповноваженого? — засміявся я.

— Виходить, так! — з усмішкою відповів Володя.

Хтось з хлопців запропонував домагатися, щоб нас перевели в іншу камеру з цього "санізолятора", де можна було лише захворіти. Застукали в двері, солдат не хотів нікого кликати, але не на таких попав! Ми підняли такий стукіт, що мертвий проснувся б. А тюремна акустика не розрахована на бешкетування. Коли в камері бити по металевих дверях, то в коридорі можна оглухнути чи збожеволіти від грюкоту. Прийшов дежурний офіцер. Виявилося, що він не кадровий, а недавно здемобілізований офіцер піхоти. Говорити з ним легше. Він виявив зрозуміння, сказав, що перевести в іншу камеру не може, але надішле нам матраци й накривала. Скоро появились матраци й накривала, але ж яка дрянь! Що ж, і це добре!

---

*Кум — оперуповноважений КГБ.

Постелили ми матраци, лягли і... опинилися на залізних штабах. Матрацні мішки були набиті не ватою чи дерев'яними стружками, як звичайно по таборах, а обрізками грубої шкіри, — відпадками з місцевої фабрики шкіри, як ми згодом довідалися. Ці кусники провальювалися поміж смуги заліза й матрац "зникав". З бешкетами й шумом ми промучилися тиждень у цій холодній і вогкій камері, а тоді перевели нас до "нормальних" камер. Я попав до камери, де сидів латиш Ян Торманіс і мій товариш Станіслав. Камера була маленька, майже всю її займали нари. Біля дверей залишався один квадратний метр, тут стояв столик, де ми зберігали кухлики й хліб. Тут же вічний супутник російських тюрем — "параша", металеве відро з покриттям. Вікно було високо під стелею, маленьке й закрите "намордником" — щитом, щоб не видно було надвір.

Цього дня начальник обходив камери. Це був капітан, невеликого зросту, вусики їжачком, з хрипким від перепою баском. Я запитав його:

— Скажіть, будь ласка, в котрій камері вашої тюрми сидів Достоевський?

— З якого табору прибув цей Достоевський? — прохрипів у відповідь капітан.

Більше не було про що питати. Від Станіслава я довідався, що Віктор також у цій тюрмі. У вбиральні (ми вранці ходили туди виливати параші) я написав на стіні наш умовлений знак "CAMEL 3" — прибув третій! Швидко через цю вбиральню ми встановили зв'язок з Вітею. Записку писали на внутрішній стороні "козячої ніжки" й цей "недокурочок" я кидав у вбиральні на брудну підлогу в куток. Так писав мені й Вітя. Але за кілька днів записки перестали надходити... А ще за деякий час мене викликав якийсь офіцер не з тюремної адміністрації, як він сказав. Завдав кілька несуттєвих питань, а тоді запитав:

— З ким ви тут нелегально переписуєтесь в тюрмі?

— Ні з ким, — не моргнувши, відповів я.

Офіцер вийняв з папки десяток перехоплених записок і подав їх мені.

— Котрі ваші, а котрі до вас?

Я почав приглядатися, уважливо прочитуючи Вітині записки, що до мене не дійшли, пропускав свої.

— Тут усе мені невідоме, — сказав я, повертаючи йому папірці.

— Іншої відповіді я й не сподівався від вас, — спокійно сказав офіцер. — Але бережіться, у вас у камері "квочка"*

Офіцер відіслав мене в камеру. Чи його слова провокація, а чи правда? Якщо він сказав правду, то навіщо? Довго я над цим розмірковував, але з поведінки офіцера важко було до чогось додуматися та й порадитися ні з ким. Хоч Станіславові я довіряв уповні, одначе для перевірки такої вістки треба зберігати мовчанку. Провіряти, так уже провіряти! Цього ж таки дня, як заснув Станіслав, я розповів Торманісові про те, що пропадають мої записки до Віті, і що тепер я придумав пересилати їх іншим способом і сказав яким. Уранці я зразу післав записку новою дорогою й вона дійшла. Того ж дня Торманіс попросився до "лікаря", і після цього друга моя записка до Віті вже не дійшла. Усе стало мені ясно, і можна було розказати Станіславові. Порадившись, ми рішили не бити надлюку й мовчки показали Торманісові на двері. Він зрозумів, постукав і попросив наглядача, щоб його перевели в іншу камеру. Зразу, чого звичайно не буває, це й сталося.

При зустрічах з дежурними офіцерами на їхніх обходах ми з Станіславом просили, щоб Віктора перенесли до нашої камери. Але тюремна адміністрація відмовляла. І все ж таки ми свого добились і зробили це дуже просто.

— Навіщо вам наші нескінченні прохання й зайві неприсмності? — сказав я при нагоді начальника. — Якщо переведете цього чоловіка до нас, вам ні холодніше ні гарячіше

---

*Квочка — донощик.

не стане. Він же однаково залишатиметься в тюрмі. А ми безперестанно будемо вам надоїдати й скарги на вас писати. Вам же доведеться відповідати на них. А ми знову писатимемо. Хіба це не надокучить?

Капітан відійшов мовчки, а за годину привели Віктора до нас. З його появою ми всі повеселішали. Він був невичерпний у жартах і вмів бачити смішне в чому завгодно. В додатку, Вітя мав талант міміка, прекрасно наслідував будь-кого й без жодного гриму знаменито перетворювався. Крім цього, з приходом Віті я вирішив не тратити бездільно часу, а вчитися англійської мови.

Перейшовши до нас у камеру, Вітя розказав, як досі він перебував у великій камері на дванадцять в'язнів. Там зібрались самі досвідчені "втікачі" і говорять про можливості втечі звідсіля. Плян простий. У камері є куток, що його наглядач не може побачити з вовчка. У цьому місці хочуть нічню пробити стелю, вийти на горище, звідтіль на дах і стрибати з другого поверху аж на міську вулицю, понад огорожу, що у віддалі двох метрів від мурів тюрми.

Плян був привабливий. Але багато чого ми не знали: чи з горища є вікно на дах? Чи дах не обгороджений? Чи не надто він стрімкий, чи можливо розбігтися по ньому до стрибка? Не знаючи цього, важко щонебудь вирішувати. Та й зразу проситися до цієї камери було б підозріло. Вирішили покищо тихо чекати: адже скакати треба в сніг.

Отож почав я вивчати англійську мову. Мав я папір, а Віктор виявився прекрасним педагогом. Він поклав абетку під мотив Штравсового вальса, і я її зразу запам'ятав. А вивчання слів він полегшував тим, що давав їх у сполученні іменника з прикметником. Наприклад: небезпека червона, праця тяжка, хліб черствий, суп рідкий... Він примушував мене виспівувати всілякі смішні жаргонні американські пісеньки, щоб я засвоював вимову. Коли ж я за кілька місяців уже дещо розумів, Вітя

перейшов до поезій Кіплінга, Оскара Уальда. Я з приємністю почав учитися напам'ять "Баляду Вединської тюрми". В такій обстановці особливо доходили до мене слова про маленький блакитний клаптик у квартирі, "що його в'язні називають небом".

А довкола нас кипіло тайне і явне арештантське життя. Ми переписувалися з сусідами й знали, що в цій тюрмі близько двох сот політв'язнів, що тут ще залишилися злодії і їх противники "суки". До нашого приїзду ця тюрма була штрафним ізолятором для кримінальних злочинців. У нелегальних листах ми договорювалися про необхідність змін у внутрішньому тюремному режимі. Ми не могли примиритися з грубістю і хамством наглядачів, які звикли до блатних. Конечно було перевірити справу нашого харчування. З кухні страшенно крали, а ми голодували. Треба було добитися права на покупки, що доповнювали б наш пайок, хоч би хлібом та цукром. З переписки ми довідалися, що привезли й помістили в другому крилі нашої тюрми жінок. Це були злодійки, не політв'язні. Щодня можна було слухати безплатний "концерт", лайку злодіїв і "сук". Злодії з другого поверху крізь вікна лаяли хриплими зірваними від крику голосами "сук", що сиділи поверх нижче. Лайка цих непримиренних ворогів доводила їх до нестями, адже дівратися один одного ніяк не міг! І свою ненависть і шаленство вони виливали у витончених лайках. Мій Вітя вмлівав від захоплення. І справді, іноді звучали настільки неждані й дотепні сполучення слів і понять, що ми сміялися до сліз. Але все це полягало на матюканні й покласти це на папір ніяк.

Віктор жартував:

- О, як вийду на волю, зберу дві зграї злодіїв і "сук". Посаджу їх у дві клітки й повезу по Європі й Америці напоказ. У час "сеансу" буду поволі присовувати клітки, майже впритул, хай лаються! А в неділі "галла вистава" — одного "суку" буду вкидати злодіям на поталу!

Коли Віктор мав бажання послухати такого концерту, він підтягався на руках до віконних ґратів і починав безпредметно лаятися. На його два-три слова обзивався хтось з "сук" або злодіїв. Віктор знаменито наслідував їхні хриплі голоси, і зав'язувалася чергова сварка з особливо звучною лайкою. Тоді Віктор сідав і з сміхом записував у зошит дотепні вирази й слова. Між лайкою звучали неперекладні смішні помилки, що показували, як ці слова тут розуміли. Наприклад: "теплогрійка, полуклініка, радіопродуктор". Цікаво, що в блатному жаргоні чимало слів, які прийшли з мови іврити: кешер, ксива, параша. Іноді звучали слова й без матюкань, але повні образности: "Я тебе зараз лавкою вимкну!", "Я тебе так причешу, що будеш потім усе життя тільки на ліки працювати!", "Нахабний, як танк!" або до горбатого: "Ось зараз я тебе об стінку випрямляти буду!". У цей зшиток я записував далі впродовж довгих років після звільнення Віті. Але на одному з шмонів якийсь офіцер забрав його мені. Мабуть, вирішив поповнити свою "освіту".

Мій знайомий з першого дня в цій тюрмі Володька "Арматура" Бернштайн сидів у другому кінці нашого коридору й забавлявся як міг. Коли йому надоїли монотонні камерні будні, він придумував якусь витівку, про яку потім довго говорили й згадували із сміхом. Якось він попав за щось до карцеру й звідсіля звернувся до наглядача з великим проханням:

— Принесіть мені "Капітал" Карла Маркса.

Наглядач остовпів:

— Не мороч мені голови, Арматуро!

Але від Володі не так то легко було відчепитися. Він ліг на спину біля дверей і почав вимахувати ногами, мов на вельосипеді, вдаряючи ними по дверях. Від таких ударів гуркіт несамовитий, і незабаром наглядач не витримав та приніс Володькові "Капітал". Володька, влаштовуючися під самими камерними дверима, починав читати сторінку за сторінкою гучним голосом, щоб уся тюрма слухала й реготалася. Прибіг дежурний офіцер:

— Бернштайн, перестань!

— Що значить перестань? Я читаю великі істини нашого великого вождя, товарища Карла Маркса, а ви вимагаєте, щоб я замовчав? Хто з нас антирадянець?!

— Володя, перестань, я тебе з карцеру випущу.

— Це вже інше діло. Тоді товариш Маркс не образиться, хоч у чомусь людям поміг!

Уже й зима була. Ми дуже мерзли на півгодинних проходах, на які шоденно виходили. Проходжувалися ми по підвір'ї, порозділюваному кам'яними стінами на підвір'ячка-клітки. А поверх стіни, по доріжці, ходив вартівник і слідкував, щоб ми не переговорювалися з сусідніми камерами (боязнь перед змовою) і не перекидували записок. На прохід нас водив наглядач з незлим обличчям, що не причіплявся до нас і ввічливо відповідав на запитання. У мене нав'язались з ним тісніші взаємини. Мені дуже боліли промерзлі ноги, поранені ще на фронті. Тому лікар дозволив давати мені на проходи валянки. Цей солдат приносив мені перед прогулянкою валянки, і я помітив, що вони нагріті. Я сердечно подякував йому за його людяну турботу. І з цього часу ми перекидувалися незначними окремими словами, а це ж наглядачам не дозволено. Поступово його довір'я до мене зростало й він навіть почав розпитувати, хто за що сидить, і широко дивувався:

— Такі тут гарні люди! Бачу, що ні за що сидять, але раніше я не знав, які справи у вас.

Наша дружба скріплювалася, але я й не передбачав, якою вона стане в майбутньому.

Наша трійка почала просити, щоб перевели нас у камеру, де раніше сидів Вітя. Ми довідалися, що там тепер є місце, і це стало приводом до розмови з капітаном. Мотивували своє бажання тим, що дуже втомилися перебуваючи в маленькій камері й хотіли мати можливість ходити по камері. Нас перевели. Ця камера була велика, до яких сорока квадратних метрів. Було в ній 12 людей, публіка різнородна. Був тут

“боксер-борець”, як він представився — Федоров, циркач. Був тут “Васьок” — дуже дивний і скритий волоцюга, якого Вітя добре схарактеризував: “Він своєю хитрістю хоче перехитрити сам себе!” Подобались мені два студенти, Сергій і Марко, які сиділи за дрібницю, за якісь анекдоти, але в таборах уже змужніли й духово скріпли. Присміні були два товариші-альпіністи, що пробували тікати за кордон. Гарне враження робив молодий моряк. Він хотів у Батумі проплисти море вплав до Туреччини, але течія знесла його назад.

Нас зустріли радісно. Усі тут говорили лише про втечу й знали, що й ми сюди тому перейшли. Але не все в тюрмі йде, як би хотілося. Наші спори з адміністрацією про режим, харчування, покупки хліба зайшли в глухий кут. Офіцери й солдати, призвичаєні управляти кримінальними злочинцями, не хотіли зрозуміти, що мають діло з краще організованими й розумнішими людьми. Рішено, що коли тюремний начальник не піде назустріч нашим проханням — об’являємо голодівку. Хід подій був прискішений випадком у санізоляторі. Там повісився один з наших в’язнів, але якось невдало. Зламав хребта, страшно кричав, як виймали його з петлі, і стогнав, як несли вночі по коридорі повз наші камери.

І ми обурилися! Спонтанно, не договорюючись, почали дико бити в двері лавками, кухликами, ногами! Крик і зойк зчинився такий, що напевно за три квартали від тюрми прокинулися люди. Всі кормушки були повибивані, офіцери й солдати метушилися по коридорах, щось кричали й благали, але їхніх голосів не було чути. Вкінці прибіг викликаний тюремний начальник. Він намагався говорити, підбігав до кормушок, але з ним ніхто не хотів розмовляти. Тривала далі вакханалія дикого стукоту й криків. А вранці через кормушки договорилися: голодівка! І не говорити ні з ким до приїзду когось з вищого начальства. Ми полягали на свої нари. Ранком у відкриті кормушки розляглось:

— Беріть хліб!

Ніхто не встав. Хліб віднесли.

Прийшов дежурний офіцер:

— Чому хліба не берете?

Мовчанка.

Невдовзі появився начальник тюрми. Мене уповноважили сказати йому про наші вимоги. Як він дійшов до нашої камери, зустрівши скрізь гробове мовчання, то попав уже в паніку:

— Що, і тут мовчать? Та ви що, побожеволіли? На своєму віку такого не бачив!

На нього жалко було дивитися. Ця людина все життя лаялася із злочинцями, і наша мовчанка його лякала більше усього!

Ми мовчали декілька хвилин, а потім я навлежачки обізався:

— Довго ми переконували вас, щоб ви зрозуміли наші вимоги. Тепер ми з вами не будемо говорити. Викликайте прокурора Семипалатинської області й негайно мінуйте режим. Ми вимагаємо ввічливости, листування, посилок від рідних, покупок продуктів, заміни матраців. Про все це ви знаєте з попередніх розмов.

— Я вам покажу домагання! Я вам усім ще по 25 принаю! — вибухнув маленький, непоголений та невиспаний капітан. — Вішаються тут, двері ламають, мені день народження відсвяткувати не дали! — образа звучала в голосі цього дурня, і ми, не витримавши, зареготали.

Капітан вибіг з камери, і в тюрмі запанувала незвична тишина вичікування...

Проїшла доба. Нам регулярно приносили їжу, ми мовчки відмовлялися її приймати.

Проїшли три доби. Ніхто до нас не приходив. Четвертого дня тюремний начальник не витримав і прийшов до нашої камери.

— Ви не думаєте кінчати цю дурну витівку?

Ніхто йому не відповів.

— Я питаю?!

Мовчання. Лежимо дивлячись на стелю.

Потупцювавши по камері, капітан відійшов. Увечері, п'ятої доби, капітан прийшов знову й коротко сказав:

— Усі розпорядження про режим і харчування я зробив. Кінчайте голодівку.

Ми, звичайно, з радістю припинили змушене самознищення. Адже й так усі були виснажені суворим тюремним режимом, без свіжого повітря, на голодному пайку. Цих п'ять ліб були важкі.

З цього дня встановився новий порядок. Наглядач і офіцери з запобігливістю готельних прислуг виконували будь-яке наше прохання. Навіть на базар ходили!

Появились у нас газети, книжки з бібліотеки, ватяні матраци в усіх камерах. Тюрма святкувала перемогу.

Тоді ми ще не знали, чому так швидко здався капітан. Лише за декілька місяців ми довідалися, що в той час по всьому Радянському Союзу, в усіх таборах почалися повстання. Та про це згодом. Я особисто думав, що капітан просто не хотів спочатку повідомляти про голодівку начальство. Може думав зірвати її, а побачивши, що ми держимося, налякався, що йому попадеться за несвоєчасне повідомлення про "бунт". Тоді вирішив, що краще уступити. Можливо, це й відіграло свою роль в міркуваннях нашого нещасного начальника, який, мабуть, по ночах проклинав той час, коли в його тюрму прислали цих упертих і вимогливих політв'язнів. На додачу, з капітана всі насміхалися. Його авторитет був назавжди підірваний, і режим у тюрмі просто не існував.

Якось, за кілька тижнів після нашої маленької перемоги, відчинились двері, і наглядач гукнув:

— Два з камери до начальника тюрми!

Ми переглянулися, це ж було щось нове. Ніколи ще й ніде в тюрмах чи таборах не викликали представників. Навпаки, вважали, що всяке представництво — це бунт. Роз'єднати людей

— це головне бажання влади в Радянському Союзі, і тому в усьому шукають призвідника. І скрізь вимагають: говори лише за себе! А тут несподівано: представники від камери! Післали мене й Вітю.

Наглядач привів нас до адміністративного корпусу, до кабінету тюремного начальника. Там ми зустрінули двадцять в'язнів з різних камер. Ми голосно вітали кого знали, знайомилися з іншими, яких знали лише по прізвищах. А наглядачі приводили все нових "делегатів"!

Вкінці ввійшов капітан, підійшов до стола і звернувся до нас такими словами:

— Ось вас прислали до мене. Навіщо? Виправлятися. А ви що робите? Бунтуєтесь. Що ж мені тепер робити з вами?!

— А це що таке в нас, профсоюзні збори? — викрикнув хтось.

— І говорити мені не дасте! Діла на вас нові завести треба! Як вас ще виправити?!

— Звичайно, "Історією КПРС", а особливо "Коротким курсом", не перевиховаєш, — спокійно й поважно сказав Віктор. Усі вже відкрито реготалися.

— Та ви що, сміятися сюди прийшли?! — кричав капітан. — Мовчати! Я вас у справі покликав.

— Капітане, є ділова пропозиція, — почав я, і товариші замовкли, очікуючи нового жарту, але я говорив поважно:

— Ось нас з різних причин не любило начальство таборів і вирішило нас позбутися. Написали на кожного з нас постанову з маркою "втікач", "бунтар" і відправили до вас, до закритої тюрми. У вас тепер лише один спосіб позбутися нас: напишіть, що ми вже виправилися, і нас можна дотерміново відправити назад до таборів!

Усі зібрані в кабінеті сміялися й схвально гомоніли.

— Що ви мене брехати вчите?! — закричав капітан. — Я брехати не стану!

— То й будете з нами мучитися, — спокійно додав я й сів.

Збори зовсім не вдалися. Нас розвели по камерах і довго ще гуділа тюрма, обговорювала незвичайну подію. Але ми помилялися, думаючи, що збори ні до чого не привели. Незабаром виявилось, що моя думка запала в капітанову голову.

РОЗДІЛ 13

Після цих зборів життя в камері йшло спокійно. Не було чого вимагати, хіба лише волі...

Вечорами, коли стихала лайка стомлених злодіїв і "сук", з якогонебудь вікна кричали:

— Вітя! Заспівай пісню! Цю, як її, компаньєрос.

Вітя підтягався на скісний підвіконник під стелею, і вся тюрма завмирала, слухаючи "Алвоз мучачос компаньєрос деме віда..." або "Санта Лючія". У Віті був непоганий голос, а тут це знахідка!

Як дивовижно й сумно слухати в цій мрячній камері чудесні мелодії, з якими так багато було пов'язане... Віктор співав довго, його не відпускали, коли припиняв, блатні кричали: — Ще Вітя! Співай ще!

Одного дня прийшов при обході капітан і сказав:

— Злодії просяться до вас. Кажуть, що вони без грошей, і хочуть, щоб я розсадив їх по одному до вас у камери. Згідні?

Ми обіцяли подумати. Багато було проти. Але деякі з нас казали, що нерозумно відштовхувати голодних людей. Треба забувати, скільки лиха ці блатні спричинили політ'язням, і не слід їх ображати. Хай вони краще будуть з нами, як з КГБ. І вирішено прийняти по одному блатному в кожному камеру.

Відчинилися двері, і до нас увійшов громило зростом до двох метрів.

— Володя Стропило, — представився він.

Стропило це найбільша колода, на якій тримається дах. Це прізвисько звичайно дають силачам і рослим злодіям. Володя

швидко зживався з нами. Ми старалися давати йому читати, бо читати він умів. Давали щось з пригодами й убивствами — знайоме. Раз я дав йому книжку про франко-пруську війну, де французи ріжуть пійманого зрадника. Поволі відрізують йому голову над посудом, щоб підлоги не заплямити... Коли Володя закінчив читати книжку, я запитав:

— Ну, як, гидке діло вони робили, вбиваючи цього шпигуна?

Позіхнув Володя, скрутив "козячу ніжку" й спокійно сказав:

— Подумаєш, одного "викінчили"! — і я зрозумів, який я наївний. Говорити про таке з людиною, яка сама різала людей "сук" десятками. Володя помітно нудьгував у нас: у карти грати ні з ким, полаятися досхочу також ніяк.

Але в той час знову нашому тюремному начальникові попала віжка під хвіст. Нам заборонили передавати продукти з камери в камеру. А гроші були не в усіх і тому важливо було мати можливість поділитися хлібом з товаришами. Саме тоді наша камера була багата: ми купували хліб. Треба сказати, що хліба не було й на волі... Скрізь стояли черги за хлібом. Але для нас, за спеціальним замовленням, хліб брали з пекарні, а тюремна адміністрація та наглядачі також брали собі хліб з тієї ж автомашини. Про це розказував мені наглядач, з яким я подружив. І тому нам треба було доказати капітанові, що ми все ж таки передаватимемо хліб і продукти туди, куди захочемо. І за цю справу взявся Володя. Він зібрав у всіх нас шкарпетки (обійдетесь і онучами), розповор їх на нитки й уміло сплів тонку і міцну мотузку довжиною шість до сім метрів. Ця мотузка на те, щоб нею перекинути пакет з харчами з одного вікна в друге, вздовж стіни. Робилось це так: мотузку змотувалось кільцями, як ляссо, і на один кінець прив'язувався пакетик з продуктами. Тоді Володя підтягався до вікна, просував руку з пакетом крізь ґрати й кричав: — Лови "коня"! — та називав число камери. Сусідня камера чи нижня або через одне вікно від неї, висовувала дрючок від шітки, а то й просто руку, і повідомляла: — Готово! Тоді Володя кидав пакет, хоч і

не бачив куди, та все ж попадав майже завжди точно! Але іноді пакет падав униз, на подвір'я. Володя підтягав його назад і кидав так довго, доки не досягав призначення. Так "кінь" почав ходити по камерах і злочії-спеціалісти передавали продукти в будь-який кінець тюрми. Начальник побачив, що його наказ безсилий, і велів наглядачам відбирати, ловити "коня". Почалось полювання. Наглядачі дежурили біля камер і вривались, пробуючи відняти мотузку. Але робили вони це нерадо. Зате, коли стояли вони внизу, під вікнами, входили в газард і старалися схопити пакет, якщо хтось промахувався і "кінь" падав на землю.

Якось Володя згубив за два дні три "коні" і був дуже сердитий.

— Ось я їм покажу! — бурмотів він, сплітаючи новий мотузок. — Я їх провчу, я їх накормлю! — Річ у тому, що наглядачі, схопивши "коня", звичайно кричали: — Спасибі за гарний сніданок!

Я помітив, що Володя плете "коня" дуже недбало й тільки у дві нитки — значить, мотузка вийде слабка. Але я мовчав — йому ж видніше. Закінчивши плести, Володя надвечір розстелив на підлозі папір і, спустивши штани, сказав нам: — Затикайте носи!

Згодом він уважливо зробив з цього пакет і прив'язав до мотузки. Виліз на вікно і грімко закричав:

— Лови "коня"!

Почекавши хвилину-дві, він кинув пакет, не цілячись. Унизу його зразу ж схопили жадібні руки наглядачів. Нитка обірвалась, і радісний Володя зіскочив з вікна.

— Спасибі за добрий сніданок! — закричали знизу наглядачі, ще не розгорнувши пакета.

— Будь ласка, їжте на здоров'ячко, — хихотів Володя, а з ним і ми.

Незабаром з двору почувалась дика лайка й матюки — розгорнули.

— Ну, як смакувало? — Володя був уже знову на вікні. — Ще хочете? Можу почастувати ще одним пакетом.

Прокльони наглядачів знизу були найкращим доказом Володиного успіху.

Але від того вечора наглядачі розізлились, і полювання на "коня" стало ще завятіше — нам доводилось скрутно.

— Ну, я вам покажу! — бурмотів Володя і сплітав нового "коня". Уже всі шкарпетки були зужиті... А "коня" почав плести дуже грубого, міцного, — линва, а не мотузка.

— Ти навіщо такого плетеш? — поцікавився хтось.

— Побачиш! — хмурився Володя.

І ми побачили... В кінець мотуза він уплів великі чотири гачки, на зразок риболовних. Він зробив їх із цвяхів, що десь знайшов, і добре загнув їм кінці. Біля цих гачків прив'язав невеликий пакет і ввечері, після довгих викликів і "лови коня"! — закинув, свідомо промахнувшись.

Знизу наглядач тріумфально схопив за мотузку, а Володя прудко почав підтягати його вгору. Гачки ввіпнулися в руки наглядачеві. Ми про це здогадалися по крику болю, що залунав під вікном.

— Ну, як, конокраде! Будеш ще коней красти? — злорадісно кричав Володя, підтягаючи мотузку уверх. Наглядач, що попався на гачки, нестямно верещав, хтось на подвір'ї матюкався. Вкінці мотуз послаб, його відрізали знизу.

Незабаром до нашої камери ввійшов начальник з цілим почтом офіцерів і наглядачів:

— Ви що, мої кращі кадри калічите? — капітан був помітно схвилюваний.

— А ви припиніть непотрібний спір. Ми раніше передавали продукти з камери іншим, і все було спокійно, — відбивались ми.

— Я вам покажу, як мною командувати! Забрати його в карцер! — кричав він, показуючи пальцем на Володю.

— Ніхто до карцеру не піде! Якщо застосуєте силу, то ми

всією тюрмою таке вчинимо, що погони з вас полетять! — кричали ми.

Капітан уступив. І з наступного дня ми свобідно передавали тютюн і продукти з камери в камеру, мов і не було спору й лайки...

У цій дикій Содомі, в цьому шумі й гвалті Вітя якось умудрявся писати вірші, вірші ліричні й сильні. Але в них проривався відгомін шуму: — "Забороло опусти — в шоломі шуму не почути" — образи видимо диктувалися обстановкою.

Одного вечора оперуповноважений, очевидно, підглянувши крізь вовчок, що Віктор щось довго пише, несподівано відчинив двері й кинувся до стола.

— Що пишете?

— Вірші.

Узяв листок паперу й уголос прочитав:

— "Гаваї, Гаваї, немеркнучий краю..." Де це Гаваї?

— Це в Криму! — невинно відповів Віктор.

— А, в Криму! Знаю, знаю, бував там, ну пишіть, — і вийшов. А на Гаваях ніхто й не підозрівав, що їх так попросту перенесли з просторів океану в Радянський Союз.

Плян утечі, тим часом, ставав реальніший з кожним днем, головню тому, що моє чисто товариське відношення до знайомого наглядача перейшло в зовсім іншу стадію. Якось, завваживши, що він схвильований і розстрясний, я спитав, у чому справа. Наглядач зам'явся, але наступного дня знайшов нагоду розказати мені. Його брат, який служив у Східній Німеччині в якійсь радянській установі, пробував перейти на Захід. Але КГБ заарештувало його, і тепер невідомо, що з ним. Ситуація була дивна й неочікувана. Якщо це провокація, як рішив дехто з нас у камері, то все ясно: оперуповноважений хоче нас дешево "купити". Але, якщо це поважно... Я особисто вірив тому простому чоловікові, що почував себе не на місці в тюрмі. Він також, як і той офіцер, недавно прийшов з армії, і воєнкомат

післав його на "роботу". Професії в нього нема, то він і погодився. Очі в нього були чесні, а очам треба вірити, це краще будь-якого пашпорту. І я вирішив перевірити ґрунт. У наступні дні я просто говорив цій людині, як нам важко тут, що ми хотіли б зробити так, як його брат, але ми в тюрмі й шукаємо спосіб втекти звідси. Наглядач слухав не перериваючи, а я давав йому час звикати до цієї теми. Наприкінці я його відкрито спитав: чи знає він спосіб, як утекти з цієї тюрми? Він відповів, що не знає. Це була добра відповідь, бо людина, яку післало б КГБ, сказала б, що знає. Такі розмови провадилися упродовж кількох місяців, сповільна по декілька слів удень. Ми проходилися, а наглядач стояв на стіні між подвір'ями. Нахилиючися до мене, він тихо говорив або слухав мене. А в той час мої товариші затіювали в протилежному куті подвір'я якусь сутичку й робили вигляд, ніби не звертають уваги на нас. Але прийшов день, коли ця, і без цього фантастична історія з втягненням наглядача в підготовку втечі, перейшла всі можливі реальні межі. Вранці, коли прийшов він до нашої камери, подаючи мені в кормушку валянки, прошептав: — Мій брат прибув до Семипалатинська з етапом сьогодні вночі...

Я оціпенів. Події прискорювалися й розвивалися мов у кіносценарії. Хлопці в камері настоювали на тому, що все це підступ опера, і нас тягнуть у пастку. Однак ця проста людина не була великим актором. Я тількищо бачив його схвильоване обличчя й перелякані очі, — очі людини, яка попала в халепу, в коловорот неочікуваних подій. За декілька хвилин він прийшов і повів нас на прохід. Тут він мені тихо розказав, що вночі його викликали в конвой, приймати арештантів з поїзду, з вагонзаку, бо хтось з дежурних захворів. Ні він, ні брат не подали вигляду, що знають один одного. А тепер він не знає, що робити... Цей етап помістили в пересильному таборі, тут же при тюрмі. Розказуючи наглядач дивився на мене з просьбою: — Порадь, що робити!?

Я сказав йому, щоб він "забув" узяти в мене валянки після

прогулянки, а прийшов за годину по них, тоді й скажу йому свою думку.

Коли ж ми повернулися до камери, я розказав усе товаришам. Вирішили просити його допомогти нам утікати, порадити йому організувати втечу братові й собі самому та й усім разом утікати за кордон.

Стоячи біля кормушки, я коротко й чітко сказав йому, що ми збираємося втікати і візьмемо його з братом. Треба, щоб він вивів брата з табору, ніби на допит, в адміністративний корпус. Однаково за кілька днів таборова управа дізнається, що один брат сидить, а другий стереже його. Тоді всьому буде кінець. Брата відправлять кудись далі, його ж звільнять з праці. Брата він повинен примістити в якомусь знайомому казахському аулі, дати нам адресу, і ми туди приїдемо після втечі. Для втечі нам потрібний добрий сталевий ніж, плян тюремного горища й треба знати, як нахилений дах та що є за огорожею, куди будемо стрибати. Все це я попросив його написати й передати нам з ножем і пляном у валянках завтра. Наглядач вислухав мене уважливо, але дивився страшенно приголомшено... Коли він пішов, я подумав, що навряд чи сприймає він усе те, що йому говориш. А як було б, коли б ми поступово не приготувляли його попередніми місяцями?

Наступного дня ми отримали від нього у валянках плян горища й дахових вікон, кут нахилення даху і добрий ніж! — фантазія перемінювалась у дійсність. Наглядач не боявся все подрібно описати своєю рукою, що знімало підозріння в зраді. Тут він писав, що свого брата поспробує вивести завтра з табору, і подав адресу, де вони нас ждатимуть. Суцільна удача. Матимемо захист на перші дні, що дуже важливе, бо ж погоня буде зразу після втечі.

У цю ніч ми почали роботу. У кут камери, що його наглядач не міг з вовчка побачити, ми перенесли стілець. На нього виліз найсильніший з нас Володя Стропило й почав акуратно різати спочатку штукатурку, а потім дошки стелі. Ішло це пиняво, ми

міннялися, дошки були дуже грубі. Працювати, тримаючи руки вверху, важкувато. Посеред ночі ми зрозуміли, що це робота не на одну ніч... Постала важлива проблема: як закрити отвір у стелі? І знову виручив нас наш блатний. Стропило відірвав кусок простирала, густо забілів його зубним порошком розведеним у воді і висушив. Надав йому барви штукатурки стелі, наклеїв цей кусок на дірку й замазав шви тим же розчином. Усі ми залишилися без зубного порошку, але помітити місце пролому на стелі міг лише той, хто знав його. Виявлявся досвід незчисленних утеч, досвід цілих поколінь таборовиків і арештантів Росії.

Упродовж дня в камері було якось незвично тихо. Навіть говіркий і суєтливий Васек — колгоспник, що пристрілив з берданки злодія — голову колгоспу — і той спав. Вночі йшла робота далі. А вдень ми знову набиралися сили. Увечері при провірці перед відбоєм прийшов дежурний офіцер — той самий, що виявляв нам прихильність; на роботу в тюрму він попав з армії і, як усі нормальні люди країни, явно недолюблював КГБ. Він сказав нам:

— Неспокійний день сьогодні. Один недоліток тут у карцері зашив собі рот по кутиках. Я й питаю: "Ти чому це зробив?" А він каже: "Начальнику, навіщо мені великий рот, коли пайок триста грамів..." Ось воно як. А ще в нас тут побіч утеча з табору, — і пішов, зрозумівши, що сказав зайве.

Значить, утік наш приятель і брата вивів! Чудово! Чужа удача запалює, окрилює!

Ніччю ми прорізали першу дошку до кінця. За наступні дві ночі зробили другий проріз. Кусок дерева на шість сантиметрів завтовшки ми витягнули. Усі тріюмфували. Приближався час нашої спроби. Та ось той, що стояв під стелею, сказав стиха: "Щось тут є ще..." Ми завмерли, дивлячись угору на руки, що провірювали пролім у стелі. Наш товариш стрибнув униз розчарований:

— Пропало! Там ґрати...

Сталося те, чого ми не передбачали: по стелі зверху були накладені грубі металеві ґрати. А їх ножем не візьмеш...

Довго ми не затикали цієї ночі діри. Кожний хотів пощупати ґрати, обговорювали варіанти один від одного фантастичніші. Досвіта проріз закрили й лягли спати. Настрій у всіх прибитий, ніхто не хотів розлучатися з пляном такої реальної втечі, ми лежали й передумували...

Усім було ясно: треба дістати пилку до металю, без цього нічого не вдіємо. А поки нема пилки — чекати. Настрій у камері різко впав. Зразу став видний увесь жах нашого життя: залізні нари, на яких ми лежали настільки впритул, що вночі треба було обертатися всім одночасно. Поодиночі ніяк було. Бруд нашої камери, де арештанти сиділи вже століттями. Півсумерк цього каземату, де найвеселіша людина тратить бадьорість. Сморід кислої капусти, хлорного ванна й екскрементів, що ввійшов упродовж цих незліченних років у цеглу.

Та треба було якось жити. І ось вечорами ми з Вітею почали один одному читати вірші, що збереглися в пам'яті з минулих днів. Тут був і Блок, і Брюсов, і Уїтмен, і Єсенін, Гумілев і Ахматова, Гайне й Перец Маркіш. Ми вишкрябували з пам'яті все, що там було. І швидко цим поцікавились наші співмешканці. На жаль, знавців справжньої поезії не було, але люди прислухалися з цікавістю. Дехто почав записувати вірші, щоб вивчати їх напам'ять. Особливо великим успіхом користувалися поезії, що висловлювали волю до життя й перемоги: "Перемога" Гумілева, "Ассаргадон" Брюсова. Наш борець-боксер, вивчивши Брюсова, майже цілими днями повторяв уголос: — "Владики й царі, вам говорю я — горе!" А слово "горе" він вимовляв "хоре" й вкладав у нього всю накопичену ненависть.

Ось у ці дні ми й рішили, що почнемо записувати згадані вірші в зошит! І почали. Заповнили один зошит, почали другий, далі третій. Зшитків просили вже й інші камери. Наша праця мала успіх і давала велике вдоволення. Люди з інших камер нас виправляли, доповняли вірші, рисували ілюстрації до тем. Так

дивно звучали в цьому жаху старовинної тюрми чудесні рядки нашого з Вітею товариша з омського табору Олега Бедарева:

*"Панта Рей!" — це особливо чується нічцю,
Коли вогні ліхтарів встають, як в рядку крапки...
Мов минуле наново про любов говорить —
У вікно тягне руку незриму...
Відпливає минуле у хвилях заграви,
Як корабель, що повіз кохану.
Ти стоїш і минулому кричиш: вернися!
Ніщо не вернеться з Минулого Далеких Морів...
Оглянься! З новим ранком і Сонцем зустрічається Життя!
Панта Рей!*

Навіть той, хто не знав, що переклад "Панта рей" з грецького означає "все тече", читав з піднесенням, внутрішньо сприймаючи вірші, як поклик до життя. Так воно й було.

А іноді Вітя влаштовував уже спеціально для мене маленькі концерти. Ми лягали побіч на нарах, накривались з головою ватяним бушлатом, і він тихо співав мені Вертинського, якого філософічні речі я дуже люблю. Заплющивши очі, я слухав:

"Мчитьсся скажена куля й летить у безкінечність, і сліпі комашки обліпили її... В'ються, б'ються, шумлять і з промахом на вічність шезають у ніщо, не зрозумівши нічого..."

Після таких відступів у тугу дуже важко було знаходити стійкість, без якої не можна жити. Адже в житті кожного з нас є дні, коли йдеш зеленою оазою, і дні, коли бродиш спаленою пустинею.

А іноді ми й розважалися. Одного разу, як прийшов тюремний начальник, хтось "завівся" з ним із-за якоїсь дрібнички. Капітан швидко перейшов на крик і йому в обличчя кинено: "Паразит!"

Налилось кров'ю обличчя начальника, зрівнялось у кольорі з червоним носом алькоголіка:

— Як ти смієш мене називати паразитом!? — кричав він. — У карцері згною!

А в тому часі в нас у камері був уже другий блатний — Володя Арматура. І він, звичайно, не міг пропустити нагоди поглумитися над тупим офіцером.

— А чому ви ображаєтеся? — з невинним здивуванням устрянув він у розмову. — Хіба ви не знаєте, що сам товариш Карл Маркс так вас називає?

— Тобто, як то, Маркс?! Я тобі покажу, Маркс! Начитався тут, грамотним став, — скаженів офіцер.

— Ну це ви даремно, громадянине капітан, — примирливо умовляв Володя. — Адже я вам говорю про всевітньо відому працю товариша Маркса, про його "Капітал". Отже там, коли мовиться про побудову суспільства, про базу й надбудову, пам'ятаєте, ще товариш Сталін про це також говорив!?

Капітан насправді почав слухати, бо прізвища Маркса й Сталіна його гіпнотизували. І він, як і всі громадяни цієї нещасної країни, боявся потрапити в халепу.

— Ну, та ось, ви, звичайно, пам'ятаєте: в "Капіталі" товариша Маркса на сторінці 376 сказано, що на базі пролетарського суспільства буде надбудова? Пам'ятаєте?

Як сказати "не пам'ятаю"? Не можна.

— Ну, пам'ятаю, ну й що з того?

— Ось я й кажу: ви ж пам'ятаєте, як же можна не знати праць нашого великого генія й вождя людства товариша Карла Маркса! А пригадуєте, там сказано, що в надбудові цій будуть каральні органи: суди, тюрми? Пригадуєте собі?

— Ну, пригадую, ну й що? — непорозуміло захищався начальник.

— А ось що: наш великий товариш Маркс там просто говорить, на сторінці 376, том 10:

"Суд і тюрма — це паразитна надбудова, яку ми мусітимемо терпіти." Як бачите, сам товариш Карл Маркс, наш вождь і

вчитель, назвав вас паразитом. Тож ображайтеся чи ні, але це він вас так назвав...

Уся камера реготалася, сміялися в кулак і наглядачі за спиною капітана. Попихтів наш капітан, покректав, виматюкався й пішов. Що ж йому, бідному, було діяти! Адже Карл Маркс...

РОЗДІЛ 14

У моїх читачів може скластися враження, нібито в тюрмі й у таборі люди лише сміються. Я не хотів би цього. Єврейський бард Галич-Гінзбург сьогодні в Москві співає:

*"І досі в очах снігова кора,
І досі в ухах шмону гамір..."*

І я пам'ятаю та й ніколи не забуду ні трупів біля вартівні, ні виснажених моїх товаришів. На медичних провірках "лікар", представник КГБ у білому халаті, не оглядав людей, а тільки щупав задки голим півтрупам, що проходили повз нього. Нашупав м'ясо — до роботи! Якщо шкіра звисає вже мішечками — тоді на деякий час у неробочий табір. Але я думаю, що наші тюремні будні, з тужними очима, спрямованими у стелю по ночах, і безнадійними днями, стануть для тямующих людей ще видніші на фоні наших намагань рятуватися втечею у сміх від бажання повіситися.

Ось вам іще одна така сторінка.

У нашу тюрму, як я вже згадував, привезли арештанток. Немає нічого страшнішого від цих нещасних жінок серед лайки й смороду, бруталности й бруду тюрем та пересильних пунктів...

Вони сиділи на нашому другому поверсі, у далекому бічному коридорі, і ми їх ніколи не бачили. Але чули їхні голоси, коли вранці наглядачі провадили їх, принижених чоловічим наглядом, у вбиральню. Порядок по в'язницях такий, що кожного ранку по черзі виводять камери в убиральні, і там в'язні виливають парашу та вмиваються.

Убиральня неймовірно брудна, і зайшовши туди, зупиняєш віддих. В'язні йдуть шеренгою, по двоє людей у ряді, а камерні дежурні несуть спереду парашу. Урочистий похід...

Коли ми проходили коридором, завжди старалися сказати щось потрібне товаришам у інших камерах. Акустика там дуже добра. Також і жінки, ідучи коридором, звичайно віталися з своїми невидними залицяльниками. А страдники-кавалери товпилися в камерах коло дверей і викрикували наввипередки свої привітання. Виглядало це смішно й сумно. Але, якщо люди находили в цьому відряду, то слід було з цим погодитися. В числі гарячих поклонників наших сусідок був і Володя Стропило. Щоб побачити об'єкт своїх мрій, він зробив прилад, що відчиняв вовчок. Кілька разів навіть йому здавалося, що він щось чи когось побачив. Його захопленню не було меж. Володина бурхлива вдача часто нас втомлювала, але доводилося терпіти.

Пристрасті залицяльників розпалювалися з дня на день. Володя вже мав між злодійками одну, яка озивалася спеціально на його крики й вигуки та відповідала не менше бурхливими висловами любови й вірності. Але ця пристрасть була так міцно "заплетонена" залізними дверима й замками, що наглядачі не тривожилися цими криками. Вони лише підсміювалися над "кавалерами". Але давня мудрість каже, що ні один архітект не в силі придумати таку тюрму, з якої не зможе втекти той, хто запроторений туди навечно. Все одно він щось придумає. І наш Володя, спрямований лише на одну ціль, придумав.

Одного разу він заявив нам:

— Я підніму одну дошку з підлоги і там влаштую собі криївку. Коли прийде наша черга йти до лазні, я туди сховаюся. А як до камери приведуть жінок умивати підлогу, тоді я вилізу.

Справді коли ми були в лазні, до наших камер впускали дві жінки, щоб помили підлогу. Але ж криївку влаштувати... Наглядачів збити з пантелику! Адже до лазні нас ведуть

шеренгою й при цьому перелічують, а уникнути лічби годі. Недарма в одній таборовій анекдоті розказується, як мати пише синові до табору: "Пропадеш ти там, синочку!" А син відповідає: "Ні, мамо, тут трудно пропасти: чотири рази денно перелічують."

З великим трудом Володя прочистив проміжки між дошками підлоги й майже зубами витягав цвяхи з дощок: зусилля гідне кращого застосування!

Працював він не менше тижня, і за цей час знайомство з "предметом небувалої пристрасти" поглибилося. Він знав уже її ім'я — звали її Венерою. Я не жартую. Можливо, це була її злодійська кличка, але факт: ім'я богині краси жило й звучало в брудних і смердючих коридорах нашої тюрми. А Володю, цього забіяку, вона називала "Пупсик". І варто було бачити, як він відкликався на цю недоречну кличку і як воркував біля вовчка, коли Венера з парашею простувала до вбиральні...

Надхнений її вранішнім привітанням, Володя йшов у куток та покректуючи працював до сьомого поту, колупав дошку. І ось дошка піддалася! Велике зусилля завжди вінчається успіхом. Але... яке ж розчарування! Володя побачив, що під дошкою нема взагалі простору. Поглиблення також ніяк зробити, бо дошка лежала на цементі.

Декілька днів Стропило лежав понуро на нарах, або ходив з кута в кут. Втрата нагоди й відсутність цілі його явно пригноблювали. Але це тривало недовго: підстьобуваний закликами Венери (він її називав просто Венеркою) і прагненням зустрічі з нею, Володя придумав новий спосіб. Цей спосіб був зовсім нездійснений, але Стропило заповзявся. Він надумав залишитися в камері, вилізти на полицю, що висіла на гачках при стіні, і там накритися простиралом. Саме тоді один із нас отримав від родини гроші, і ми, користаючи з перемоги голодівки, закупляли кожного тижня хліб. У камері нас було чотирнадцять і ми брали приблизно до тридцять буханців

хліба. Буханці, квадратіві формою, ми складали на полицю і накривали від пороху простиралом.

Отож Володя вирішив, що він улаштується на полиці, а ми накриємо його простиралом. Наглядач, призвичаєний до того, що на полиці лежить хліб, не зверне уваги й не провірятиме, що там під простиралом. Здавалось би, все просто. Але полиця була не ширша від двох долонь! Якже можливо, щоб величезний Стропило міг там поміститися? І як він там утримається? Але Володя доказав нам: виліз на полицю, став на одне коліно (з нашою, очевидно, допомогою), а тоді зігнувся й заперся ліктями об полицю. В такій зігнутій і напруженій позі, спираючися лише на одне коліно й майже повиснувши в повітрі, не можливо втриматися й хвилини. Але Володя напружившись витримав декілька хвилин, і щойно тоді впав на наші руки. Після цього став він вправлятися, шукаючи зручнішої пози. Підготовка йшла десять днів, і нарешті Володя назначив: наступна лазня!

Венера була попереджена й відповіла, що прийде до нашої камери. Тепер уже й нам було цікаво: вдасться це? Мабуть, такого ще ніхто не придумав. А відомо: нове звичайно вдається. Про роман між Стропилом-"пупсиком" і Венеркою знала вже вся тюрма і, очевидно, всі наглядачі.

Прийшов назначений день, Володин день. Ми знали, що сьогодні нас поведуть до лазні й договорилися: коли сусідня камера буде в лазні, ми висадимо Володю на полицю. Коли ж нас кликатимуть, то дехто почне щось плутати й смішити наглядачів. Інші побіжать коридором вперед, не чекаючи команди. А дехто повернеться, нібито забувши мило. Усе вийшло за пляном і до лазні ми зайшли нераховані. Володя залишився на полиці.

Ми роздягалися, надслухуючи почали вмиватися, ще не вірячи в успіх. Але виходить — пощастило! Лише за 15 - 20 хвилин почувся дикий регіт, шум, оживлені голоси багатьох

людей. У відчинені двері наглядачі ввели гордого Стропила, явного переможця!

Він реготався і тріюмфував. Наглядачі також сміялися, боже це справді неймовірна витівка.

А вийшло воно ось як: коли ми вже вийшли з камери, ввійшов туди, як звичайно, старший наглядач. Переконавшись, що нікого нема, вийшов і привів Венерку (вона постаралася бути на черзі) та впустив її до нашої камери. Коли ж Володя почув звук дверей, що вдруге зачинилися, він звалився майже на голову переляканій жінці. Вона ж не знала, куди він заховався.

Володин тріюмф був безмірний. Він уже всоте розказував нам, додаючи все нові подробиці. По-своєму він був правий: переміг, зробив те, чого не бувало ні в одній тюрмі СРСР. Але галасливість і чванство розперезаного півграмотного злодія, який нічого не знав, крім тюрем, наводили нарешті втому. Такі люди не мають ні в чому міри. І тому ми зраділи, як цілком несподівано проголошено: етап! Куди, чому — ніхто й не питає. У невідоме, як звичайно...

Повезли не всіх. Лише п'ятдесят людей вивели в тюремний двір і завантажили до воронів. Поїзд ішов у напрямі Новосибірська. Але на якійсь невеликій станції відчепили наш вагонзак, пересунули на запасні рейки та ніби про нас і забули. У камерах було по двадцять людей, лежали ми стиснуті, без свіжого повітря. Лише двічі денно нас виводили до вбиральні, а жили ми на "дієті" — черствий хліб і оселедець. За стіною вагона стояв станційний будинок. У ньому, якийсь змучений залізничник ставив день-у-день, на повний голос і без упину, свою улюблену грамофонову платівку з російською народною піснею. Співалося про те, як прохожий чоловік застрілився, і тепер його могила на роздоріжжі вкрилася бур'яном... "Весела" пісенька. Коли вона співалася всоте, ми готові були роздerti любителя музики. Та за двосотим разом ми примирилися з долею й лежали прислухаючися знову й знову трагічній історії.

Ця станція називалася Рубцовськ. Стояли ми там, поки

розчищували сніжні замети на залізничному шляху вглибину Північного Казахстану до Усть-Каменогорська. Це місто, де добувають в шахтах уран і олово. Покищо ми цього не знали й слухали музику. І... подружили із сторожею вагона. Були це не кадрові наглядачі, а прості солдати, які відслужили свій реченець в армії. Не їхня вина була, що їх післали нас сторожити. Між ними було декілька симпатичних хлопців, а їхній офіцер не забороняв їм допомагати нам у дечому, — чи випустити ще раз до вбиральні, чи принести з крамниці якусь їжу. Знайомство почалося звичайними запитаннями: "За що сидиш?"

З камери посипалися відповіді, іноді жартівливі.

— Колгоспну корову проституткою назвав!

— А ти за що?

— Та ні за що!

— А реченець у тебе який?

— Двадцять п'ять років.

— Ну, це ти брешеш. Коли хтось сидить ні за що, тоді йому десять дають, — відповідав солдат.

Та ось солдати наткнулися на в'язня, який сидів за те, що на праці в розмовах говорив про злочинні дії міністра державної безпеки — Берії, сьогодні вже розстріляного. Солдат здивувався:

— Таж Берію осудили, як ворога народу, його й розстріляли. Чому ж тебе не випустили?

— Ось і я кажу — чому? — відповідає в'язень. — Я їм тепер у скаргах пишу: я говорив правду, Берія — ворогом був! А вони мені відповідають: "Ти ображав члена уряду в особі Берії і тому ти правильно засуджений".

— Оце так? — дивувався солдат.

Пішов він до свого купе, а повернувшись, сказав:

— Я думав, що ти брешеш. "Дело" твоє проглянув. Правдиво все кажеш. Але ... як же вони так можуть?..

І тоді заговорив увесь вагон. Почалися історії одна від одної жахливіші. Про безправ'я та брехливі доноси, про арешти ні в

чому невинних людей, про переслідування родин, які залишилися вдома, про арешти членів родин "ворогів народу". Солдати стояли й прислухалися мовчки. Це була вражаюча розмова. Між нами був юнак не старший, як дев'ятнадцять років, син колишнього радянського міністра Александрова, якого розстріляв Сталін. Його мати, він і п'ятирічна сестра караються тепер у таборах. На їхніх "делах" нема ні речення присуду, ні статті обвинувачення, а лише слова: "Член сім'ї ворога народу" — і сиди до смерти... Був у вагоні один татарин. Він розказував нам усі подробиці як, за наказом Сталіна, однієї ночі 1943 року навантажили в товарні вагони всіх татарів, що жили на Криму. Без їжі, без води, без зупинок повезли їх на Сибір, на доживотне поселення. Тієї жадливої ночі солдати обступили їхні міста й села та серед крику заплаканих дітей виволікали напівголих мешканців до вантажних авт. Тих, які не хотіли підкоритися, розстрілювали на місці. Тоді вбили матір і брата героя Радянського Союзу, який саме воював на фронті. Вивантажили їх серед голого степу й сказали: "Тут будете жити, копайте собі землянки". Але люди спочатку могили копали: в кожному вагоні були мертві...

— А за що вас вивозили, — перервав хтось із солдатів.

— Сказали, що татари були проти радянської влади.

— Але проти влади можуть іти поодинокі люди, а не нація!
— заперечував солдат.

— Ти не мені, а Кремлеві докажи, — відповідав татарин. — Я сиджу, а тоді було мені всього дев'ять років, коли вивозили. Міг я розуміти, що таке радянська влада?

З камер почувлися крики.

— Не лише татар тоді вивозили! Чеченців завезли до Казахстану, всіх інгушів також повезли на Сибір і там вони повимирали!

— А їх за що? — знову запитували солдати.

— Також за те, що, нібито, були настроєні проти влади, — вияснявали в'язні.

— Невже ні за що, просто так вивозили? — дивуючися питали солдати.

Нашу розмову перервали дійсні факти. Увійшов один солдат і сказав, що в напрямі міста Барнаула йдуть ешелони солдатів і танків. Там повстання чеченців, вони ріжуть росіян!

— Росіян, чи радянську владу? — запитували ми.

— Ніхто ясно нічого не знає, — відповідали схвильовані солдати, — але Барнаул оточений військом, у місті стрілянина.

У вагоні гуділо, мов у розтривоженому вулику. Це добре, що ми довідалися про ці нові події, адже звичайно вістки не так швидко доходять до таборів. Увесь день не припинялися розмови. Гарячі голови вже плянували загальну революцію в країні. Більше практичні пропонували захопити вагони в тому часі, коли нас випускають до вбиральні, і тікати до повстанців.

Наступного дня на станцію Рубцовськ уже прибули біженці з Барнаулу, і солдати розказували нам подробиці. Виявляється, в Барнаулі давно вже була напружена атмосфера, бо в місті живе багато переселених чеченців. І крім цього, там же є і будівельний батальйон солдатів-чеченців. До армії їх беруть, але не дають зброї та заставляють будувати військові об'єкти.

У місті постійні бійки між чеченцями, темпераментним гірським народом, і росіянами. Чеченці, заслані туди російською владою, недолюблюють росіян. У місті траплялися часті випадки вбивств, головно нападали на міліціонерів. Найчастіше вживали ножів, бо чеченці звикли до кинджалів.

І ось декілька днів тому почалася бійка в кінотеатрі, де хтось когось образив. Бійка стала масовою, а билися росіяни й чеченці. Хтось із чеченців забіг до казарм будівельного батальйону чеченців, і ті прибігли землякам на поміч. Бійка розросталася, бо встрявали в неї дедалі нові люди. А коли появилася міліція, то й на неї кинулися. Підпалили міліційний будинок. На допомогу міліції наспів відділ КГБ, а чеченці з ножами вирізали їх, зазнавши самі великих втрат. Але, коли автомати попали в їхні руки, вони кинулися стріляти

співробітників КГБ і обласного комітету комуністичної партії. На ранок місто було в руках чеченців. Очевидно, мало кому з міської влади пощастило врятуватися. Тепер у місті йде бій. Викликане військо з танками очищує вулиці від чеченських відділів. Але ці ставлять відчайдушний спротив.

Новини схвилювали нас безмежно. Та й солдати нервувалися. Але начальство, очевидно, пригадало собі нас: не в пору ж тут вагон з політв'язнями. І ввечері ми рушили.

Знову стукотіли колеса й несли нас в невідоме...

РОЗДІЛ 15

При виході з вагонзаку ми побачили на невеличкій залізничній станції напис: "Місто Усть-Каменогорськ". І дійсно, це містечко — суміш старовинних домиків і стандартних поганих жужільно-блокових півбараків — лежало на початку цілого хребта пагорбів, що тягнулись удаль.

Цікаво, що сюди привезли Достоевського з Семипалатинська відбувати каторгу. І нас доставили саме в ту каторжну тюрму-фортецю, яку він описав. Посередині просторе подвір'я і два великі будинки. Триповерхова тюрма і довгий будинок, де була тепер адміністрація, камери для жінок та камери для "малолітніх". Про малолітніх злочинців варто розказати окремо, і я це зроблю згодом.

Ворона розвантажили, і нас почали викликати групами по п'ять людей. Ми думали, що це йде допит, знайомство, і терпеливо чекали. Але, коли я з наступною "п'ятіркою" ввійшов до кімнати, то в дверях мені наділи наручники й підвели до стола, біля якого стояв... стрижій. Справа в тому, що, зламавши режим у Семипалатинську, ми там перестали стригтись. А це поважне порушення режиму, адже при втечі брак волосся зраджує втікача. І ось тюремний начальник вирішив почати від стриження. Ми пробували протиставитися, але даремно: на руках були наручники, що автоматично затягалися при кожному натягуванні. При стриженні був присутній начальник тюрми — майор, високого зросту. Ми зразу помітили, що він підголює собі чоло. В нього воно було настільки низьке, що він намагався побільшити його, виголнюючи частину волосся. Поводився він крикливо та й

метушився непотрібно. І наші злодії зразу визначили: "масла" нема в голові — дурний "на всю голову". Так його й прозвали: "Дурень на всю голову", а скорочено — "Дурень".

Попалися ми в погані камери й зразу побачили, що режим тут удесятеро суворіший, як у Семипалатинську. Наглядачі, за прикладом свого начальника, поводитися грубо. Нам не давали зробити зайвого кроку. Про передачі в інші камери нічого й думати. Все це дратувало нас, і зразу ж почалися переговори крізь стіни: ламатимемо режим! Крізь стіну порозуміваються стукотом за системою азбуки Морзе, абож крізь кухоль. Денцем до стіни ставлять кухоль і говорять у нього, щільно притулившись обличчям. А той, хто слухає по другому боці стіни, ставить кухоль до стіни, але денцем до себе, і прикладає до нього вухо. В Усть-Каменогорську стіни були на півтори до двох метрів завтовшки, але розмовляли ми крізь них майже вільно.

Ніде правди діти, житлові умови тут були кращі, як у Семипалатинську. Вікна, камери й подвір'я були великі, в усьому був простір. Але нашому настроєві потрібний був розряд, тож ми відразу почали шукати причин для незадоволення. А вони були тут же: їжа була жаклива, наглядачі лаялися, матраци нам дали брудні з якоюсь потертю, і спати довелося на голих нарах. До нас попав тепер не Володя Стропило, а якийсь кишеньковий злодюжка, китаєць. Смішно вимовляючи російські слова, він жартував:

— На одну долоньку ляжу, другою прикриюсь і добре — дошки ж пухові.

А про їжу він говорив просто з стоїцизмом:

— Я до всякої їжі привик: і до доброї, і до поганої, і до жодної.

Потекли наші будні, повні горя, голоду й безнадії. Але ось у додачу й бити почали. То з одної — то з другої камери за найменшу провину забирали до карцеру й безпощадно побивали.

Давно вже в'язні в таборах обстоювали своє скромне людське право на гідність. Бити — це була крайність! Тепер уже за приводом до бунту шукали всі камери.

"Пощастило" нашій. Якось надвечір у камері, що напроти, почався шум, якась візня, а тоді крики. Один з наших хлопців ложкою видушив скло на вовчку. А відчинивши його, побачив, що з протилежної камери наглядачі витягають і б'ють когось. Він дико закричав: — "Перестань бити, гаде!" — та й кулаками в двері! Інші підбігли й також стали бити в двері. Хтось уже крізь стіну передавав у сусідні камери:

— Починайте! Тут б'ють людину!

І почалось...

Такого дикого галасу я ще не чув у житті. Тюрма була наповнена блатними, а вони готові підтримати кожен "шумок" і старалися з усіх сил.

Зразу ж після приїзду ми звернули увагу, що наші камерні двері зроблені з дощок необбитих залізом, а підлоги з нових непофарбованих дощок. Видно, був ремонт, і його ще не закінчили.

І ось тепер під нашими ударами грубі двері ходором ходили. А, коли ми почали бити в двері дубовими двометровими лавами, то від цих таранів негайно вилетіла кормушка й скоро затріщали двері. Від реву й грюкоту було таке враження, що тюрма похитується.

До нашої кормушки раз-у-раз підбігали наглядачі й майор, але говорити з ними ніхто не хотів. Ми били ще міцніше.

Незабаром двері подалися, а потім і відчинилися. Ми добре знали, що солдати мають право стріляти в камери, якщо ми ламаємо двері, та зупинити людей уже було неможливо. Коли наші зламані двері відчинилися, ми побачили, що й двері протилежної камери виламані. А в коридорі ми догледіли цілу низку дверей, що висіли на завісах. Грюкіт не вшухав, хтось ще виламлював свої двері. При спробі вийти на коридор, ми ствердили, що наглядачі втекли й стоять з автоматами біля вікон, в кінці коридору. При нашій появі вони почали стріляти

вздвож коридору. Вийти було неможливо та й непотрібно. У дверях протилежної камери стояли блатні, старожили цієї тюрми. Вони розказали нам, що побой тут нормальне явище та що наглядачі, коли почався галас, привели назад у камеру в'язня, якого били.

— А де той побитий? — спитали ми.

Вийшов з гурту непоказний парубчина.

— За що тебе брали в карцер? — питали наші.

— Та за карти, — зам'яв він.

— Ти, дурний, не думай цього казати, як слідство почнетсья.

Скажи, що просив поліпшити їжу. Зрозумів? — навчали з нашої камери.

— А сильно тебе збили? — спитав я.

— Та ні.

— Синці маєш?

— Та ні.

— Поможіть зробити йому синці, — порадили наші. — Адже бачите, що ми накоїли: двері повибивали, наїде начальство, буде слідство, вироки захочуть нам збільшити. Треба, щоб були сліди побиття.

— Це ми можемо, — відповіли з протилежної камери.

І там почали наново бити цього нещасного... Підвели його до залізних нар і раз-у-раз у них його головою тикали. Хлопець, уже покривавлений, кричав диким голосом. Вкінці його відпустили й веліли не митися.

Мабуть, усі камери виламали двері. Почало стихати. Через підсилювач у вікно коридора залунав майорів голос:

— Припиніть бунт! Я вас усіх постріляю!

Ми відповіли несамовитим ревом сотень голосів.

— Що ви хочете? Чому бунтуєтеся? — питав майор.

Тюрма хором кричала:

— Приведи сюди обласного прокурора! З тобою не хочемо говорити!

Наступив вечір, спустилася ніч, камери стояли з дверима навстіж, сторожа була поза тюрмою. Хтось піднявся на ґрати

вікна й побачив, що за мурами тюрми натовп народу. Тюрму обступили солдати з автоматами. Справа наявно переростала межі задуманого. Ми ризикували потрапити в трибунал і дістати ще по 25 років. Але пропустити нагоди не можна було, і один з наших хлопців, Сергій, виліз на вікно й почав промову до мешканців містечка. Вони ж прийшли подивитися, що твориться в галасливій тюрмі, обложеної військом. Сергій сказав людям, що тут, у тюрмі зробили політизолятор для політичних в'язнів і створили режим, як за часів Берії. Б'ють, морять голодом, не дозволяють переписуватися. Почав роз'яснювати, за що люди сидять, але з натовпу залунали голоси:

— Ти не об'ясняй, за що сидите: ми всі самі сиділи й тепер на засланні.

Інші кричали:

— Молодці, бийте їх!

Ніч ми провели майже без сну. Але скрізь було спокійно. Вранці на тюремному подвір'ї появилoся пожежне авто, і начальник тюрми з рупором у руках заявив:

— В'язні! Здайте тюрму!

А ми й не знали, що стали "загарбниками" тюрми. Перечекавши, майор у супроводі цілого почту офіцерів і солдатів увійшов у тюрму, і весь цей гурт прийшов до нас у камеру, як призвідників.

— Ну ось, я привів до вас прокурора, — заявив майор, заходячи в камеру.

Поруч нього стояв якийсь не дуже показний чоловік у цивільному. Відчувалося, що він тут, як не свій.

— Так ось вам прокурор і можете говорити, що хочете. Хто буде говорити? — казав далі начальник.

— Аврааме, говори! Ось тут у нас є юрист, хай він скаже вам, — розляглися голоси.

— Пред'явіть документи, — звернувся я до чоловіка в цивільному.

— А це що? — закричав майор. — Які ще документи! Як ти смієш у прокурора документів вимагати!

— Без пред'явлення документів ми не будемо говорити ні з ким, — відповів я. — Крім цього, я певен, що цей чоловік не обласний прокурор. Ви привели когось іншого, це самозванець.

Говорячи, я дивився на чоловіка в цивільному і бачив, що всі ці запитання йому не по нутру були. Не було сумнівів — це не прокурор, нас хотіли обманути. Усі завважили розгубленість самозваного прокурора, камера розсміялася, і наші "гості" поспішно відійшли. Після цього появився старшина, що відає одежею та інвентарем, похитав головою і виніс від нас уламки довгої лавки, яку ми розбили об двері. Запанувала тишина. Ніхто не з'являвся до наступного дня. Ми сиділи в камерах, не приймали їжі, а на всі питання відповідали:

-- Чекаємо обласного прокурора.

Третього дня в нашу камеру ввійшов наш начальник. Поруч з ним в уніформі прокуратури йшов якийсь старший радник юстиції — типовий прокурорський працівник. Тут не було чого питати про документи.

А на нашого майора жалко було дивитися. Він увесь якийсь зім'ятий, непоголений. Та й чоло своє забув підголити... Майже над бровами стирчала щетина волосся.

— Ну, в чому справа? Що за бунт? Чого мене викликали? — різко повернувся до нас прокурор.

Відповідати мусів я, хоч попадати між керівників такої справи я по правді не хотів. Але в камері не було іншої людини для подібної поважної розмови.

— Викликали вас ми. А бунту немає. Є вимушений спротив: нас б'ють, саджають до карцеру, морять голодом, спимо ми, мов худоба, на голих дошках. А як ми домагалися, щоб прикликали вас сюди, то ось цей майор привів до нас якогось самозванця й подав його за обласного прокурора.

— Як це? Кого сюди замість мене приводили? Коли? — прокурор злісно дивився на майора. Гроза явно міняла курс і

йшла на начальника тюрми. Він так розгубився, що викликав тепер уже не злобу, а жалість...

— Я не знаю... — мимрив він.

Прокурор бачив, що я йому не збрехав, і накинувся на майора:

— Я вам покажу, як сюди водити когось замість мене! В'язні мають право бачитися з прокурором. Ви самі викликали ускладнення, а тепер кричите про бунт!

А звернувшись до нас, він заявив:

— Усі незаконні дії будуть усунені. Все, що вам належиться, будете отримувати. Обіцяю.

І весь гурт відійшов.

Цього ж таки дня почалось небувале. Нам привезли новісінькі матраци й навіть простирала. Потім з'явився кухар і питав, що хочемо їсти на обід!

Наглядачі ходили нишком і говорили шепотом, очевидно, цим виявляли ввічливість, якої ми домагалися.

І не було ніяких репресій, пов'язаних з бунтом і виламанням дверей.

З карцеру випустили одного з наших хлопців. Він розказав, що "малолітки", які сиділи з ним в камері на одному коридорі малого корпусу, також вибили двері, вламалися до кабінету оперуповноваженого і спалили його стіл з паперами.

Я мав уже нагоду зустрічати на етапах цих малолітніх злочинців, тобто тих, що доконали злочину у віці до 18 років. Як правило, це пропаші злочинці, без уваги на їхній вік. Кожний з них суджений по декілька разів. А новиків, які попадають у їхнє середовище, вони швидко "обробляють". Заставляють убити когось у таборі чи брати участь у чомусь, що потягає за собою наступну судимість. Звичаї в них жажливі. У всьому вони наслідують старших злодіїв та ще й стараються їх перевищити. У них панує наркоманія, гомосексуалізм, брудна лайка, картярство. Вони безжалісно вбивають за найменше порушення "кодексу честі" — складного злодійського "закону", за яким

дуже багато чого заборонено робити. Наприклад, у таборах не дозволено вступати в будь-який контакт з адміністрацією; це зрада. Як піймають на цьому, ріжуть або вбивають іншим способом: наприклад, скидають з риштування новобудови, а в слід людині, яка падає, матюкаються. У них повна байдужість до чужого страждання.

Стан у нашій тюрмі змінився докорінно, режим був зламаний. Але нас чекала ще одна приємна несподіванка: змінили майора. На його місце прийшов якийсь капітан, зовсім недурна людина. Зрозумівши, що з політв'язнями краще не сваритися, він увів багато полегшень: дозволив нам довше прогулюватися, не обмежував переписки. З перепискою навіть вийшов курйоз. Одного злодія викликали, щоб виповнив анкету: "З ким будеш переписуватися?"

— Навіщо, — питає, — ця анкета?

— А на те, щоб ми повідомили цих людей, що вони можуть писати до тебе й посилки висилати.

— Тоді це інша справа, — каже злодюга й дає їм адресу людини, яку він обікрав...

— Хай він почухається, коли отримає з тюрми повідомлення, що може посилати мені посилки! — посміхався він, вернувшись у камеру.

А на Новий рік трапилось взагалі щось неправдоподібне: нам улаштували ялинку! Засланці з містечка принесли подарунки, їжу. Новий наш начальник відкрив камери й запросив на загальний обід! Ми не могли надивуватися... Нам нічого не було зрозуміле... Адже це спецізолятор, ми з числами, ми порушники таборового режиму. В чому ж справа? Тоді ми не знали, що все це загравання пов'язане з бунтами, які почалися по всій країні в таборах політв'язнів, і з боягузливістю КГБ, яке зустрівся з неочікуваним фактором. Але про це згодом.

РОЗДІЛ 16

Несподівано відмовили ноги. Встав уранці й не можу ходити, болять м'язи ніг. Пройдусь п'ять кроків і сідаю. Нічого не можу зрозуміти. І тюремний лікар також не знає, в чому справа. Попросив я побачення з одним з кремлівських лікарів, що сиділи з 1952 року. Ту групу, яку тоді преса називала "затроювачами", звільнили (за винятком тих, хто вже помер...), а його залишили в тюрмі. І він сидить. Дозволив мені начальник тюрми, і привели мене у санчастину. Я цього старшого єврея не бачив раніше, і прізвище його було мені невідоме. Це висока худорлява людина з розумним і дуже добрим обличчям. Огляд тривав п'ять хвилин.

— У вас облітераційний ендаортит, — сказав він коротко.

— А як це зрозуміти без латини?

— Артерії ваші чомусь спазматично стиснулись. Кров не доходить до тканин. Причини лікарям невідомі. Можливо, це наслідок поранення, куріння чи нервового напруження. Ви були поранені, курите, а щодо нервів, то й не питаю. Недуга небезпечна, кінчається часто гангrenoю й ампутацією.

У свою камеру я ввійшов у пригніченому настрої. До 25 років тюрми й життєвої безпросвітності додалася ще загроза ампутації. Лікар порадив мені не курити й не заходжувати ніг. Перше було легко. Я покинув курити негайно, тим більше що бачив, як принижувалися товариші із-за махорки, яку дістати в тюрмі дуже важко. Але як же ніг не прохолоджувати? А як робота, тайга, етапи?... І як з мрією про втечу, про волю?

Зима йшла на спад. До кінця вироку нашого з Вітею в спеціоліаторі було ще далеко. Але нас викликали на етап. І в

етапній камері опинилися майже всі ті, що були присутні, як "делегати" на знаменитих "профсоюзних зборах" у начальника семипалатинської тюрми після голодівки. Перед виїздом нам прочитали постанову про дотермінову відправу до табору "у зв'язку з доброю дисципліною, показаною в тюрмі". Значить, не погребував, послухав таки моєї ділової поради наш капітан з Семипалатинська.

Поїздка до Новосибірська пройшла неспокійно. Конвой був грубий, а ми розпещені м'яким режимом. Почалася лайка, сутички, конвой припинив випускати людей до вбиральні. Якийсь в'язень для протесту помочився через ґрати в коридор, де стояв конвой. Цей хотів витягнути його з камери, але в'язень не давався, бож знав, що конвой його хоче побити. І тут хтось подав команду:

— Гойдати вагон!

Такого я ще не бачив і навіть про таке не чував. Усі в'язні почали водночас кидатися то вправо, то вліво й розколихувати вагон з одного боку на другий, у часі руху поїзду. Уявіть собі таку картину: просторами Сибіру мчить поїзд, а в ньому один вагон починає на повному ході гойдатися, стаючи то на одні колеса, то на другі. Ми розгойдували вагон з відчайдушністю смертників. Конвоїри метушилися по коридорі, кричали, матюкалися — вмирати ж і їм не хочеться! І вкінці здалися:

— Робіть, що хочете, — кричав офіцер, — тільки не розхитуйте більше вагона!

Звичайно, ми припинили цю гру із смертю, і далі все пішло тихо й мирно. Конвоїр навіть узяв від злодіїв якийсь костюм і приніс їм пляшку горілки. Згода була завершена!

Але в Новосибірську нас зустрінув новий конвой. Почали з того, що кожному наказували кластися обличчям униз, в калабаню, де танув удень сніг. Коли ж якийсь старичок забарився, старший лейтенант, командир конвою, вдарив діда по обличчі. Я з одним із хлопців стояв поруч і, не договорюючися, ми вдарили офіцера. На нас кинулися

конвоїри, офіцер схопив за пістолет. Але на наші обурені крики вже зібралася юрба людей і це нас урятувало. Адже офіцер міг застрілити нас безкарно. Ми вдарили його, а це розцінюється, як напад на конвой. Наклали нам наручники й повезли окремо на пересильний пункт. А там, замість до загальної камери, спустили нас у "трюм", у карцер-землянку з цементовою підлогою, без нар і з вибитим вікном. Просидів я там сам один дві доби, і впродовж цього часу безупинно розтирав промерзлі ноги вовняними шкарпетками. Натирив одну ногу, одягав шкарпетку, брався до другої, а тоді знову до першої. Мороз був не менше 20 ступнів нижче нуля — весна на Сибірі химерна. Ось я й згадав пораду лікаря: не прохолоджуйте ніг!

Та все проходить. Пройшло й це. Лише запам'ятав я випадково прізвище старшого лейтенанта — Новосильцев.

Ось вдуматися: звідкіля в нього цей садизм? І що він робив би, якби дати йому велику владу?

Коли я вийшов на світ, то побачив, що мої ноги покриті засохлою кров'ю. В холоді не відчував, що, розтираючи їх, поздирав шкіру.

А коли ми зустрінулись знов у купе вагонзаку з хлопцями й з Вітею, вони розказали мені, що мало що не загинули через Вікторову пристрасть наслідувати блатних. Ось привезли їх на пересилку й впустили у ворота, а там стояли злодії і хтось спитав в однієї партії: "Масть?" Масть — це приналежність до тої чи іншої групи: злодіїв, "сук", політв'язнів, а ще є з сотня підгруп у "сук"...

Тоді Віктор каже із злодійською інтонацією: "Поляки!" Не всі це чули. Але злодії з пересилки почули. "Поляки" — це інша жаргонна назва "сук". А "сук" треба, за злодійським законом, різати. І ось вночі вони захопили коридор, де була камера наших хлопців, і хотіли її відчинити, щоб порізати "поляків". Коли ж відчинити замків їм не вдалося, вони підпалили корпус. Пожежники, що в пору приїхали, врятували хлопців.

У вагоні серед нас появилася одна нова людина. Це був

євреї з Вільнюса. Він розказав нам, як захоплено вони зустрічали війська Радянського Союзу 1940 року. Він сам пішов до офіцерської школи, щоб служити в "своїй армії". Потім 1941 року брав участь у перших боях, був поранений і попав у полон. Просто чудом уцілів у таборі військовополонених, повернувся додому й тут зразу його заарештували.

— Чому тебе, єврея, не вбили? Це підозріло! Ти шпигун!

І почалося жорстоке слідство.

— Попався я слідчому садистові. Бив він мене нещадно, з вибором місця куди вдарити. Приведуть мене на допит, він зразу мені наручники накладе й починає бити, приговорюючи:

— Коли заговориш, жидівська ти мордо? Коли розкажеш, як батьківщину зрадив?

А я відповідаю:

— У полон я попав поранений і батьківщини не зраджував. Але слідчого це не переконувало.

— А що з того, що ранений? Треба було стріляти до фришів!

— Але ж я був без зброї.

— Треба було зубами їм горло гризти, а не здаватися!

Що ж на це відповіси?

І я придумав... У камері не пожалів пайки хліба, виліпив пістолет. Потім спалив кусник гуми з підметка й закомпив пістолет до чорного. Добре вийшло. Взяв я цю "зброю" на допит. Коли мій герой, що гриз би німців зубами, вийшов із-за стола, де в нього є кнопка для виклику конвою, і підійшов до мене з наручниками, я витягнув свою іграшку, наставив на нього і рішуче сказав: "Руки вгору"! Підняв він слухняно руки і стоїть.

— На коліна! — кажу.

Став він навколішки, дрижить, шелепа обвисла, слова сказати не в силі.

— Ну, — кажу, — спочатку поцілуй підлогу, а вже потім будеш мені горло зубами гризти.

Цілує він свою запльовану підлогу й молить:

— Не стріляй, діти в мене...

— Тепер, — говорю, — ти зрозумів, що таке бути під зброєю?

— Зрозумів я, зрозумів. Лише не вбивай мене.

Знаю, що кожної хвилини будь-хто може сюди зайти, і тоді мене напевно застрілять. Розмахнувся я й шпурнув цим хлібним пістолетом повз слідчого голову, об стіну. Розпався мій "пістолет" на кришки. Слідчий, побачивши це, зрозумів, мовчки встав, викликав конвоїра й наказав мене відвести. Він закінчив моє слідство за три дні й післав мене в трибунал по мою "чвертку"*.

У вагоні обговорювалися новини, що дійшли до нас при зустрічах на пересильних пунктах. Ці вісті важливіші всіх розповідей і розмов: у таборах Воркути й Норильська, Казахстану й Колими пройшли за ці місяці великі повстання! Про це розказували скрізь і не було підстав не вірити. Оповідали, що страйкуючі табори тримались по декілька місяців. Припинили видобуток вугілля, золота, урану, молібдену, олова. До них приїжджали члени уряду, і табори поставили їм низку вимог і умов. На менше важливі умови начальство погодилося: зняли числа, устійнили заробітну платню, дозволили листування. А основні зміни й звільнення невинних людей відкинули. Коли ж у таборах відновлено страйк, повстання потопили в крові: Воркуту розстріляли, Кінгір роздавили танками, Норильськ бомбардували...

На першій пересилці ми зустрінулися з групою "воркутян" — з нашими зекамі з Воркути, з Заполяр'я. Вони брали участь у повстаннях, і був між ними молодий українець Євген, який очолював повстанський комітет. У Євгена молоде й ніжне обличчя та великі блакитні очі. Його везли судити й очевидно розстріляють...

Воркутяни розказували нам, що їхній страйк виявив, яка

---

*Чверть століття ... 25 років ув'язнення.

сила в об'єднанні. Навіть в'язні за колючою огорожею могли налякати уряд, коли повстали, як один, не побоюючись умерти! Вони згадували, як запобігливо ходили Хрущов і Мікоян по таборах, умовляючи в'язнів повернутися до роботи, і обіщували їм виконати всякі вимоги.

На одній з пересилок прилучили до нас молодого ще німця Зігмунда. Це був надиво типовий арієць: хоч друкуй його обличчя на етикетці зубної пасти! Він колишній офіцер вермахту. З табору військовополонених його, як і багатьох інших офіцерів, перевели в розряд політичних в'язнів. Чому? Без обвинувачення, без суду. Кому пожалієшся? Зігмунд притягав відкритим обличчям і спокійною довірливістю поведінки. Ми швидко по-таборовому подружили. Йому було цікаво почути чимало з мого життя, мені — з його. Ми почали спільно вивчати англійську мову, а щоб не було скучно, розказували один одному про свої дитячі й юнацькі роки.

Мені цікаво було слухати розповіді мого ровесника про його литинство в Німеччині. Це звучало, мов розповідь про іншу планету. І ось дійшли ми до воєнних років. Оба ми відбували військову службу в армії, оба — офіцери. І Зігмунд оповідає мені:

— Уже наприкінці війни зіткнулись ми з випадками мародерства й жорстокостей, що їх чинили радянські війська в Німеччині, коли прийшли на нашу територію. Пригадую собі: вибили ми вас з місцевості Гольдап у Східній Пруссії й побачили там таке... Меблі з помешкань повикидані з других-третьих поверхів, усе понищене...

— А в фабриці сиру ти був? — питаю.

— Ні, не був. А чому питаєшся? — Зігмунд дивився на мене здивовано.

— Та тому, що я також був у Гольдапі і пам'ятаю, як ви контратакували. А раніше мене один приятель спеціально відвіз до місцевої фабрики сиру полюбуватися, що там натворили солдати...

— Виходить, ми там поруч були?

— Очевидно. Лише я там у боях не був.

— А я був. Командував танковим відділом. Ми заходили на вас ззаду, відрізали вас. І пам'ятаю, коли перерізали дорогу, якийсь радянський мародер гнався з Гольдапу американським тягаровим авто "Стюдебеккером" та ще й наше німецьке особове авто на ньому ташив.

— Авто було блакитне?

— Не пам'ятаю точно, але, мабуть, так, — здивовано завважив Зігмунд.

— А ти стріляв до цього авта? — питаю далі.

— Ще б пак! Я б'ю по цьому негіднику, і ніяк доконати його не можу.

— І нарешті, попав ти в особове авто?

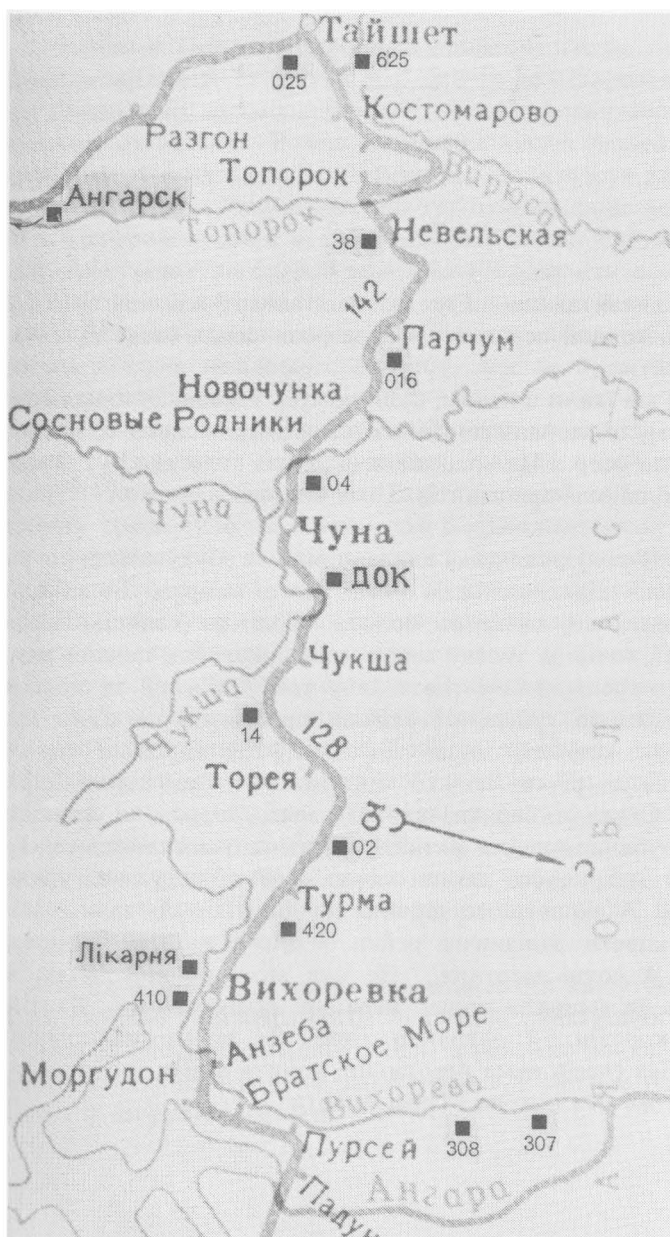
— Точно! Але, як ти про це знаєш? — Зігмунд ще не розумів.

І справді, такого не придумаєш і в кіносценарії.

— Це я той мародер, що гнався авто. Був я в Гольдапі за справами, побачив на вулиці прекрасний блакитний "Опель-Адмірал", лише хтось зняв з нього шини. Навантажив я це авто на американського тягача й поїхав у напрямі Кавнасу. По дорозі бачу: якісь танки надходять праворуч, з-за ліска. Ніяк не думав, що це німці. Але, як почали стріляти по мені, зрозумів... Вертатися було запізно, тут уже напевно б попався. Я дав газу й вихилясами на дорозі, як міг, утік. Якже мене трягнуло, думав, що кінець. Але, вискочивши з вашого кільця до Ейдкунец, побачив, що набій танка розніс мого Опеля...

Ми сердечно сміялися! Сиділи два колишні вороги в радянському концтаборі й згадували, жартуючи, як один хотів убити другого.

Тайшетська траса

РОЗДІЛ 17

Нас вивантажили. Еге ж, нас вивантажували, ми були багажем, конвой передавав нас за розпискою, своєї волі ми не могли мати.

Коли ми їхали поїздом, були чомусь упевнені, що нас везуть на Колиму. А попали до Тайшету, до горезвісного "Озерлагу", де не було озер... Ця місцевість відома з того, що тут згинуло багато мільйонів арештантів. Тому Озерлаг називають "Трасою смерти".

Ще 1946 року радянська влада вирішила збудувати дорогу від центральної Далеко-східної магістралі в напрямі Бодайбо, на річку Лену, до копалень золота. Тоді на станції Тайшет, маленькій точці за тисячу верстов від Іркутська, почали вивантажувати арештантів і гнати їх у тайгу. В'язнів залишали в глухій тайговій гушавині групами приблизно по п'ять тисяч людей, на кілометр одна від однієї "ланцюжком" на 600 кілометрів до річки Лени. У болотах зеки будували табори й дорогу. Ставили бараки, вартові вежі, огорожі з колючого дроту, рубали просіки в тайзі, рівняли, мостили шосе. І на кожному метрі шосе лягали мерці. Повз дорогу витягувалися цвинтарі. А коли шосе дійшло до Бодайбо, почали вздовж дороги класти залізничні рейки. І знову лягали під шпали десятки й сотні мертвих... Це був міжнародний шлях: тут карались та вмирили поруч: українці, росіяни, німці, балтійці, японці, корейці... І, звичайно, євреї. Як же можна поминути євреїв? Без євреїв нема революцій, вони ж у всіх контрреволюціях. Як же без них на "Трасі смерти"?

І ось ми в Тайшеті. Воронами привезли нас до табору. Це пересильний табір. Тут таких два. Цей число 025, розташований біля центральної залізничної дороги, по якій проїжджають поїзди Владивосток-Москва. В зоні не більше тисячі людей; десяток дерев'яних довгих бараків. Поїзди, що їхали поруч, хвилювали нас: як поїхати?... Розуміючи, що тут будемо лише деякий час, ми з Віктором ходили вздовж огорож і шукали можливостей втечі. Але "дірок" не було. Треба ж і КГБ розуміти: вони мають діло з утікачами й знають, чого ми шукаємо. В них великий досвід у запобіганні втечам. Ми бачили, що треба шукати якогось нового, невідомого способу. Але не було часу, ми в пересильному таборі.

Біля одного бараку лежали приготовлені для ремонту дошки. Мимохіть напрошувалася нагода зробити трап, закинути його на огорожу й тікати "на зрив". Але для цього варіанту треба було ще когось, хто б відволікав увагу сторожі, яка з кулеметами стоїть на двох вартових вежах. Інакше застрілять, коли кластимеш трап... Докладно обмірковуючи, ми вирішили закинути дріт на: електричні проводи, вимкнути електричну мережу й тоді напотемки втікати. Зробити трап було нелегко, не було цвяхів, молотка. Проволоводились ми весь день у пошуках, чекаючи відповідної хвилини для роботи. Адже відкрито цього не робитимеш! Трап ми зробили. Але не було дроту, яким би вимкнути електричну мережу. Ми нишпорили по всій зоні, але безуспішно. Гарячкова робота й нервово напруження виснажили наші нерви. Мої ноги цілком послабли, та я ходив. Тікати треба було саме з цього табору. Тут залізнична дорога, а з тайги, з глушини мені неможливо тікати. Вранці ми відновили пошуки дроту.

Але одна подія на якийсь час відволікла нашу увагу. Біля нашої огорожі зупинився поїзд "теплушок", товарових вагонів з людьми. З нього висипалися люди, переважно жінки з дітьми. Деякі в'язні повилазили на дахи бараків, і раптом розляглися радісні й зворушені голоси:

— Коля! Маша! Серйожа! Катенька!

Кричали з-за огорожі, кричали і з дахів. Швидко ми довідалися, в чому справа: тут у таборі чимало "манджурійців", російських "китайців" — емігрантів, які все життя прожили в Манджурії та в Китаю. Коли радянське військо ввійшло до Китаю, їх заарештували і безпощадно вивозили до Радянського Союзу. А тепер за огорожею стояли вагони з їхніми сім'ями, яких також забрали з Китаю.

— Як пройти до вас? — надривалися люди за огорожею.

— До нас заборонено, ми в таборі! Це тюрма! — відказували ті з дахів.

— Яка тюрма? У вас на огорожі з цього боку метровими буквами напис "Нафтобаза"!

— Яка нафтобаза? — дивувалися в зоні.

Виявляється, що тюремні начальники знайшли вихід з положення. Табір видно було з вікон поїздів, і треба було якось укрити його. Ось і написом "Нафтобаза".

За огорожею вже плакали жінки. А з вартових веж, закритих від сторони залізниці підвищеним у тих місцях парканом, стріляли в повітря.

— Припинити розмови! Зійти з дахів! — кричали наглядачі, бігаючи по зоні. Трапилося цілком непередбачене...

Незабаром ешелон від'їхав, і в таборі запанувала гнітюча тиша.

Під кінець дня відчинилися ворота: новий етап. Коло варти таборів наглядачі приймали й "шмонили" новоприбулих. А ми стояли, приглядалися.

Цього вечора нашу групу несподівано перевели до другого пересильного табору, число 601, що лежав у глибині селища Тайшет. Це також стандартний табір, що вбиває своєю буденністю. Безкінечні таборів зони з тими ж вартовими вежами, солдатами, огорожами з колючого дроту, забороненими переораними зонами довкола, яскравими прожекторами й лямпанами, що стояли акуратно поруч бараків. Усе це стало

частиною пейзажу, нікого це в Радянському Союзі не дивує, поряд з цим живуть мешканці. Я зустрічав такі зони і тоді, коли вийшов на волю, бачив їх і 1970 року на березі Чорного моря, в Одесі й над Дунаєм, під Вилково, не тільки в Сибірі. Поблизу колючої огорожі граються діти, гуляють закохані.

Але я не зовсім правий: табір число 601 був особливий. Поряд з зоною була адміністрація всієї тюремної траси Озерлагу й тому тут панував інший режим. Порядні люди почували себе тут ще гірше, а негідники, таборові донощики, що тікали з інших таборів під оціку своїх хазяїв, поводитись нахабно. Цю обстановку ми зразу відчули. Нас помістили в барак з триповерховими нарами, напхом напхано чотириста людей. Скоро між сірими бушлатами й сірими обличчями я відмітив одне, що притягало своїм спокоєм і інтелігентністю. Це був кремезний мужчина, невисокого зросту. Ми познайомилися. Ярхо Аарон — представився він. Швидко я зрозумів, звідкіля в цієї людини така витримана поведінка: він сидів уже від 1946 року. Його історія виявилася цікава й сумна. Коли скінчилася війна, він був генералом, начальником хемічної служби українського фронту. Стояли вони десь на Угорщині. Тоді він, підготовивши докладний плян, утік на Захід, щоб дістатися до Палестини. Добрався до Італії. Але КГБ настигло його в Неаполі. Ввечері на вулиці оглушили його ударом по голові, а прочунав він уже в московській тюрмі. Засудили до розстрілу і в камері смертників він просидів півроку... Спостерігаючи цю людину, я бачив у всіх його рухах продуману економію енергії, характеристичну досвідченим і намученим таборовикам. За декілька днів, проведених у цьому пересильному таборі, ми з Ярхом зблизилися. Його розповідям я прислухався з великою увагою й цікавістю.

— Тут неоподалік, за 900 кілометрів, є одне містечко, де від 1946 року будується великий комбінат штучної бензини. Механізми цього комбінату я сам розмонтовував у Німеччині у 1945 і 1946 роках, як ще працював в армії. Ми цілком розібрали

всю німецьку фабрику й вивезли її десятками ешелонів до Радянського Союзу — своя рука владика. І ось тепер мені довелося побувати там на монтажі. Правда, я приїхав уже в іншій ролі... Довбав я там мерзлоту в котлованах і оглядав, до чого довели комбінат! Думаю, що при свідомому шкідництві не можна б так успішно перешкоджати в праці, як роблять у нас завдяки безладності і безвідповідальності. За вісім років праці будівництво ще не закінчене, і бензини немає. Окремі вузли комбінату почали працюю, але там постійні аварії. Декілька разів містечко заливали півфабрикатами продукції. Звичайно, там колись наладнають працю та й почнуть виробляти бензину, але якою це все ціною!

— Ну, а ви, Ароне Евсеєвичу, на якій праці впродовж усіх цих років? — питав я.

— Запам'ятайте, приятелю, одне золоте правило: в таборах порядна людина може працювати лише на загальних роботах. Кожний, хто лізе тут у начальники, за легким хлібом, так чи інакше попадається в лапи опера й вислугується КГБ. Покищо я завжди копав землю, валив ліс у тайзі, клав рейки. І вам раджу робити те саме.

Який я був вдячний згодом тій людині, яка своєчасно дала мені таку пораду. Я тількищо починав свій шлях, лише один рік я перебував у "четвертому вимірі".

"Архіпелаг Гулаг" — це країна неочікуваних і невинуватих ніякою логікою вирішень. Нас посадили в поїзд, провезли всього 40 кілометрів і впустили в зону, де збирався етап до таборів московської області! Чому? Навіщо? Які можуть бути запитання!? Ми раділи й заздалегідь готовили пляни втєчі, яку легше реалізувати в середній смузї Росії.

Табір був розрахований усього на 400 людей, це була зона огорожених. Вони вирощували городину для співробітників таборової сторожі. А напхали до цього табору не менше трьох тисяч в'язнів. Люди захилювалися в жакливій тісноті, але ніхто не жалівся. Було відомо, що етап призначений чи під Москву чи

до Вологди, яка також недалеко від Москви. Серед натовпу були й кольоритні постаті: граф Бобринський, худощавий та аристократичний навіть у своєму лахмітті; французький єврей-кінорежисер, який з елегантністю справжнього парижанина замотував онучі; авантюрист Ольгинський, який з'їздив увесь світ.

Знайомство з Бобринським було дуже приємне. Він знав поезію, і ми багато читали один одному напам'ять. Мій зошит з віршами, розпочатий у тюрмі, поповнювався. Доля цієї людини також одна з цікавіших. Жив він з батьками в Англії, закінчив у Кембріджі університет, а пізніше туга привела його в Радянський Союз. Почалася війна, і в бою з німцями рядовий солдат граф Бобринський діставав ордени й медалі за хоробрість. А потім його заарештували; як граф може бути товаришем? Він ворог! Але на суді забули його позбавити нагород, що автоматично робили з кожним із нас. І ось тепер він законно домігся, щоб йому повернули їх. Найсмішніше те, що в безправій державі іноді можна добитися від бюрократичної машини виконання чисто формальних дій. Ордени й медалі прийшли до табору, а розгублені тюремні начальники, які досі не зустрічалися з подібним випадком, віддали їх Бобринському. Тепер він їх носить поряд з таборовим числом.

У цій зоні мені трапилася одна зустріч, набагато поважніша, ніж усі попередні й наступні. Підійшов до мене незнайомий: аскетичне обличчя, акуратна одежа, спокій в очах і в голосі, років з п'ятдесят, але бадьорий. Здавалося, що він тут ніби гість; захоче — піде.

— Називаюся Каганов, — сказав він просто. — Я дещо знаю про вас і хотів би запропонувати те, що вам необхідно.

— Слухаю вас, — відповів я, ще нічого не розуміючи.

— Я хочу познайомити вас з проблемами раніше вам невідомими... і незвичайними. Тому я прочитаю вам низку лекцій. Ми почнемо, якщо хочете, завтра вранці й будемо зустрічатися щоденно на дві години. Крім цього, я хочу

помогти вам вивчити мову іврит. Це вам ще в житті знадобиться. Згідні?

— Звичайно. Але все це звучить трохи дивно...

— Пізніше стане ще дивнішим. Але вкінці усе вам вясниться. Тож — до завтра.

І ця незвичайна, спокійна людина відійшла.

Наступного дня ми влаштувалися з ним за якимсь піврозваленим від старости баракком, і я розгорнув зошит.

— Ні, писати не треба нічого, — сказав Каганов. — Якщо вам потрібне те, про що я говоритиму, то ви все запам'ятаєте й так, якщо я не помиляюся. А якщо я помилився й даремно розмовляю з вами, то й записи не допоможуть. Згорніть зошиток.

Я послухав, хоча це звучало непереконливо. Каганов говорив зі мною впродовж чотирнадцяти днів. Я слухав його 28 годин. Це був вступний курс лекцій про парапсихологію і теософію. Напруження й увага збільшувалися день-у-день. Я буквально поглинав усе те, що говорила ця людина. А говорив він стримано, навіть сухувато, без емоцій. Лекції були докраю насичені й стислі, як пружини. Кожна тема повинна була ще розгорнутися в моїй свідомості.

Крім цього, ця дивовижна людина дала мені таблицю відмінювання дієслів і займенників івритом. Але цьому я придав значно менше уваги й потім усі роки в таборі каюся. Знавців івриту я більше й не зустрів. А в Каганова я старався взяти все, що можливе з питань теософії, але не мови. Можливість її практичного застосування здавалась аж боляче нездійсненною. Адже те, що мене оточувало, виглядало мов дике маячіння хворобливої уяви, але це була дійсність. А мрії про реальну свободу треба було гнати від себе, інакше збожеволієш!

Наша напхана людьми зона кишіла настільки різними людськими типами, що це здавалося майже незрозуміле. Тут були люди всіх національностей і рас. Поруч мене спав якийсь

маленький чоловічок. Він виявився міністром вищої освіти Персії. Навіщо його викрали з Ірану? Напевно й у КГБ цього не знали. А ось у куті розказує ламаною російською мовою американець:

Вони мені у Відні підсипали якусь гідоту до вина, яке я звичайно замовляв до готелевої кімнати на ніч. І прокинувся я в поремній камері. Де я — не знаю. Відчиняють двері, ведуть кудись. Лямпи в коридорах світяться, значить, ніч. Люди в цивільному, на питання не відповідають, ведуть під руки. Відчинилися двері, впустили мене в камеру...

— Ти пожди, я докінчу, — перебив оповідача якийсь зек, — я ж був у тій камері й ніколи не забуду, як тебе привели. Ось, значить, відчинили двері в нас уночі й впускають цього фраєра. Костюм у нього з голочки, морда як знак запитання. Стоїть він біля дверей, оглядається, а ми голови з нар підняли, також дивимося. Ось він і каже щось по-англійськи. А в нас ніхто англійською мовою не говорив, мовчимо. Аж геть пізніше ми дізналися, що він питав: "Де я, в якій країні?" Тоді він по-французьки. Мовчимо. Не розуміємо. Він тоді по-німецьки. Знову мовчанка! Не знаємо, чого він хоче від нас. Хтось йому каже: "Ти по-російськи не говориш?" А він, як ахне: "Луб'янка" — і на підлогу, знепритомнів. Ну, й насміялись ми!

У другому куті зібралися наркомани. Їм приніс якийсь безконвойний в'язень пляшечку "кінського морфію". Вони спорять про ціну й про те, чи добрий морфій. Але ніхто не рішається перший зробити укол у жилу. Часто бувало, що зразу наступала смерть.

Ах, ви, наркомани дерев'яні, — кричить довгов'язий паруб'яга. Дрижачими руками він виймає з-за халяви медичну голку, а з кишені очну піпетку — це його шприц. Заклавши голку на піпетку, він закручує гуму, опускає голку в рідину, відпускає поволі гуму й набирає повний шприц. Потім цією брудною голкою він майстерно коле себе в жилу і, закривши очі, починає закручувати гуму — вводить рідину в кров. Всі

Іранський міністер освіти

довкола напружено чекають: буде "прихід" чи "відкине копита"? Прихід є: обличчя парубка стає блаженне. І всі починають тією ж голкою вколювати собі морфій.

А ось там сидить Давид Криштал, польський єврей. Дуже мені не сподобався, очі так і бігають у нього... І вічно він до всіх в'язне й випитує.

Сидячи на нарах з заплюшеними очима, моляться сектанти. Це "адвентисти сьомого дня", протестанти. Люди вони начитані, слідкують за періодичною літературою.

На 15-ий день після мого знайомства з Кагановим почалася посадка у вагони. І нас розлучили. Я стояв з ним на вітрі, коло вартівні, і розгублено говорив:

— Що ж буде тепер? Я ще до ладу нічого не знаю, а ви від'їжджаєте. Де взяти людей, книжок?

Цілком спокійно, немов розлучаючись зі мною до вечора, ця незвичайна людина казала:

— Пам'ятайте, що ваша думка не менше, а більше діюча, ніж руки. Думайте, думайте в цьому вказаному вам напрямі. І прийдуть до вас і люди і книжки. Зосереджуйте свою свідомість — це допоможе.

Мені здавалося, що він просто потішає мене загадковими фразами. Я був розстроєний і сердитий — нас, цілу групу, на стап не брали.

Тоді я ще не знав, яка глибина й конкретна реальність у словах Каганова. Тепер уже знаю.

РОЗДІЛ 18

Ті, що були відставлені від етапу, звернулись до адміністрації з гострою вимогою, щоб їх відправили з усіма. Це був явно неправильний крок. Один з таборових старожилів навіть навіть приклад. Коли мав від'їздити етап на Колиму, він довідався, що його ввели на список, але не хотів їхати. Тоді він звернувся до таборового начальства з письмовим проханням увести його в етап, бо в нього є особисті зв'язки на Колімі. Відразу із списку його викреслили.

Але тут ситуація була інша: нас не брали, тож нам не було чого втратити. Ми трохи погаласували в начальника, але несподівано це дало вислід: нас викликали на посадку й здачу речей. Перед етапом проводять грандіозний шмон з роздяганням. Але речей майже не переглядають. Їх забирають в окремий вагон, щоб арештанти не везли з собою ножів і не прорізали підлоги вагону. Адаже більших етапів не возять у вагонзаках, їх не вистачає. Є товарні ешелони вагонів для худоби, в них ставлять нари всередину, а на дахи — будки для солдатів. По карнизах дахів протягають гірлянди електролямпи, вішають такі ж лампи й під вагонами на випадок спроби втекти крізь підлогу. На самому кінці поїзду, за колесами останнього вагона прикріплюють "кошку" — густу борону гаків. Коли арештанти проріже підлогу й скочить на шпали, то ця "кошка" підбере його й він згине страшною смертю.

Нас підвели до такого поїзду і після шмону навантажили у вагон: 70 людей. Це було майже вдвоє більше норми. В інших вагонах також кричали обурені люди. Не було місця ні на нарах,

ні на підлозі коло дверей. Віддихати не було чим, і ми сиділи неймовірно стиснуті, але задоволені — все ж їдемо!

Ешелон рушив щойно ввечері й під нами застукотіли колеса на стиках рейок. Хитавиця усипляє, і ми почали дрімати. Знечев'я на зупинці розчахнулися двері нашого вагону, і ми побачили натовп солдатів з автоматами:

— Виходити!

Де кілька з них вскочили до вагону й почали просто викидати надвір тих, хто сидів біля дверей. Ми не встигли ще нічого зрозуміти, як опинилися на залізничному шляху, а вагон був уже зачинений. Нас обступило щільне кільце автоматників, а дула просто нам увічі. Прозвучав гудок паровоза й наш етапний ешелон почав спроквола віддалюватися... Незабаром в'юнився лише ланцюх яскравих світел, що зникав удаліні.

— По п'ять ставати! — прозвучала команда.

Але в нас ішла оживлена розмова і, виконавши команду, ми сіли на землю.

— Встати! Вперед! — кричав конвой.

— Начальнику! Ми нікуди звідсіля не підемо й не дозволимо над собою знущатися!

— Постріляю, гади, на місці! Встати!

— Стріляй, потім тебе розстріляють.

Люди були сердиті й рішучі.

Начальник конвою кудись побіг, очевидно, телефонувати. Солдати стояли мовчки довкола нас, з автоматами напоготові.

Наш спротив був даремний, але роздратовані обманом, ми хотіли мати час обміркувати своє положення. Нас було мало, ми були здані напризволяще лютій сваволі, але поступитися не дозволяло почуття людської гідності, і всі добре трималися.

Прийшов офіцер, начальник конвою.

— Ну ось, дзвонив я до начальства, — почав він чемно. — І мені веліли відвести вас на ДОК *; ми в Чуні, тут великий деревообробний комбінат.

---

*ДОК — деревообробний комбінат.

— Ми нікуди не підемо.

— Що ж ви тут сидіти будете? Замерзнете вночі, самі попрочитесь!

— Ти ще нас не знаєш, начальнику, — відповідали йому.

Ми просиділи надворі всю ніч. Рано привезли нам їжу. Ми її не прийняли, взяли лише воду. Кінчався перший день голодівки. Ми сиділи шільним гуртом, зціпившись руками, бо були намагання розволікти нас. Друга ніч пройшла важче, ми дуже змерзали. Наступив ще один день. Було ясно, що вирішили заламати нас знесиленням. Третього дня появилися начальники: якісь полковники, майори.

— Мені незрозуміла причина голодівки, — звернувся до нас полковник з різким злісним обличчям. Дивлячись на нього, мені прийшло на думку: типове обличчя для фільму про фашистів. Одягни його в німецький мундир і офіцер "СС" готовий. Хтось побіч сказав:

— Та це Евстигнєєв, хазяїн траси, начальник Озерлагу.

З нашої юрби наввипередки почали вивиснювати, як нас обманули й зняли з етапу.

— Адже це наше право відправляти вас на етап, — з садистичною усмішкою спокійно сказав полковник Евстигнєєв. — Можу вам тільки запропонувати, якщо хочете, то не Чуну, де ви сидите, а інший табір. Поїдете?

— Гарзд. Поїдемо, — розляглися голоси. Всі були раді, що відступили з честю.

За півгодини паровіз підтягнув до нас вагонзак, і ми охоче ввійшли в камери. А як принесли їжу, то ми й зовсім ожили. Колеса вже вистукували, ми їхали кудись вглибину траси.

Але знавці Озерлагу вже на другий день почали турбуватися: щось дуже далеко нас везуть. У глибині під Братським були лише штрафні спецтабори. Хтось запропонував не виходити з вагону. Тут мені пригадався один смішний випадок з етапу з Казахстану. На якійсь станції під час вивантажування в'язнів з сусіднього купе-камери почулося:

— Ти, начальнику, мене не чіпай. Я тобі сказав: мені тут не по кліматі. Вези мене далі.

— Виходи, все одно виведемо, — переконував конвой.

— Не виведеш, я вчений, — спокійно бурчав голос, — у мене двері зсередини закручені.

— Чому не виходиш? — підійшов офіцер.

— А я начальнику, "рейкою підперезаний", чув про таких? — відповідав блатний.

Хлопці в камері вияснили мені: є така група, "масть" у блатних. Вони, якщо попадають на етап, їздять місяцями. Не виходять з вагону й на всі вимоги конвою відповідають: "Мені тут не по кліматі!"

Але в нас погляди поділилися: частина пропонувала більше не спротивлятися, бо це, очевидно, даремно. А в мене від нічного холоду почалося різке погіршення в ногах. Вони опухли, я не міг узутися черевиків. Офіцер конвою у вагоні, дивлячись на мене, лише хитав головою. Це був зовсім ще юнак, він тількищо закінчив офіцерську школу і ось попав на цю "роботу".

На станції Анзеба, звідки тайгова дорога веде до штрафних спецтаборів число О-307 і О-308, нас вивантажили й тут усі несподівано знову вирішили: нікуди не підемо!

Конвой, що нас приймав, сам завинив: вони били нас прикладами і явно провокували до спротиву, під час якого нас можна безкарно порозстрілювати.

Ми знову сіли, зціпились руками й вимагали викликати начальника. Начальник вагонзаку неждано став по нашому боці:

— Я протестую проти знущання над людьми! — звернувся він до таборового конвою. — Викликайте своє начальство, а я також подзвоню до Тайшету.

І він пішов.

За якийсь час надїхала дрезина, і вийшов до нас підполковник Бєлий, начальник оперативного відділу Озерлагу.

— У чому справа? — на нас дивилися нахмурені злющі очі, глибоко посаджені в череп. Це кремезний, годований чоловік. Поруч нього стояв хлопчина, дев'ять-десять років, очевидно, його син. Ми почали вияснювати, що над нами ні за що, ні про що знушаються й завезли нас до штрафної зони без ніякого обвинувачення.

— Є обвинувачення. Ви — бунтівники. І місце вам — у землі. Скажіть спасибі, що ми ще няньчимося з вами. Конвой! Обставити їх заборонними знаками, і хто зробить крок поза знак — стріляти! І собак приведіть.

— Падлюка! — кричали з нашого гурту.

— Сина посоромся, адже хлопець поруч! Катюга!

Але підполковник уже влізав у дрезину. Нас залишили на сваволю конвоїрів. Солдати принесли палиці з дошками на кінцях "Заборонена зона" й вбили їх поряд з нашими ногами. Привели спеціально вивчених собак і примістили їх так, що гавкаючі собаки були на десять сантиметрів від наших облич. Собаки, навчені кидатися на людину в таборовому бушлаті, рвалися, хрипіли, захлиналися від люті, їхні очі, залиті кров'ю, були тут же поруч. Усе це дуже хвилювало й дратувало. Наприкінці першої доби змінили солдатів. Нова сторожа була настроєна трохи м'якше. Вони дозволили нам відходити на декілька метрів до вбиральні. Ніч ми просиділи при світлі вогнищ, які запалили солдати. Та від цього нам тепло не було. На третю добу ми так ослабнули, що все ставало нам байдуже. Вибравши момент, коли ми задрімали, конвой, очевидно, на наказ начальства, кинувся на нас з собаками й почав розтягати людей на боки. На тих, кого відсторонили, зразу накладали наручники. Бійка, звичайно, закінчилася "перемогою" конвою. В той час, коли нас почали саджати в наспілі грузовики, прийшов з вагонзаку офіцер-юнак, домоворився з нашим конвоєм і забрав мене з собою. Підвів мене до вагону і сказав:

— Я хочу відвезти вас до таборового шпиталю.

Важко передати, який я був вдячний цьому юнакові. Ноги дуже боліли й я майже не міг ходити.

Їхав я з "комфортом" — один у купе. На станції Вихоревка мене передали шпитальному конвою. Ворон підвіз мене до звичайного табору, обведеного колючим дротом, з вартовими вежами й кулеметами. Але в бараках були шпитальні відділи. На нарах лежали півтрупи. Я попав до хірургічного відділу, найчистішого, де було навіть поопераційне приміщення. В часі шпитального обходу я познайомився з головним хірургом. Він також політв'язень, молодий українець із Львова, доктор Манюх. Висока, енергійна людина, викликала довір'я. Ввечері він покликав мене до себе в кабінет, нібито для лікарського огляду, а насправді поговорити, розпитати, адже я ще був "свіжий". Манюх розказав мені, що сидить за участь у національному русі за самостійність України. Його взяли, як ледве встиг закінчити інститут. Сумно всміхаючися, він оповідав:

— Привезли мене до цього шпиталю й відразу назначили хірургом. Я їм кажу, що рано мені ще робити самостійні операції. А начальник шпиталю сміється: "Ріж, — каже, — у нас тут до тебе дентист різав і нічого". І я почав "різати"... У Львові, після трьох років асистентури мені, можливо, дозволили б самостійно усунути апендицит. А тут я на день по три операції шлунка робив. Як я їх робив — це інша справа. Але робив. Ну, а тепер я спеціаліст. Мене літаком до Іркутська возять начальство оперувати. Насобачився.

І він налив нам обидвом дещо спирту.

— Що ж, вип'ємо за наші гарні надії! Хоч їх і немає...

Ми довго ще посиділи на розмові.

— Тут порядки — сам побачиш. "Опер" поставив своїх стукачів усюди санітарами — життя від них нема! Наглядачі торгують на зоні наркотиками та чаєм. Адже в шпиталі не тільки наші — тут і блатні. А вони везуть із Болайбо золото. На всіх лікарських посадах рахуються жінки офіцерів конвою, а нас, лікарів-зеків, тримають на посадах санітарів. Мені платять 25 карбованців місячно. Але в загальному — я задоволений, адже могу спеціалізуватися.

І він знову випив спирту.

— А тобі досить пити. З твоїми ногами погано. Попробую, що зможу, але тут нема ліків, все на видумці. Знаєш, як ліки купують: дають мені суму грошей і кажуть: склади на цю суму список ліків. Але дивися, щоб тобі вистачило. Випишуй недорого, але більше... Ось і зрозумій!

У наступні дні я познайомився з іншими лікарями-арештантами. Між ними були дуже приємні люди: Конський, спокійно працював, щоб давати людям допомогу; Зубчинський — самовіддано лікував туберкульозників; Болдурис — день і ніч просиджував у лябораторії. В кабінеті Зубчинського, людини стриманої хоч і доброзичливої, я побачив на стіні дивну картину: на фоні моторошного кривавого заходу сонця — погнуті чорні стовбури обгорілих дерев стояли в болотяній твані...

Картина залишала незабутнє враження. Виявилось, що це робота Зубчинського. Ми розговорилися. Він добре знав поезію. Це також притягало. До цього часу я ще ні з ким не розмовляв про Каганова, ні про той новий філософічний світогляд, який він дав мені. Але тут я відчував, що варто порушити цю тему. Зубчинський спокійно відозвався:

— Я знайомий з цими проблемами. Читав про них. Сам я родом з Харбіну, жив у Китаї з батьками. Чомусь то вивезли мене сюди до тюрми. А ці питання здавна мене цікавили. Я дам вам дещо почитати на цю тему.

І зовсім неочікувано, в глушині сибірської тайги в мене в руках Блаватської "Таємна доктрина". Я читав, ковтаючи сторінки. І навіть не подумав, як швидко здійснилися передбачення Каганова.

Місяць, який я провів у шпиталі, пройшов дуже швидко. Як крізь туман (настільки я поринув у читання), пригадую собі, як появилася в нас жінка-лікар. Її прозвали "Доміно". Ця молода бездушна жінка сиділа біля вмираючих і звичайно наспівувала модну тоді пісеньку "Доміно"... Вона прийшла, коли привезли з

якогось злодійського штрафного табору парубка з дуже напухлою ногою. Він зробив собі "мастирку". "Мастирка" — це самоскалічення, але повільне. Наприклад, беруть нитку, змочують слиною, потім проколюють шкіру ноги і вшивають цю нитку з голкою під шкіру. За якийсь час це місце дуже напухає, і людину треба негайно везти до шпиталю.

Злодії роблять це лише тому, щоб потрапити в шпиталь: покурити, зажити морфію, випити чаю, адже чай у таборі заборонений. А блатні п'ють його, заварюючи пачку на кухоль води, і дістають "чіфір" — густу рідину, що викликає збудження нервової системи. Парубок, що зробив "мастирку", не встиг витягнути нитки, бо нога розбухнула, як колода. На його нещастя, приймала його "Доміно" і виявила самоскалічення. Манюх розрізав опухлину, витягнув нитку, але в хлопця вже почалася гангрена. Прийшла "Доміно".

— Приготуй операцію, відріж йому ногу, — звернулася до хірурга.

Але, коли все було підготовлене до операції, несподівано наказала:

— Почекаємо до завтра, не оперуй.

І пішла. А парубок кидався й кричав з болю. І чорнота йшла по нозі вгору... Ми сказали Манюхові. Він подзвонив до "Доміно".

— Нічого! Потерпить до завтра, — була відповідь.

А зранку гангрена вже пішла через бедро вгору. На другу добу хлопець помер у страшних муках.

Одного разу ввечері ми сиділи з Манюхом і розмовляли, як прийшов наглядач і сказав:

— Там із злодійського спеца привезли парубка. Він каже, що проковтнув якийсь якір. Иди подивися.

Манюх пішов. Незабаром він дав наказ санітареві: "Приготуй негайно операційну!"

Я вийшов на коридор. Там стояв невисокий парубок.

— Чи це тебе привезли із спеца? — спитав я.

— Мене.

— Що це за спец?

— Це 410, звідтіля не везуть до шпиталю.

У нього, коли ми розмовляли, з уст стирчав між зубами кусник металевого тонкого дроту.

— Що в тебе в зубах за дріт?

— Це не в зубах. Це від якоря.

— Від якого якоря? — дивувався я.

— Я ж кажу тобі: у нас із спецу до шпиталю не возять. Кажуть: здихайте тут. Ну, але я тут діло маю. Ось і я вирішив якір проковтнути. Зробив із сталевого дроту якір з коліщатком. До коліщатка прикрутив ось цей дріт, що в мене в роті стирчить, стиснув кінець якоря й запхав у горло. А потім цим дротом пропхнув до шлунка. Коли якір дійшов до шлунка, то випрямився, і його тепер ніяк витягнути.

— А навіщо ти все це робив? — все ще не міг я зрозуміти.

— От дивак! Не розуміє! Якби я цей якір так просто засмоктав, мені ніхто не повірив би, що я його проковтнув. А тепер прийшов я на вартівню й говорю: "Вези, начальнику, до шпиталю. Я якір проковтнув". Він мене матюком: "Я тобі покажу якір." А я йому дріт показую: дивися сам. Він потягнув за дріт, не витягається. Знову засмикав: "Ах ти, — говорить, — бач, як ухитрився!"

— Але як ти терпів! Адже, коли він сіпав, то дріт колов тебе в стінки шлунка; кінці ж у якорі гострі!

— Ну, я не дурень! Адже я знав, що на вартівні будуть пробувати смикати. Я кінці якоря загнув!

Парубок усміхався, гордий із своєї передбачливості.

— Ну, і що ж далі?

— А далі, сержант викликав офіцера. Цей також поторгав. Усі вони смикали, але якоря таки не витягнути! Ну й повезли мене сюди: адже факт цей безперечний.

Справді, факт був безперечний.

Розрізав Манюх цього парубка, розітнув гострозубцями

лрїт, витягнув якїр і долучив його до "трофеїв", що висїли в нього на стїні: десяток ложок, ручок, цвяхів...

Хто повірить у це, коли розказати? — думав я. Четвертий вимір...

Р О З Д І Л 19

У шпиталі я встиг у Зубчинського прочитати цілу низку книжок із теософії. Тепер після одномісячного лікування, стан моїх ніг покращав і мене включили до етапу. Повезли на залізничну станцію в Чуні, а звідти через невелике селище до табору ч. 04. Табір нічим не відрізнявся від попередніх, було лише видно, що бараки в основах уже встигли погнити. Скільки ж тут помирало людей?.. Швидко я помітив, що це ніби резервуар, звідкіля черпали людей для великого табору поблизу ДОК-у, де працювало багато тисяч в'язнів. У таборі ч. 04 тримали в'язнів, які після хвороби видужували. А поки вони зможуть працювати на комбінаті, їм давали "легку" роботу: вони розвантажували вагони, що прибували на ДОК.

Тут мене зустрінули знайомі: лікар Гефен, Віктор та багато інших друзів. Я перестав уже почувати себе новаком у таборі, хоч у порівнянні з іншими був ув'язнений недовго. Є в'язні, які рахують свої вироки з 1948, а то й з 1945 років, просидівши по десять років. Та був тут один, який закінчував свій 25-річний присуд. Тепер ішов 1956 рік, виходить, його заарештували ще 1931 року. Це був старий комуніст, дорадник Леніна, єврей Баумштайн. Мене з ним познайомили в бараці, де він лежав і не міг уже вставати. Від виснаження в нього розвинувся хронічний авітаміноз. Сухенький, легкий скелет, обтягнений блідою полушеною шкірою, підвівся мені навстріч і подав свою невагому руку. Йому було й говорити важко, тож я посидів недовго. В розмові торкалися більш загальних проблем.

— Ну, а як там на волі? — питав він.

Я хотів запитати про його думку на теперішні події, але жаль було його мучити.

— Все по-давньому. "Тимчасові труднощі" тривають уже близько сорок років.

Цю ледь-ледь живу людину все ще вважали небезпечною і мали її повезти ще в Красноярську тайгу, на заслання. Недарма німці з наших таборів називали нашу країну "Лімонія" — "Цитроненлянд", де тисяча плаче і один сміється.

Я зустрів тут знову генерала Гуревича з міністерства озброєння. На волі він був відома особа: герой Радянського Союзу, генерал-лейтенант, начальник озброєння літунства СРСР. Коли його заарештували, разом із групою вищих офіцерів, ми думали, що це вже напевно за якусь справу... Але й ця людина сиділа буквально ні за що. Читач, очевидно, пам'ятає його судову скаргу, яку відчитував нам одного разу доктор Гсфен.

Був тут також уже знайомий мені Генка Черепов. Він не робив на мене приємного враження, але здався мені цікавим своїми властивостями. Генка, до арешту — студент, син радянського генерала. Він, із своїми товаришами, також дітьми відомих військовиків, заснував терористичну організацію. З батьківських пістолетів вони вбили секретаря обласного комітету партії в місті Свердловську — голову області. В таборі Генка попав до російської націоналістичної групи, яка боролася з "українським засиллям". Думаю, і майже певен, що цю групу створило КГБ, щоб розпалювати національну ворожнечу в таборах. Але Генка, звичайно, цього не знав. У бійці з українцями йому пошкодили хребетний стовп. Тепер він дуже шкутильгав на своїх довгих ногах.

Геннадій захопився в таборах філософією, і в мене з ним зав'язалося ближче знайомство, тим паче що він мав деякі книжки, як от: Канта, Гегеля й навіть Ніцше, що було заборонено. Поступово наші розмови ставали ширіші й глибші. Я дещо розказав йому, давши можливість йому самому

передумувати про поняття Карми * та реінкарнації. Мої думки Гена приймав, як відкриття. Для людини непознайомленої з цими питаннями це було й справді відкриття. Хто поважно думас, не може пройти мимо цих понять, які міняють увесь погляд на філософію й мислення.

Але на цьому наше знайомство не зупинилося. Як я вже згадував, Гена пробував писати поезії, хоч вони виходили в нього слабо. Тепер я знову прочитав йому дещо з поезій Брюсова, Блока й Гумілева. Геннадій сидів без віддиху. Що ж, він ніколи з цими поезіями не зустрічався: немає їх і в шкільних програмах. Попросивши в мене томик Брюсова, він відійшов затишлий. Я дивився йому у слід, і згадав ще одного таборового початківця-поета Юру Мулиновича, який також починав невдало, але дедалі почав писати грамотні й цікаві поезії. На прощання в Камишлагу він подарував мені дуже щирю й зворушливу поезію.

*Я хотів би змінитись тепер в криголам,
Бо мене огортає хвороба і лють.
Я не ворог, стиляга, лакиза і хам—
Чи можливо вам все це збагнуть?*

*Тут у зоряну ніч навіть сніг кровоточить
І у темряві шерех — як вирок і жах,
А на вахті кретини упившись регочуть
І ридас охрипла гармонь по ночах.*

Цей юнак непогано висловив думки всіх нас на адресу Заходу, який заграє з комуністами:

---

*Карма — в індійських релігійно-філософських системах закон відплати, який діє при перевтіленнях людини з однієї живої істоти в іншу.

*"Хотілось би, щоб вам у сліпучій Ніщі
У юю ніч приснилися на горлі ікла..."*

Генка Черепов познайомив мене з ще однією незабутньою людиною: Валькою "Лахматим"— Рікушином. Цей хлопець пережив своє дитинство, як "безпритульний", на купах відпадків, вугілля, під мостами. Тоді й навчився красти. Спочатку на базарах, а потім його "спеціальністю" стало скидати на ходу з товарового поїзду контейнери*. Команда паротягу показувала йому й товаришам, що краще скинути. Вони ж "упоравшись з роботою", скакали із сповільненого поїзду. Скинений контейнер розбивали, товари продавали, а грошима ділилися з залізничниками. Адже в Радянському Союзі всі змушені красти, всім бо не вистачає на прожиток. Краде продавець у крамниці й директор тресту; крадуть генерали й керівники військових інститутів. Я сам, працюючи в системі міністерства озброєння, допомагав як юрист деяким службовцям вирватися з "обіймів" прокуратури, де на них були "дела" за крадіжку грошей і матеріалів. А Валька просто хотів їсти і тому крав. Ну, і почались арешти, тюрми. Тепер йому 19 років. До нашого табору політв'язнів він попав за те, що, перебуваючи в підземному карцері, відкрив собі вену і кров'ю написав на стіні: "Смерть комуністам!". Усе життя цього юнака пройшло в боротьбі за елементарне існування. На волі він хотів добути хліба, а в таборі ходив з двома ножами, щоб зберегти життя. Постійні бійки з "політичними противниками", з "суками", ставили Вальку не раз у безвихідне положення, і тоді він убивав. Одного ж разу його "заловили" й так порізали, що пізніше лікарі "зшивали" його більше півроку. Від цієї бійки в нього залишилася пам'ятка назавжди: "суки" порізали йому голову так, що тепер шкіра геть чисто вся в рубцях. Тому й не можна було обстригати йому волосся догола, як обстригають

---

*Контейнер (анг. container—вмістилище) уживається в СРСР на окреслення знімного транспортного пристосування.

усім нам що десять днів. У Вальки виросло волосся, а це його різко вирізнявало, і тому прозвали його "Лахматий". Цей колишній злодій тепер товаришує з Геннадієм, ходить за ним, як тінь. Читає філософічні книжки та й вірші почав писати. Але ще є щось, що зв'язує їх: обидва вони морфіністи й обидва курять "план", гашиш... Геннадій почав колотися, як йому пошкодили хребет. Ну, а Валька робить це природно: як уникнути цього, коли все життя "по купинах"? Наші розмови з Валькою були цікаві, бо його життєва дорога була повчальною й страшною. Він перший зумів ясно розказати мені, що таке злодійські секти й їхні "сходини"-з'їзди. У мене з цим хлопцем пройшло разом чимало років.

Був у зоні і Зігмунд. Ми тепло зустрічалися, а за кілька днів він сказав мені:

— Я хочу познайомити тебе з одним в'язнем. Це генерал Райху, Сарторіус, визначна людина. Визначна не лише за рангою. Він розумний, усе життя провів у контррозвідці.

Ми зайшли до генерала ввечері "на чашку кави". Нас дійсно чекала кава, справжня, не жолудева. Генерал іноді отримував посилки Червоного Хреста та й друзі з Німеччини не забували про нього.

Я згадував уже раніше, як він "офранцузився" на контррозвідці в Парижі. А про те, як він опинився в Радянському Союзі, я довідався того ж вечора.

Коли Гімлер йому запропонував "розібратися на місці" у справі паризьких євреїв, генерал вислав до Парижу свого ад'ютанта. Він наказав йому як слід почистити табори, де сиділи заарештовані євреї. Тих, які були пов'язані з "макі"*², залишити, а незамішаних у партизанці — звільнити. Проходили роки, кінчалася війна, генерал про цю справу забув. А 1945 року довелося генералові тікати від союзних військ. Добрався він майже до Іспанії, але на морі зупинив їх

---

*Французькі антинацистські підпільники.

англійський крейсер. Генерала повезли до Англії, а коли встановили його ідентичність, виявилось, що його вже заочно засудили на смертну кару. Але його судили ще раз і цього разу виправдали. В його діяльності не знайшли злочинів проти людства. А своєї участі у військовій контррозвідці він не заперечував.

Тоді домоглася Франція, що генерала видали їй на суд. Знаючи, що французи не пощадять його, генерал їхав туди не з легким серцем. Несподівано до його тюремної камери прийшла делегація від паризьких євреїв. Вона заявила, що євреї хочуть назначити йому своїх адвокатів.

— Чому? — запитав генерал.

— У євреїв добра пам'ять, — відповіли вони. — Під час війни, за вашим наказом звільнили з таборів у Парижі декілька тисяч євреїв. Тепер ми хочемо сплатити наш довг.

Був сенсаційний процес: євреї боронили німецького генерала! І суд його виправдав.

Щоб трохи відпочити, генерал вибрався до Німеччини. Але по дорозі опергрупа КГБ його викрила й вивезла до Радянського Союзу. Якийсь час допитували на Луб'янці, а тоді сказали генералові: Засуджений Особим Совещанием на до смертну каторгу. Навіть без суду виправили "помилку" англійців і французів. І ось генерал від 1948 року в радянських концтаборах. Побачив Воркуту, Інту, а тепер він тут.

Слухати генерала і розмовляти з ним було дуже цікаво. В усьому відчувалося не абиякий розум і проникливість. Вражало в розмові його правильне розуміння ситуації й соціологічних взаємовідносин у СРСР. Він не лише добре володів російською мовою, але також знав, які антагонізми є в Радянському Союзі поміж каральними органами: прокуратурою, міліцією й КГБ. Знав, що таке комсомол та які взаємини між адміністрацією та робітниками на заводах. У всьому відчувалося його досвід і звичку розповідати.

Поруч генерала на нарах лежав старий Гінсбург, якого жартома називали "українським націоналістом". Він цілими днями займався перекладом Бяліка і Маркіша з єврейської на російську мову. Вони обидва приятелювали. Часом розмовляли й по-німецьки: генерал завжди вмів знайти щось цікаве у співрозмовця.

Ішла зима, надходив 1956 рік. Наступила Ханука.* Поряд з моїми нарами був в'язень, що ліпив з хліба шкатулки та вимінював їх у наглядців на махорку. Робив він це майстерно: пережовував хліб, а витворену масу тоді протирав через полотенце, і створювався густий клей. З нього він виробляв шкатулки й розмальовував їх. Коли маса висохла, шкатулки ставали неначе металеві. Навчившись "технології", я також протер хліб і зробив ханукальну мінору**. Вийшло досить гарно, бо матеріал був плястичний. Свічки в таборах не рідкість; часто трапляється, що нема електрики, і тоді в багатьох арештантів появляються свічки. І на Хануку в нас була Ханукія із свічками! Це було зворушливе й присмне. Значення цього празника не розуміли ні адміністрація, ні стукачі. Думали, що ми зустрічаємо єврейський Новий рік. А був випадок, що одному з хлопців зробили на день народження символічний, маленький торт, "наполеон". Офіцер зайшов до бараку й запитав, що тут таке. Коли ж йому відповіли: "їмо тут наполеона", то дістали по десять діб карцеру за "виготовлення торта з іменем буржуазного генерала"!

Цього разу новий рік несподівано приніс надзвичайну новину. Об'явили про амністію "власівцям", які воювали проти радянської влади, і всім, які допомагали німцям. Якось вийшло це дивно й нерозумно. Тих, що "із зброєю в руках" воювали на фронті проти радянської армії звільняли цілком. А тим, що

---

*Празник на спогад про перемогу ізраїльтян над греками в 2 ст. по Хр.

**Світильник.

”допомагали” німцям — були старостами, бургомістрами, перекладачами — знижували присуд лише наполовину: з 25 років на 12 з половиною. Ніхто з нас не міг зрозуміти, хто і як видумав таке безглуздя. Але факт був наявний: на волю відходили власівці, а Гінсбург залишався в таборі...

— А знаєте, Гінсбург, в мене є плян: я дам вам офіційну довідку, що ви служили солдатом у мене в батальйоні, — зажартував Зігмунд, — а генерал засвідчить! І звільнять вас.

Але Гінсбургові не до жартів було: амністії не бувають часто, а 12 років і шість місяців, це стільки ж, що й досмертно...

У таборі панувало пожвавлення. Кожного дня звільняли групу людей, що сповнювало й інших якоюсь надією.

Аж раптом об'явили: всі німці з речами мають ставитися на вартівні. Новина викликала здивування й хвилювання. Невже тих людей відпустять на Захід? Адже це живі свідки злочинів радянської влади проти військовополонених, це люди з сьогоднішніх червоних концтаборів!

Німці вже вишикувалися до воріт. Ми пішли прошатися. Якийсь хлопець читав на прощання вірші:

*”Пам'ятай назавжди, як кінгірські трупи під танками
Проклали дорогу тобі до вартівні!”*

І це була правда. Без повстань 1954-55 років кремлівська влада нічого не зробила б у справі політв'язнів. Урядові було дуже вигідно: треба збудувати залізничу дорогу на тисячу верстов у тайзі на болотах? Будь ласка, є мільйони покірних рабів, на їхніх тілах, як на шпалах, пройде дорога. Треба в глушині Півночі покорити бурхливу річку Ангари й урухомити найбільшу в світі електростанцію? Знову є кого післати. А хто будував канали Москва-Волга і Волга-Дон-Сталінград? Хто копав шахти на Воркуті та в Норильську, в Казахстані та в Інті, хто добував золото на Колімі й у Бодайбо? Все — руками в'язнів. Недарма ж політв'язні перекладали слово ”зеки” на ”золоті кадри”.

Ми обійнялися з Зігмундом: доля з'єднала ворогів, подружила їх та й розлучила. Німці вели себе в таборах гідно, і ми прощалися з ними по-товариськи. А ось і генерал:

— Шалом вам, євреї! Бажаю стати ізраїльтянами.

— Спасибі за найкраще побажання!

Відчинилися вартові ворота й знову зачинилися. До поїзду відходило декілька сот людей, а на трасі в могилах залишалися сотні тисяч їхніх товаришів.

Наступного дня безконвойники розказували нам, як усіх німців привезли до Вихоревки, а там уже стояли два пасажирські поїзди. Біля станції побудували трибуну. Німці біля поїздів, а на трибуні начальник Озерлагу, полковник Евстигнєєв. Він промовляє до своїх тількищо звільнених в'язнів. Пропонує забути кривди й запрошує їх дружити з Радянським Союзом. А на східець вагона вискочив німецький генерал і, не давши полковникові закінчити промови, звернувся до товаришів.

— Мої друзі!

Всі відвернулись від трибуни, стали обличчям до свого товариша, а спиною до Евстигнєєва.

— Не забувайте, закликаю вас, а пам'ятайте, що тут залишаються сотні тисяч трупів, — розстріляні або померлі з голоду наші товариші. Вшануймо ж їхню пам'ять, попрошаймося з ними.

Генерал зняв шапку, а за ним увесь натовп. Нічого не залишалось й Евстигнєєву: він зняв свій чекістський картуз. Дипломатія понад усе; накажуть, — фашистську свастику поцілує.

Відїхали німці, і незабаром почали приходити від них листи: з Мюнхену, Бонну...

Невже існують на світі ці міста? Невже може бути в світі щось, крім тайги, болота, бараків, вартових веж?

А наше "життя" йшло далі: ми ходили на роботу в тайгу, рубали ліси, валили дерева для ДОК-у. І конвой був такий же

жорстокий, і їсти також хотілося — недоїдання мучило постійно. А конвой знушався і далі над усіма. Я пригадую випадок, коли в тайзі, за якусь незначну провину ці люди-звірі роздягнули й прив'язали голого в'язня до дерева на пожертя мошці. А тайгова мошка "гнус" — це диявольський виплодок. Напевно цю сибірську мошку наслав Мойсей на єгиптян. Усі комарі, оси, бджоли й скорпіони бліднуть перед цією маленькою мушкою. Величина мошки — не більше одного або півтора міліметра, але тільки но сяде на тіло, як за секунду вона пропалює своєю отрутою круглий отвір у шкірі і п'є звідтіл кров. Біль не вшухає, як і задавити її. Отрута вже ввійшла в кров, а прокушене місце напухає й болить. Мошка ледь зрима, але в тайзі влітку літають вони такими хмарами, що сонце заступають. Працювати без сітки неможливо. На роботі вдягають на голову мішок, в якому перед обличчям затягнена сітка з ниток. Від мішка гарячо, нитки заплутуються, віддихати нічим. Крім цього, гнус лізе в складки одежі, шукає дороги до тіла. І знаходить. Залізе під штани, під онучі, в черевики. Лише німці останнього року змогли захиститися: їм прислали з Німеччини тонесенькі нейлонові сітки. Конвоїри звичайно в них увесь час випрошували ці "накомарники", бож мошка кусає без розбору: і солдата, і арештанта. І ось на поталу мошкам, таким отруйним тиграм, віддали в'язня. Спочатку він кричав, матюкався. Страшно було дивитися на нього, безпомічного. Потім він замовк...

Виявилось, що цей парубок із злодіїв, бо між ними відбувалася нарада. Очевидячки, вони хотіли помститися за товариша. І помстилися... Коли кінчається робота, в'язні стоять натовпом. А конвой стоїть групою, розподіляючи, куди кому йти з колоною. В цю хвилину з нашого натовпу просвістів топір і розпанахав череп начальника конвою. Начальник упав мертвий. Винуватець? Нема винуватця; адже стоять тисячі людей. Іди дізнайся, хто це зробив...

Правда, КГБ все ж таки аж надто часто й точно знало про

нас багато, чого б ми не хотіли віддавати в їхні руки. Всім було відомо: між нами є стукачі, донощики. За десять років у таборах я переконався, що рідко вдавалося стукачеві протриматися нерозкритим два-три місяці. На чомусь він обов'язково провалювався. І тоді в'язні його вбивали. А коли за вбивство введено смертну кару, то стукача лише "прикладали"; піднімуть за руки й ноги, а тоді декілька разів гепнуть його спиною й задом на землю, на бетон... Після такого людина жила... в шпиталях; дотягувала рік-два до смерти.

У таборі ч. 04 ми двічі успішно розкрили стукачів. Першого разу нам пощастило довідатися, що вони свої доноси кидають у щілину між дошками в стіні адміністративного бараку. Записка залітала до внутрішньої скриньки в кабінеті оперуповноваженого. Залишалось лише постежити, хто ходить до цієї стіни.

Другим разом ми змайстрували складнішу річ: продовбали стіну в санчастині, бо вона відділяла кімнату від кабінету опера. І ось, якщо хтось ішов до адміністративного бараку, то йшла і наша людина до санчастини. Поставивши кухоль у пролом стіни, можна було чути розмову донощика з "кумом" (так жаргоном називали співробітника оперативної частини).

Ось чому так нереально звучали зворотні адреси на ковертах від німців: Берлін, Відень...

Р О З Д І Л 20

Але події розвивалися. До нас раз-у-раз приїздили якісь високі начальники в цивільній одежі. З ними майже завжди був Евстигнєєв — начальник Озерлагу, хазяїн нашого життя і смерті. Ішли "весняні" поголоски: буде комісія, будуть звільняти... Мене, як юриста, багато людей питало: чи можливий приїзд комісії для перегляду наших "дел"? Я відповідав, що вважаю це нелогічним і нереальним. Адже для перевірки наших справ треба б доставити мільйони томів із архівів КГБ і починати слідство заново. А де ж свідки? А як бути з самообвинуваченням? Усім відомо, що багато людей під тортурами наговорили на себе таке! Ніяка найоб'єктивніша слідча комісія не в силі знайти правду, захвану під купою брехливих "дел" і незліченних паперів. Але водночас казав я, чого ж то не буває в "країні чудес"? Адже в Радянському Союзі ніхто і ніколи не знає, в який бік за хвилину божевільний кине ваянком...

Мене в той час перевели до деревообробного комбінату. Цей великий комплекс заводів продукував щоденно декілька десятків дерев'яних триповерхових будинків. Укомплектовані деталі будинків навантажувались на залізничні пульманівські вагони й відправлялися в різні кінці країни. Я звернув увагу, що адреси на них були завжди зашифровані поштовими скриньками. Згодом я довідався, що ці будинки відправляли на атомові полігони. Мене цікавило місце призначення поїздів, бо й грішно було б не подумати про втечу, коли кожної днини від'їжджали кудись цілі ешелони вантажних вагонів.

На ДОК-у я попав до друзів, між якими можна було й забути чимало. Був тут Абрам Ельбавм, якого доля закинула сюди з Харбіну. Цей старший скромний єврей усе життя працював дентистом та й ніяк не очікував арешту. Але, коли радянські війська ввійшли до Китаю, то КГБ залічило його, чомусь то, до ворогів і відправило на 25 років на Сибір. Його жінка й двоє дітей — сімнадцятилітніх юнаків — приїхали за батьком і тепер приміщувалися в брудній кімнатці, тут за тюремною зоною. Юнаки працювали, як вільнонаймані на нашому комбінаті, і батько мене познайомив з ними. Хлопці виявляли бажання пізнати й зрозуміти середовище й себе. На прохання батька, ми влаштували для них щось наче щоденні бесіди, на яких вони знайомилися з єврейською історією. Ці зустрічі й розмови стали цікавими для нас усіх. Так ми й подружили. Робота на ДОК-у була найрізноманітніша, і мені довелося працювати на багатьох ділянках: як лісоруб, як вантажник, у сушильному цеху та в переплетній майстерні. Під час нічних дежурів у сушарні я добре попрацював над виготовленням фальшивих документів, необхідних для втечі. Юнаки принесли мені потрібні прилади — циркуль, креслярські пера, туш, папір. А коли я попав до переплетні центральної бухгалтерії, то дістав у бібліотеці декілька томів Леніна, що мали червону ситцеву оправу, зняв цю палітурку й зробив червоні службові посвідчення КГБ із золотим тисненням.

Разом зі мною до втечі приготувався Семен Коректор — вусатий кремезняк, у минулому морський офіцер. Звичайно, збирався втікати й Віктор, який також був тут. Наш плян утечі був оригінальний: відчинити навантажений вагон, зайти туди і, зачинивши заново, запльомбувати. Із запасом продуктів та води ми могли б заїхати далеко й порівняно спокійно, бо до запльомбованого вагона в дорозі не заглядають. Але тут були великі труднощі: вагони після навантаження охоронялися; треба було дістати знаряддя для відчинювання й зачинювання вагона, як також олов'яну пльомбу з охоронною печаткою. Я вже не

кажу, що треба було потім відволікти сторожу, влізти до вагона, зачинити його й запечатати наново. Тут нам, очевидно, була необхідна допомога і ми хотіли скористатися послугами синів Ельбавма. Сам Ельбавм також хотів утікати з нами. Щоб знайти відтиск із пльомби, Ельбавми принесли мені дентистичний віск. Але ще стояли холоди, і на морозі він ставав крихким. З воском у баньці з гарячою водою я пішов вночі знімати відтиск з пльомби навантаженого вагона, а хлопці відвертали увагу солдатів. Але після того, як я зробив уже відтиск, мене все ж таки завважила сторожа, і я побачив солдатів, які вже бігли до мене з криком і матюканнями:

— Ти що, гаде, коло вагона трешся?!

Восковий відтиск ламати було жаль. Я тримав його в руці, в кишені, і готов був знищити доказ, якщо не буде іншого виходу. Але покищо я грав дурного:

— Та що ви? Що вам увижається, — і я висунув їм під ніс баньку з гарячою водою. — Я чіфір іду варити. Якщо хочете, підемо разом. На біса потрібні мені ваші вагони. Що там, чай, чи що?

Моя банька з гарячою водою викликала здивування; з неї йшла пара. Навіщо втікачеві гаряча вода? — дивувалися солдати. Але все ж один із них вирішив: "Ведімо його на вартівню — там розберуться!"

І мене повели. Я йшов перебільшено кульгаючи й повторяв ніби до себе: "Навіщо здалися мені вагони ваші? Іду собі чай заварити й не думав, що повз вагони йду..."

По дорозі навстріч нам надійшов офіцер із конвою:

— Що таке? — запитав він солдатів.

— Та ось, ніби коло вагонів щось то робив... — непевно доклав один із моїх конвоїрів.

Офіцер бачив мою кульгаючу ходу, в руці я тримав, як і раніше, баньку з гарячою водою — моє виправдання. А коли я йому вияснив, що йшов із сушарки, де грів воду, то він вилаяв солдатів і закричав на мене:

Семен Коректор

— Марш до бараку! Я тобі покажу чай попивати! — і він вибив мені з руки баньку.

Я не чекав, щоб мене просили, і швиденько відійшов. Відтиск пльомби зберігся!

До втечі ми готувалися дбайливо і чекали весни, їхати ж бо взимку холодно. А покишо на комбінаті в мене зав'язувалися все нові знайомства. Одна людина привернула мою увагу. Це був іранець, арештований за контрабанду. Зблизившись з ним, я старався довідатись, чи бачить він, що йому нема можливості тепер легально виїхати до Ірану. Виявилося, що він усе розумів, і я вирішив узяти його з нами до втечі: з ним було легко тікати через кордон. Крім таких "ділових" знайомств, були й чисто особисті. Наприклад, полковник Дикарев із Харбіну — російський інтелігент, в поведінці якого не відчувалося росіянина. Ця людина вносила в життя атмосферу спокою й впевненості. В ньому було те, що допомагало вірити в перемогу розуму над зв'язістю, яка оточувала нас. А ось інша зустріч: інженер Льова Бернштайн. Той худорлявий, білявий і непомітний єврей із Москви так захистив 1939 року диплом у гідротехнічному інституті, що йому зразу це залічили, як докторську дисертацію — рідкісний випадок. Його дипломний проєкт гідростанції на припливах і відпливах океану — був прийнятий до реалізації. Вчорашній студент став начальником будови гідростанції на Півночі під Мурманськом. Цей учений і ентузіаст праці за три роки до другої світової війни все ж устиг щось збудувати, незважаючи на всі перешкоди з боку радянської бюрократії. Але почалася війна, і його покликали до армії будувати оборонні укріплення. А будову гідростанції залишили напризволяще. Війну закінчив Льова, як офіцер з орденами, пошаною і без думок про неполадки радянського режиму. Це був повністю асимільований єврей, справжній радянський тип. Після війни командування вислало його до північної Німеччини на перегляд і демонтаж якихсь військово-морських баз. Повертаючися, він познайомився в поїзді з

американським інженером, таким же спеціалістом у гідроелектростанціях, як і він. Розговорилися два науковці, обмінялися адресами й розійшлися. Льова не обіцяв американцеві писати й вияснив, що таке листування грозить йому арештом. А адресу американця записав обережно: у список наукової літератури, бо часи були непевні. Але в Москві Льову заарештували: американський шпигун!

Адже зустріч з американцем була, і його адресу в переліку Льовиних книг знайшли. Чого ще треба? Дали 25 років, і післали Льову будувати Норильськ. Бернштайн був інженером до глибини душі, він вклав частину свого таланту і в розбудову цього жадливого міста Заполяр'я. Він будував дома й шахти, адміністративні будинки й клуби. Але його злигодні тут не закінчилися: Льову обвинуватили після повстання 1954 року, як одного з провідників бунту та "організатора втечі на крижині до США". Це звучить наче жарт, але так записали в новому присуді, яким засудили Бернштайна ще на 25 років. І ось тепер він будував ДОК у Чуні. За його проєктом, комбінат розростався на першорядне підприємство. Ми, жартома, називали його "головним будівничим убиралень", хоча знали, що він талановитий інженер. Такого роботягу, як Льова, ніяк навчити навіть двома вироками по 25 років. Він завжди працює совісно. Забігаючи вперед, можу сказати, що Льова Бернштайн тепер закінчує будівництво гідроелектростанції під Мурманськом, припинене війною й арештом "тільки" на 25 років. І, напевно, працює сумлінно.

Дуже заприятелював з французом Максом Сантером, який попав до Радянського Союзу через помилку. КГБ взяло його та його кузена за радянських дезертирів у Парижі. Справа в тому, що вони обидва знали російську мову, їхня тітка була російською графинею. Після закінчення війни вони хотіли краще познайомитися з російськими військовиками в Парижі. Для цього хлопці одягли уніформи радянських офіцерів і пішли на пиятику з радянськими вояками. Там агенти КГБ чимсь їх

Макс Сантер

напоїли, і обидва вони прокинулись уже в Луб'янці в Москві. З'ясувавши помилку, КГБ вилаяло їх... і заслало на Інту, на шахти Заполяр'я, де лютувала різня між злодіями й "суками". Кузен Сантера згинув там під час якогось "шумка", як називають злодії своїм жаргоном-фенею бійку, що кінчається трупами. А Макс, після дев'яти років на шахтах, попав до Тайшету. Це була приємна людина, невисокого зросту, дуже пропорційно збудована, з виразистим обличчям. Його малярський талант ставав тут йому в пригоді. Для місцевої політичної частини адміністрації він виконував плякати, а для офіцерських квартир картини на вічні теми: "Три мисливці", "Запорожці пишуть листа султанові", (Макс називав цю картину "Запорожці підписуються на позику"), чи "Дев'ятий вал"

Айвазовського. Макс був тонкий знавець поезії, і ми з ним часом сиділи за міцним чаєм, до якого він набрав замилювання в Заполяр'ї, та вели розмови про поезію, літературу. З моїх нічних дежурів на сушарці ДОК-у я приносив крадену з офіцерських теплих городину (зеки її вирощували для таборової сторожі). Ранками, з Максом, Вітею, Коректором і Льовою, ми влаштовували "бенкет" — у нас була "французька кухня". Не треба забувати, що жили ми, як і завжди, впроголодь. Досі збережені, останні наші міські одяги ми з Вітею вимінювали у вільнонайманих за хліб і ковбасу. В розмовах про поезію часто брав участь і Генка Черепов — він зростає не днями, а годинами. Його вірші приємно вражали динамізмом і неочікуваними образами.

*"Скільки вас, проклятих,
Названих грішними?"*

*Брати і сестри, де вже це було?
В яким сузір'ї? В рік який епохи?
Тоді у небуття багато їх ішло —
Сліпці, паяци, скоморохи.*

*Був грізний океан. Текла до нього кров.
Як мухи по хребтах плянети,
Повзли вони, запродавши любов,
Без віри, без мети ... Мій друже, де ти?*

*І пензель Брайтеля магічно, мов сьогодні,
Весь жах цих лиць і товп намалював.
... Вони ішли і падали в безодню.
Багріла кров, і океан стогнав.*

*Загоїв рану вечір. День пірнув.
Під зорі вийшов я і над проваллям став.
Я стогін душ ловив і слухав шум вогню.
І з неба реквієм лунав.*

*Зухвальці! На землі вони не знали Бога —
Його смиренство не спасе людей,
Коли нас кликала, як дзвін, тривога,
І кров спиняв потік нових ідей.*

*Я глянув у провалля. Пекло у вогнях.
Там затихають голоси знемоги.
Я пам'ятаю цей трагічний шлях,
Де йшли сліпці, паяци, скоморохи...*

У той час на ДОК-у було біля чотирьох тисяч в'язнів і немає спроможности написати про всіх моїх знайомих та розказати про всі цікавіші зустрічі. Але про декого варто таки згадати. Наприклад, про сектантів із Уралу. Це була дивовижна історія.

Відчинилися таборіві ворота й з новим етапом прийшло тридцять людей з широкими бородами, у плоскінних домотканих сорочках і штанах, у лаптях.

— Звідкіля ви такі? — дивувались ми.

Та й почули історію про те, як у 1920 році селяни одного села в південному Уралі, побачивши звірства радянської влади, переїхали з родинами, устаткуванням та худобою в лісі північного Уралу. Влаштувались вони в глибокій тайзі, розчистили землю, побудувались, посіяли й зажили в тишині праці й віри в Бога. Це були сектанти-старовіри. І аж у 1955 році патрульний вертоліт відкрив їхнє село, в якому вони жили 35 років без влади і податків, у блаженному невіданні страхіть, що творилися довкола. Звичайно, відразу поналітали туди представники влади: треба ж зібрати податки, молодих забрати до армії. А село стало дибки: не підемо в солдати! Тоді прилетіли туди з солдатами внутрішніх військ КГБ. А цих солдатів спеціально привозять із середньоазійських республік у райони Радянського Союзу, де їх ніхто не розуміє й де для них усе чуже. Пов'язали ці "ефіопи", як розказували старообрядники, і молодих і старих та вивезли на материк.

Судили, старим по 25 років дали, а молодих узяли до армії. Прилучили, так би сказати, до цивілізації...

У таборах зібрані люди з різними долями. Пригадується мені таке: Михайло Пильняк — єврей, попав у німецький полон, як радянський вояк. Його поранило в бою під Берестям, було йому тоді 19 років. З полону він утік і добрався до Франції, де три роки був у партизанському загоні "макі". Перекинули його до Англії, воював проти німців в Африці. А як війна закінчилася, попав з французьким Чужинецьким легіоном до В'єтнаму, згодом до Кореї, а тоді в полон до ... китайців, які 1950 року вдерлися до Кореї. Китайці ж віддали його радянській владі. Так після майже доколосвітньої подорожі, Пильняк опинився в сибірських концтаборах.

А ось і другий Михайло — Філенкін. Цей, то ще до війни був злодій. Сидів у тюрмі, крав, знову сидів. Під час війни з концтабору попав до військ генерала Рокоссовського. Туди відправляли з тюрем цілі полки злодіїв і бандитів "змити кров'ю свою вину". Закінчилася війна, і гурт цих бандитів зібрався на нараду в Югославії, де стояла їхня частина. "Що ж робитимемо далі?" Вирішили йти на Захід: в Радянському Союзі тепер нема що красти. Як були, з автоматами, в уніформах, добралися до Трієсту. Побачили, що звідсіля відходять кораблі й у пристані багато якихсь "попів". Розговорились із одним таким у монашій одежі, що знав російську мову, і довідалися, що прочани їдуть безплатно до Палестини до Божого Гробу. Купили собі ці шестеро бандитів ряси, заховали автомати під одужу й з прочанами на палубі якогось корабля добилися до Гайфи... А далі пішки до Єрусалиму. З натовпом вірних дійшли до Голгофи й тут вирішили, що досить з них. Знайшли арабський базар, а араби швидко зорієнтувалися, хто вони. Запросили їх в окрему кімнату в якійсь кав'ярні, і через перекладача запропонували їм викрадати для гарему жінок із англійської дільниці. "Робота, як робота" — рішили прийжджі злодії і взялись до неї. Їх

передягнули в європейську одіжку, замість автоматів дали їм пістолети й коней, показали дім, вікно. Вночі виконали своє гидке діло й отримали від арабів за дівчину тисячу доларів. І араби почали їх возити то в Сирію, то в Ліван, то знову до Палестини. І так злодії стали спеціалістами у викраданні людей.

→ Одного разу відвозив я дівчину, — розказував Михайло Філенкін, — і мене поніс кінь. Я дівчину притулив, вона в повстину загорнута, як її передали мені крізь вікно, і мчу сам не знаю куди! Нарешті зупинився. Гори довкола. Зліз я, розгорнув повстину, чи не задихнувся бува "товар". Дівчина — красуня! Лежить у піжамі, пов'язка на устах. Зняв я пов'язку, підняв дівчину й потряс нею. Прийшла вона до свідомости, дивиться на мене й питає:

— Поляк?

— Но, — відповідаю. Я вже нахапався англійських слів.

— А, — каже, — раша! — І зразу по-діловому: — Скільки, — питає, ти за мене отримаєш?

— П'ять тисяч, — відповідаю. Нам тоді вже таку суму платили за кожну. А вона мені:

— Обіцяю тобі десять тисяч, тільки відвези мене додому.

— Це, — сміюся, — не піде. Твої повісять мене зразу!

Посадив я її на коня, зав'язав їй ноги під конячим животом і повів коня за уздечку; дівчина йти не може — боса. Надворі почало світати, і несподівано я побачив, що знизу, із-за повороту гори, хтось їде. Я її з конем у кущі, на бік, вихопив мавзера і кажу:

— Писнеш — уб'ю! Будеш мовчати?

— Буду, — каже.

Стою й чекаю. Якщо він мене побачить, то буду стріляти, бо як піймають, повісять напевно. Але, коли вершник виїхав із-за повороту, дівчина як закричить:

— Бережись!

Я від несподіванки мало не вистрілив. А це був мій побратим, партнер по ділу. Він шукав мене.

— Ну й що ж було з цією дівчиною?— спитав я схвильовано.

— Ми віддали її арабам, що ж іще? — відповів Мішка, скручуючи "козячу ніжку".

— А як же ти до СРСР залетів?

— За нами вже гналася міжнародна поліція. Тоді араби посадили нас у Кувейте на французький кораблик, який їхав до Марселю. Ну, а з Марселю нам порадили їхати до Мюнхену: там, кажуть, багато російських емігрантів. Приїхали ми туди. А в нас усіх уже добрі документи, прізвища інші: купили ми їх. І раптом викликають мене до військової комендантури. Іду. Іду на другий поверх, входжу в двері. Сидить якийсь цивільний і каже: "Доброго здоров'я, Філенкін!"

Не чекаючи (зрозуміло, це ж міжнародна поліція), я вистрілив крізь кишеньку. Він так і тицьнувся головою до стола. А я надав ходи. Прибігаю в готель до хлопців: "Тікаймо, поліція!" Сіли в авта й через усю Німеччину до радянської зони: в Німеччині — повісять, а в Радянському Союзі — не більше "четвертака" дадуть, — смертну кару тоді тимчасово скасували. Очевидно, нас забрали зразу до тюрми й судили. Найсмійніше, що я убив американського розвідника. Про це сказали мені в КГБ, американську газету показували, а значить, боятись мені не було чого. А я, дурний, злякався.

Уже кілька місяців я працював переплетником у бухгалтерії ДОК-у. Сидів в окремій кімнаті, але іноді робив підбірку документів у загальній залі, де були вільнонаймані співробітники бухгалтерії, а між ними й жінки. За наказом їм заборонено розмовляти зі мною. Але, як не заговориш? Адже цікаво, що це таке: політв'язень тут, а не в колоні сірих зеків, які ходять під автоматами. І, очевидно, нав'язались у нас розмови, де частенько обговорювалися теми, більш аніж крамольні. Жінки жалілися, що нема продуктів, одержі, що чоловіки п'ють і б'ють їх... Раз під час праці до нас у кімнату ввійшов один із офіцерів таборової зони. Я знав цього капітана. Це був типовий садист; він прославився у нас тим, що побивав беззахисних

людей. Він приходив залюбки до карцеру і бив закованих людей. Увійшовши в кімнату, цей капітан пильно глянув на мене, очікуючи, очевидно, що я встану, як це вимагається за рабськими тюремними законами. Але я не встав: адже я був на роботі. Капітанові очі стали, мов ножі, але він промовчав. Вияснивши, що йому було потрібне, він вийшов.

Одна з жінок обернулася до мене й сказала:

— Яка це гарна людина!

Я оторопів:

— Гарна?

— Так, дуже гарна, — потвердила вона.

— Не знаю, чому він гарний для вас, але в нашій житловій зоні табору це садист і мучитель людей, — різко проговорив я.

— Не може бути! — заахкали жінки. — Цей капітан такий прекрасний сім'янин, не п'є, завжди з усіма тут увічливий, усім дорогу уступає, дітей так любить!

Я працював і думав: "Ось він славиться як добрий батько, цей садист і мучитель, звір. І скільки їх таких ходять по землі: тюремники, що люблять дітей..."

І я пригадав собі, як Хрушов, а раніше Сталін радо фотографувалися з дітьми. А в пам'яті спалахнула картина: Новосибірський пересильний табір і циганка, що танцювала з дикими криками й істеричними сльозами. У неї забрали дітей, а її кинули в тюрму за те, що відмовилася перейти з кочівничого життя на осіле. І ось вона збожеволіла, але нікому до цього нема діла: тут пересилка, етапи... А її діти плачуть в будинку для безпритульних. Є такі дитячі доми для дітей злочинців.

Прийшов Віктор і ми пішли обідати. Я розказав йому про садиста-сім'янина. Обличчя Віктора якимось зів'яло:

— Знаєш, я сам кинув би атомову бомбу на нашу країну, на себе, на рідних! Скільки можна мучити людей! Краще вже будувати все від самого початку. Адже не дасться цей режим змінити, поправити: тільки спалити! Мені навіть у сні таке мариться. Ось учора вночі снилося, що стою в гурті офіцерів у

кабінеті Айзенгауера, і він каже: "Хто згідний кинути бомбу на них?" Я зразу ступив уперед. А якби розказати це на Заході, подумали б, що божевільні ми. Але ми праві! Цього не поправити вже!

Р О З Д І Л 21

Відому "Комісію", яка приїхала до нас із Москви в травні 1956 року, щоб перевірити наші справи, ми очікували, як я вже писав, віддавна. Чекали роками: "Ось приїде пан, він нас розсудить". А "пан" не їхав. Але таборіві "параші" завжди, кажуть, здійснюються. Здійснилася й ця. Одначе недарма в таборах додають: здійснюються... раз у п'ятдесят років. Дуже можливо, що в таборах були відповідальні робітники КГБ, вислані туди під виглядом арештантів для виявлення справжнього обличчя політв'язнів. Мабуть, вони переконалися в тому, що можна без шкоди звільнити дев'яност відсотків в'язнів, які засуджені ні за що, тож можуть працювати та гнути спину в умовах "більшої зони". Недарма ж у таборах свободу називають "безконвойкою" або "більшою зоною". І, очевидно, це слушно, бо на волі такі ж самі наглядачі, така сама тюрма й боротьба за шматок хліба та й такі ж політвиховники. Одначе найстрашніше те, що не всі розуміють своє рабство. Адже давно вже писав великий Монтеск'є, що остання стадія рабства — це тоді, коли раб не усвідомлює свого рабства.

Обстановка, в якій ми зустрінули комісію, була буденна. Ми працювали, бо за найменшу відмову від роботи чи "порушення режиму" (не так відповів наглядачеві) — карцер.

Ось і цієї весни перед приїздом комісії я попав у карцер, вже й не пам'ятаю за що. Карцерна землянка холодна й вогка, штрафна пайка — 300 грамів хліба й вода (тоді ще не давали капусняку що другу добу, аж десь приблизно з 1960 року). Доходиш у карцері до стану, що його влучно окреслили блатні:

"тонкий, дзвінкий і прозорий". Сидів я сам. А через стінку "доходив" Володя Бернштайн-"Арматура". Йому вже й худіти нікуди було, бо вже більше місяця, як він тут. Володя не лише голодував, але й скучав. А занудьгувавши, блатний може всіляке придумати... Ось Марченко писав про гудзики, нашиті разком на грудях, на шкірі. Це квіточки. І нічого дивного, коли сидить такий і взори вишиває на власній шкірі, а на крик наглядача: "Ти що робиш?!" — відповідає, — "Відчепись, паскудо! Не бачиш — кравцюю". Але "Арматура" був клясою вище, він гудзиків не пришивав, він любив створити щось оригінальніше. І ось нарвався на Володю наш таборовий оперуповноважений. Почувши в карцері його голос, "Арматура" почав кликати опера до себе в камеру. А той не йде. Володя матюкається, а той відповідає в тому ж дусі: мене, мовляв, цим не здивуєш. Усе ж таки опер велів нарешті відчинити двері й увійшов у камеру. Володя зустрів його агресивною лайкою:

— Ви що, суки, заморити мене вирішили? Чого тримаєте нізашо?!

А опер у відповідь не менше нахабно кричить:

— Тебе, гада, давно пора похоронити, а не годувати!

— Сам ти, падло, здохнеш раніше від мене! За тобою давно топір ходить: десять зайвих років живеш! — відрубє Володя.

Сварка розгорілася щодуху. І тут опер зопалу викрикнув: "Педераст, козел!" — а це найбільша в таборі зневага; нема нічого огиднішого від пасивного педераста-"козла". Що далі було, я не бачив, але згодом дізнався: Бернштайн вихопив лезо безпечної бритви, відкрив собі вену, затулив її і, відпустивши бризнув струм крові в обличчя оперуповноваженого. "Науку" цю блатні давно засвоїли: вони ріжуться по-мистецьки. Відкривають собі не тільки жили, ріжуть собі й животи. Роблять це уміло, залишаючи верству тіла, щоб притримувала кишки. І майже завжди є в них лезо, точніше, половинка леза безпечної бритви.

Одного разу Бернштайн виграв заклад з начальником

режиму в семипалатинському політизоляторі. Начальник причепився до нас:

— Чому ваші обличчя поголені? Де взяли бритву?

А в тюрмі нікого не голять. Раз на десять днів ручною машинкою стрижуть нам щетину на обличчі. І після того щетина залишається, лише трохи її меншає. А тут перед начальником свіжопоголені в'язні. Володя йому відповідає:

— А ми пальцем, начальнику!

Той розсердився:

— Віддайте бритву, а то цілу добу сам обшукуватиму камеру, але знайду!

"Арматура" у відповідь:

— Ану, начальнику, об заклад: я стоятиму голий і бритва буде при мені, а ти її не знайдеш. Згода?

— Гарзд, — погодився начальник.

І ось ми стоїмо гуртом у кутку камери, а Бернштайн у другому роздягається. Дістав із кишені обломок леза, показав його офіцерові й велів йому відвернутися на кілька хвилин. Цей слухняно став спиною до Володі, обличчям до нас. Ми ж бачимо, як "Арматура" завинув лезо щільно в папір, обмотав густо нитками, щоб закрити його, прив'язав до цього нитку, зробив на ній петлю, заклав її на зуб і проковтнув лезо. Тепер воно висить на нитці в його стравоході.

— Ну, а тепер, начальнику, шукай! — сказав "Арматура".

Почався обшук.

Офіцер оглянув і вуха, і ніс, розсунув пальці рук і ніг, заглянув у задок і до уст — ніде нічого нема. Майже годину він сопів, обшукуючи Володю, але леза так і не знайшов.

— Скажи, де воно, і я дозволю вашій камері голитися! — здався офіцер.

— Ні, начальнику, це не діло! Ти сам подумай! — тріюмфував Бернштайн.

Але це було вже давно. А тепер у мене за стіною дико матюкався оперуповноважений, бо Володя облив йому кров'ю

не тільки обличчя, але й білий кітель! А кітель у нього один. Обличчя можна помити: таборіві начальники звикли, що їх обливають і сечею і кров'ю. Але кітель — білий! І опер скаженів:

— Згною тебе тут! До найвищої міри тебе засудимо!

— Ти мене, начальнику, "вишкою" не лякай: я вже тричі під розстрілом був, — спокійно відповів Володька.

— Ми тебе до другої найвищої міри присудимо: позбавимо громадянства, вишлемо тебе з СРСР! — лютував опер.

— Що?.. — Володя явно не розумів.

— Так, так, ось побачиш! Доб'юсь, що тебе вишлють, позбавлять громадянства! — повторяв оперуповноважений уже з тріумфом, завваживши розгубленість на Володиному обличчі.

Грюкнули двері, і в коридорі стало тихо. За декілька хвилин я почув стукіт у мою стіну:

— Абрагіме! — так перекручено називали мене, замість Авраам, тому що в моєму "деле" слідчі спочатку записали "Ібрагім".

— Що, Володьку? — відізався я.

— Іди вниз, поговоримо.

Під нашими нарами в стіні, яка відділювала камери, терпеливі зеки вижолобили дірку, щоб передавати махорку, їжу тощо. Я вліз під нари й почув тривожний голос:

— Чи правду казав "мусор"?

Мусором зневажливо називають у таборах і тюрмах наглядачів.

— Так, правду. Є така стаття в кодексі.

— Ну, ну! А чому ж по ній не засуджують? — питав оживлено Володя.

— Так, був такий випадок: Троцького засудили по ній на позбавлення громадянства й вислали з країни. Але більше випадків не було й навряд чи будуть.

— Я розумію! Це він збрехав, не вірю я! Але це мені треба

знати. Ну, а тепер розхід, — і Володя закінчив "юридичну консультацію".

За декілька хвилин він покликав наглядача:

— Слухай, мусор, я тобі по-доброму кажу: подзвони й викличи сюди начальника управління Евстигнєєва! А ні, то я таке натворю...

— Иди ти! — і наглядач сипнув семиповерховою лайкою. — Евстигнєєва захотів! Піде до тебе Евстигнєєв! Ось ще місяць тобі додадуть за те, що капітана кров'ю облив!

— Я тобі сказав, що викличеш, значить, викличеш! — твердо сказав Володя й почав "вельосипед" — методу, що про неї я вже розказував. Коридор був маленький і наглядачеві доводилося скрутно від дикого стукоту ногами по металевому оббитті дверей. Не легко було й мені. Різниця одначе в тому, що наглядач вийшов надвір, а я цього зробити не міг. Володя товк ногами напевно з годину, вкінці зрозумів, що це даремно. Коли він затих, прийшов дежурний і запитав:

— Попрацював? Можеш відпочивати! — і глузливо захихикав.

Та тут Володя вибухнув:

— Дивися, дежурняче, і доповідж! — і я почув якийсь стукіт, ніби молотком б'ють. Як стало відомо за кілька хвилин із діалогу між Бернштайном і наглядачем, Володя мав у камері камінь і три цвяхи. Один цвях собі вбив у ліву руку, прибивши її до стіни, другим цвяхом він прибив собі ногу до підлоги, а третім — мішечок полового органу до дошки на нарах.

— Ну, тепер клич Евстигнєєва, падлюко, — глухо прозвучав Володин голос.

Але дежурний уже телефонував: "Бернштайн тут себе цвяхами розіп'яв, кличе товариша Евстигнєєва!"

За півгодини прийшло високе начальство подивитися на рідкісний випадок. Не кожного дня в таборах побачиш розп'яту людину, а ще й таку, яка зробила це власноручно!

Загомоніли владні голоси, затупали в коридорі ноги: йшов

цілий гурт. Відчинилися сусідні двері, до Бернштайна. І зненацька після бадьорого "Доброго здоров'я, Бернштайне!" я почув... схлипування плачу. Це ж неможливо: Володя — плаче? Цьому я не міг повірити! Але плач був голосний. Виявляється, я ще не знав, на що здібний "Арматура".

— Ти що, Володю? — зазвучав знову начальницько-поблажливий голос Евстигнєєва, начальника управління Озерлагу — "Траси смерти". — Сам ось накоїв і сам плачеш!

— Та я... Та він ... Адже я там пропаду... — і за стінкою почувось тепер не схлипування, а справжнє ридання.

— Що? Де пропадеш? — не розумів ні Евстигнєєв, ні офіцери, які стояли тут гуртом.

— Та за кордоном... Адже він сказав, що позбавлять мене громадянства. А-а, — Володька ридав широчердо й гірко.

— Нічого не розумію! Хто сказав, якого громадянства? — Евстигнєєв дивом дивувався.

— Так ось цей, — показував Володька на оперуповноваженого, що стояв поруч. — Він сказав мені, що мене засудять до найвищої міри, на висилку до буржуїв, за кордон! А що я там робитиму, я ж з голоду помру в буржуазному суспільстві! Не хочу їхати! Ось і тому я себе прибив цвяхами! Не поїду-у-у! Не висилайте мене! — У Володьки була просто істерика.

А Евстигнєєв? Ось залунав його начальницький баритон:

— Хто сказав тобі таку нісенітницю? Цей ось оперуповноважений? Ви справді сказали йому таке? — обернувся він до опера.

— Так, я ... Таж він мене кров'ю облив... — голос капітана зазвучав непевно.

— Яке ви маєте право брати на себе функції суду і Верховної Ради?! — вже кричав Евстигнєєв на капітана. — Арештую вас домашнім арештом із відрахуванням зарплати на десять діб і поставлю пропозицію про зниження в ранзі! Чуєш, Бернштайне? Ніхто тебе не вишле! Не хвилюйся. Це не по

закопу. Він тобі набрехав. Швидко витягнути цвяхи! — командував він фельдшерові, який уже тут появився. — Забрати Бернштайна в санчастину, вилікувати! — І знову батьківським тоном:

— Ти, Володю, не турбуйся. Ти бачиш, я офіцера покарав. А тебе ми не вишлемо, будеш завжди в СРСР, не хвилюйся.

І раптом я почув голос Бернштайна, але з цілком іншою, не шпаксивою, а глумливою інтонацією:

— Ну, гаразд, гади, досить! Пожартував я над вами досхочу. Масла нема в голові у вас. Якби мене з цієї паршивої країни вислали за кордон, то я за вас увесь вік Богові молився б. Забирайтеся звідси геть!

На хвилину запанувала гробова тишина.

— Шість місяців карцеру! — прозвучав сухо голос Евстигнєєва, і затупотіли чоботи по коридорі.

А в камері фельдшер крєктав біля Володі, видаючи цвяхи з живого тіла й дошок. Упродовж цієї сцени я сидів у страшному напруженні нервів. І думав: чи можна повірити в реальність такого?

До чого була б спосібна така людина, якби її сили, волю й завзяття скерувати в іншому напрямі?

Коли все затихло, я запитав:

— Володю, навіщо ти все це затіяв?

— Та скучно ж, Абрагіме... — відповідав "Арматура".

Коли я вийшов за декілька днів на зону ДОК-у, то в нічній зміні трапився також звичайний випадок: розправа з донощиком. Правда, змайстрували це спеціально, покористувалися технікою, так би сказати. На ДОК-у вживалися пилорами, що перерізували колоду на п'ять-шість дошок. Робили це так: на візках прикріплювали колоду й підвозили до вертикальних полотен електропил, які врізувалися в деревину. Візки автоматично посували дерево, подаючи по сантиметрові вперед на кожний оборот пил. Ось і до цього дерева прив'язали донощика-в'язня, якого піймали з доносом.

Його пустили під пили. Крику нещасного не було чути: пили ревуть несамовито; кричи не кричи — ніхто не почує... Подібні випадки тепер уже не були такі часті. Але й вони не притягали тут більшої уваги.

А наступної ночі спалахнув ДОК: горіло приміщення пило-рам, найдорожче устаткування. Адміністрація бісилася від страху: тепер же їм попадеться! І почали без розбору знову саджати людей у карцер. Знову і я попав. А коли вийшов на зону, то відправили мене назад до табору ч. 04. Це було приємніше: там уже були друзі: Сантер, Віктор, Коректор. Там же був Золя Кац. Він уже третій реченець відбуває. Цього разу в нього відібрали декілька єврейських книг і платівок з піснями, які він дістав від туристів з Ізраїлю. Той уже немолодий єврей, який утратив на фронті ногу, хворий на печінку, був бадьорий і повен життя. Звідкіля бралась у нього така сила? А в Одесі його чекала дружина з дочкою, які не могли призвичаїтися, що Золя більшу частину свого життя проводить у тюрмі. Двічі був ув'язнений і відсидів уже десять років, а тепер знову дали йому сім років спецтаборів. Тут був і старий Гінзбург, який читав мені вечорами "Гою" Фойхтвангера в оригіналі. Застав я тут і генерала Гуревича. Але він уже не вставав із постелі. З великим трудом ми добилися того, щоб його забрали в барак санчастини. Ми заходили відвідувати його, але він уже не завжди пізнавав друзів. Раз я прийшов і побачив, що місце Гуревича пусте.

— Він уже в "хитрому домику", — повідомили мене його сусіди.

"Хитрий домок" — це маленька дерев'яна шопа, що стояла майже посередині зони. Колись була там пічка, на якій в'язням дозволялося приготувати собі їжу з власних продуктів. Але цю "вільність" скасували, а приміщення перемінили на переддвер'я смерті. Туди відносили безнадійно хворих умирати. Гуревича я застав у неопаленій півтемній шопі. Він лежав на матраці, що вже зігнів під тими, які вмерли тут раніше. Матрац лежав на

долівці на купі соломи. Ніхто не глядів за хворим — його вже лікарі засудили на смерть... Ми приходили до колишнього радянського генерала, колишнього героя Радянського Союзу, колишньої людини — Гуревича, який умирав на смердючому матраці, на купі гнилої соломи. Принесли йому воду й їжу, але він не їв, ні не пив. На третій день Гуревич умер. З числом на голій нозі його вивезли за зону. А на вартівні, як звичайно, наглядач проколював його тіло розжареним прутом. Людина, яка віддала Росії все своє життя і здібності, "звільнилася" з табору... у спільну таборову могилу.

А за два тижні приїхала з Москви родина Гуревича: його реабілітували! Труп Гуревича ексгумували, одягли в генеральський мундир, уклали в олов'яну домовину й повезли сюди з Москви. Ще одна посмертна реабілітація!

Познайомився я тут іще з однією людиною, що зацікавила мене своєю внутрішньою привабливістю і невдаваним теплом. Це був єврей із Франції Анрі-Ганц Гевюрц. Він служив у французькій армії і всі роки війни провів на роботі в протигітлерівській розвідці. Коли закінчилася війна, його нісдали до Відня, але звідсіля співробітники опергрупи КГБ його викрали. В Москві йому заявили, що він засуджений на досмертну каторгу — коротко і ясно! І ось, коли Гевюрц відсидів уже вісім років, його несподівано викликали на вартівню і повідомили: "Ви переходите на безконвойне перебування". Анрі подумав: хочуть застрілити, як тільки вийду за вартівню. Але ні: привели в безконвойну зону і видали посылку й листа від батька. В листі батько повідомляв, що розмовляв з Булганіном і Хрушовим, під час їхнього перебування в Швейцарії. Хрушов на батьковому клопотанні про помилування сина написав резолюцію: "Звільнити". Тепер стало все ясніше. Але пройшли вже чотири місяці, а звільнення не було... А тепер його знову перевели до нашої зони, під конвой. "Країна чудес", — жартував Анрі. Це був височезний, стрункий чоловік із смуглявим і поважним обличчям. У таборах

Анрі Гевюрц

він уже навчився говорити по-російськи й засвоїв собі нову професію: став токарем по метали. Ми швидко подружили з цією приємною людиною. Від його товаришів, які прекрасно до нього відносилися, я довідався, що Анрі всі ці роки провів у таборах бездоганно. А він же був на "Трасі смерти" в найстрашніші її роки, коли в зонах бувало все, що завгодно. Не тільки продавали й убивали за "пайку", — за шматок хліба, — але і їли вбитих людей.

Вечорами ми збиралися в будь-кого на нарах і вели безконечні розмови. Ми часто розпитували Анрі про його минуле життя. Усе, про що він говорив, звучало неначе якась нереальна видумка. Ну, як можна в царстві Евстигнесва, де "Арматура" прибиває себе цвяхами до нар, повірити, що десь є залитий світлами Париж? І хоча перед нами сиділи два парижани — Анрі і Макс, — але їхні розповіді звучали, ніби пригоди на Марсі.

...А Марс вечорами блистів на небі, з кожним днем виглядав усе яскравіший і червоніший, усе більший і ближчий. А тоді, як казали, завжди є війна. Ми також чекали на неї.

РОЗДІЛ 22

Уранці до нашого бараку несподівано ввійшов полковник Евстигнєєв у супроводі великої групи офіцерів таборової управи. Ця людина з правильними, але загостреними рисами обличчя, була завжди гарно зодягнена. Полковник носив добре пошитий мундир КГБ, а на голові в нього пишався формений кашкет з високо підійнятим околицем, — точно, як колись носили офіцери гестапо. І його обличчя відповідало такому типові: холодне, жорстоке, без сліду людяности. В'язні обступили офіцерів.

— Ну, знову скажете: Евстигнєєв весняну "парашу" приніс. Але тепер це факт — Комісія Верховної Ради СРСР, переглянувши ваші "дела", прибула й незабаром почне тут роботу.

Усі завмерли: сподіване приходить несподівано. Я слухав і хотів зрозуміти, де тут пастка, звідки очікувати обману?

— А кого звільнятимуть? — прозвучало невпевнене питання.

— Усіх, кого комісія визнає невинним, — коротко відповів Евстигнєєв.

— І нас, українських повстанців, також? — запитав Михайло К., старшина Української Повстанської Армії, яка героїчно боролася на Західній Україні проти радянської окупації до 1953 року.

— Я особисто волів би, щоб гвинтівка була лише в моїх руках, а не у ваших. Але це справа комісії, — сказав Евстигнєєв.

Його відповіді звучали впевнено, і було ясно, що комісія — це факт.

— Але, як може комісія перевірити, хто винен, а хто ні? Адже в наших "делах" таке навипикувано, таке ж на себе понаговорювали під катуванням! — питав хтось.

— Це справа комісії, в неї є інструкції і вона буде руководитися соціалістичною правосвідомістю.

Відповідь і формулювання полковника були туманні. Але саме це сповнювало надією: "соціалістична правосвідомість" — це гума, що її можна натягати, як завгодно. 1937 року під цією формулою розстрілювали сотні тисяч невинних людей і мільйони таких же посилали в табори. Можливо, тепер потягнуть в інший бік? Чого не буває в домі божевільних?

Офіцери відійшли, а в'язні повипадали на бараки. Вдалині, в глухому куті залізничної колії, виднівся окремих сальон-вагон, яким приїхала сюди комісія. Зона гомоніла від розмов і спорів. Я на всі запити відповідав: "Завтра побачимо, що то за несподіванка, в який кут кинувся божевільний". Другого дня нас не вивели на роботу, а ввечері об'явили список: шістдесятьом в'язням завтра вранці з'явитися в комісію.

Ми ламали собі голови: як можна впродовж одного дня перевірити "дела" шістдесяти людей? Таж у кожного з нас по два-три томи паперів обвинувачення, десятки допитуваних, сотні документів. Як це буде?

Дійсність перейшла всі наші сподівання. Вранці пішли на комісію шістдесят зеків, а до п'ятої години по полудні вернулися на зону за своїми речами шістдесят звільнених, повністю реабілітованих громадян СРСР. Вони могли виїхати в будь-який кінець країни на "безконвойку"!

— Як же це відбувалося?! — завдавали ми одне й те запитання всім, хто повернувся. Вони ж розказували приблизно таке:

— Викликали мене, запитали, яке прізвище, стаття, присуд, а годі: "Винним себе признаєш?" Я відповів: "Ні!" Наказали мені вийти й почекати. "Якщо, — кажуть — буде один дзвінок, — зайді сюди, якщо ж подзвонимо двічі, іди в зону — тобі

відмовлено.” Ось і почув я один дзвінок. Заходжу, а голова комісії до мене: “Комісія визнала тебе невинним і реабілітованим. Ти вільний. Можеш іти.”

— А хто ж там у цій комісії?

— Людей десять, майже всі в цивільному, а прізвищ своїх вони не називають.

Наступного дня викликали вісімдесят в'язнів, а третього — сто. Комісія, видно, зрозуміла, що вона може просидіти тут рік, якщо так поволі звільнятиме. На “перевірку” “дела” вона витратила дві-три хвилини. І незабаром стало ясно: до нас приїхала “поширена трійка”, те саме ОСО Особое Совещание, — яке раніше посилало мільйони людей без суду до таборів. Тепер воно отримало наказ касувати табори. Ми повірили, що політичні табори ліквідуються. Останнім часом почали надходити листи й газети від німців, які виїхали на Захід. Увесь світ кричав про сенсацію: СРСР розпускає політтабори, щоденно по всій країні звільнює десятки тисяч політв'язнів!

Уряд цього разу дуже розумно вирішив: не об'являти ніде офіційно про звільнювання політв'язнів. Ці демагоги знали, що їм у світі не вірять, а коли “таємно” розпускати табори, це викличе великий ефект. І не помилились! Увесь світ, не чекаючи на кінець трагікомедії, проголошував по радіо і в газетах: Хрущов розпускає і ліквідує політтабори в СРСР!

А комісія раптом припинила працю. Табір захвилювався. Але після триденної нерерви заgrimіли голосники на зоні:

“Увага, громадяни-в'язні! Всі особи, засуджені Особим Совещанием незалежно від статті і речення присуду, зібрати речі і явитися на таборову вартівню. Ви реабілітовані і звільнені.”

Оце вирішення! Одним “махом” сотні тисяч в'язнів вийшли на волю. Чого там возитися з комісією, з дурною процедурою викликів. Самі загнали вас сюди, самі й випускаємо: ми ж знаємо, що людей саджали ні за що!

На зоні творилося неймовірне. Люди суєtilись з речами,

валізками, мішками, метушилися, кричали, обіймалися, плакали. Мій Вітя також підпадав у число звільнених — він сидів за вирішенням ОСО. За півгодини, коли ми повели його на вартівню, там уже з'юрбилася тьма народу. Офіцери із списками не встигали пропускати людей за ворота. А за кілька годин у зоні стало тихо й майже порожньо: половина в'язнів вийшла на волю.

Після цього комісія вела перевірку далі в тому ж темпі, що першого дня: по шістдесят людей. Але почали вже повертатися з комісії на зону ті, яких не звільнили. Чому? Ніхто не знав. Просто — два дзвінки, і вертайся.

Ми намагалися зрозуміти логіку комісії, але це було нелегко. Іноді залишали людей, які явно сиділи ні за що. Вбивники й гітлерівські кати переважно залишалися, але частина з них усе ж пішла на волю. Було так і з українськими націоналістами. Принципово їх не звільняли, але траплялися і тут випадки звільнення. Виїхав, наприклад, Дмитро Лебедь — один з провідників ОУН (Організації Українських Націоналістів), але залишилися з нами Володимир Горбовий, Михайло Сорока, Петро Дужий — герої руху за визволення України.

Не звільнювали покищо чужинців. Не був звільнений ще ніхто з обвинувачених у шпигунстві. Викликали за абеткою, дкого пропускали. Моє прізвище починається буквою "Ш", і хлопці жартували: "Терпи, якби на розстріл викликали, ти тоді скористав би!.."

Несподівано вивезли до табору ч. 601 у Тайшет усіх чужинців: англійців, американців, турків, французів, іранців, японців, — але не "своїх", не поляків, мадярів, румунів. Там, казали, працює спеціальна комісія для чужинців.

Ми розпрощалися з Анрі, Максом та іншими приятелями, які попали сюди з усіх країн світу, включно до Гаваїв і Австралії. Ще одне розставання. Важко було мені розлучатися з Віктором. А він, прощаючись, потішав мене, як міг:

— Усе на світі тимчасове, зустрінулись, прощаємось, побачимося знов!

І незабаром прийшов під зону й подовгу махав рукою. Навіть підійшов до мене, як вели нас на роботу. Кинувся, обійняв мене, але конвой відштовхнув його вбік.

В'язні, які залишилися на зоні, втрачали тепер усяке відчуття влади КГБ і режиму. У нас було довге волосся, ми носили свою одягу, отримували й висилали листи без обмеження й цензури, нам передавали листи й бандеролі з-за кордону. Свобода! Адміністрація й наглядачі попросту запобігали перед в'язнями, мовляв, хто його знає: ану ж завтра ось цей вийде й надягне генеральський мундир, або той ножем мене проб'є? Пам'ятаю, один із блатних підійшов до таборового начальника й сказав:

— Слухай, майоре! Ти давай кіно в зону. І то сьогодні! А ні, то погано тобі буде. Ти либонь знаєш, скільки я вас, гадів, передувив! — і відійшов, буцім то й нічого не було. Майор змовчав, і до зони фільм привезли.

Наступала Пасха, і ми з Золею вирішили, що треба якось ухитритися і спекти мацу. Ми відчували, що нас не звільнять. У нього реченець тількишо почався, а я сиджу за шпигунство, куди там! Але був весняний настрій, і Пасху хотілось зустрінути хоч дечим, за нашим старовинним звичаєм.

Золя дістав десь муку, і ми домовилися, що в сушарці, де була плита, будемо пекти мацу. Коли розводили тісто, Золя кудись задивився, а я додав забагато води. Тісто на мацу вже не годилося. Довелося бігати й шукати, в кого дістати б іще трохи муки. Адже в СРСР навіть вільним громадянам, якщо двічі в рік продають ("дають") муку, то добре. А тут табір, і муки нема. Але кмітливість і проворність Золі врятували нас із безвихіддя. Він показав мені, як місити мацу за всіма приписами. А прилад для відтискування дірочок на маці я зробив із колішатка від будильника і наколював дірки дуже старанно. Пекли ми, обливаючись потом при розпаленій залізній плиті. І напекли не менше трьох кілограмів цілком

непоганої маці. Роздали її нашим євреям і навіть поталанило поіслати з кілограм цього раритету нашим хлопцям на ДОК.

У надвечір'я Пейсах нам також пощастило помитися, і ввечері за чаєм з мацою Золя наспівував мені старовинні молитви. Я не знав ні слова з івриту. Точніше, знав так, що це було гірше незнання. Вже декілька разів я хотів навчитися цієї мови і, зустрічаючи єврея, зразу питав: "Іврит знаєш?" "Дещо знаю". І я записував у російській транскрипції ті слова, що їх можна було викресати з пам'яті людини. Вивчивши зібране, я перевіряв свої знання в наступного зустрічного. І, звичайно, з мене сміялися: слова були перекручені! Але наступний, що перевіряв, знову насміхався над попереднім і подавав нову вимову. Я так вимучився, що залишив це до зустрічі з кимсь, хто справді знає мову іврит.

У таборі дедалі меншало людей. Та ось прийшла на мене черга до комісії. Вранці нашу групу вивели на зону, вишикували перед дверима адміністративного бараку й почали поодиноці викликати. В'язні не перебували там довше трьох хвилин і чекали ще дві-три хвилини на вирішення. Тепер уже багатьом відмовляли. Ось викликали нарешті моє прізвище... Заходжу до великої кімнати, де за столом сидить восьмеро людей у цивільному. Молоді, старші, є одна зовсім літня жінка. В таборі казали, що вона сама була ув'язнена, а тепер її реабілітували.

Прізвище, ім'я, по-батькові, стаття, присуд — питання сипляться градом, як на етапі.

— Розкажіть про свій злочин? — звучить голос одного з тих з-за стола. Я стою біля дверей.

— Мені нічого розказувати: все написано в моїх протоколах допитів. — відповідаю так, щоб довідатися, чим вони розпоряджають.

— У нас нема ваших допитів. Ми хочемо від вас почути. Я так і передбачав: у комісії наших "дел" нема.

— Але моя розповідь буде довга, а ви викликаєте на кілька хвилин.

— Нічого, говоріть.

І я розказав свою сумну історію. Мені ніхто не перебивав. Говорив я не менше десяти хвилин.

— Ідіть і чекайте вирішення, — сказав хтось із них, і я вийшов.

Пройшло багато часу: не менше чверти години.

— Чого вони з тобою возяться? — дивувалися у черзі. Мені й самому дивно було! Але ось мене покликали знову:

— Комісія не видає рішення у вашому "делі". Викладіть на письмі все те, що ви розказали, і передайте нам.

Так закінчилася моя перша зустріч із Комісією Верховної Ради СРСР, з новомодним кагебівським ОСО.

Я, очевидно, написав усе, що потрібне, і наступного дня передав через одного, який ішов на комісію. Але відповіді не отримав. Комісія працювала ще декілька днів і від'їхала. Залишилося дуже багато таких, що їх комісія не викликала взагалі.

Табір хвилювався, адміністрація зацитькувала: вони прийдуть знов. Але ми знали, що такі випадки трапляються не частіше, як раз на півстоліття.

За декілька днів нас перевели на ДОК — адже і працювати комусь треба! Пройшло кілька тижнів, і нас, людей з десять, викликали на етап. Несподівано привезли нас до тайшетського табору ч. 601. Я з радістю обійняв Анрі, Маркса та інших: вони ще були тут. А ми думками вже проводили цих людей по Європі. В таборі залишилися самі чужинці. Тут була також комісія, але не та, що в нас на ДОК-у. Ми жили разом, раділи кожним, хто виїздив, та й не питали, чому нас сюди привезли. Тут було приємніше, поки товариші були з нами. Вечори проходили на цікавих розмовах із тими, кого навряд чи побачиш ще в житті — шукай його в Америці чи в Австралії. Адже закордон для громадянина СРСР — значно далше ніж Місяць. На зоні ставало живіше. Хтось попросив в адміністрації музичні інструменти, і вечорами під вартовими вежами звучала

ціла маленька джаз-оркестра. Між нами, нечужинцями, був один із поважних і інтелігентних членів ОУН — Михайло.

Він жив у бараці поруч мене й Анрі та й іноді розказував нам про своє бурхливе минуле. Ця людина сиділа в тюрмі не вперше. 1950 року його, пораненого, взяли в полон у бою більшовиків з українськими партизанами під Станиславовом у Західній Україні. Його вилікували — хотіли, щоб давав зізнання. Але, переконавшись, що Михайло не зрадить своїх товаришів, засудили його на смертну кару. В Станиславові тримали всіх смертників в одній камері міської тюрми. Їх у той час було там десять. Камера була на другому поверсі і одна її бічна стіна виходила в сторону тюремної огорожі. В'язні почали думати про втечу — втрачати ж їм нічого. Знайшли на тюремному подвір'ї сталевий цвях і вирішили виїняти цегли із стіни та зробити отвір. Тоді відірвати дошку з підлоги, просунути її крізь отвір у стіні і з неї, як із трампліну, вискочити понад огорожу.

Плян був майже фантастичний. У старинній тюрмі грубі стіни, дежурні раз-у-раз крізь вовчок заглядають та й витягнутої цегли нікуди дівати. Але все ж таки вони знайшли спосіб. Цеглу кришили і, зіп'явшись один одному на спину, викидали кришки в маленький вентиляційний отвір. Усю працю виконували вдень, а вартового біля дверей відволікали різними запитаннями. Як лише відкривався вовчок, той хто стояв біля дверей, підходив ближче і вступав із дежурним у будь-яку розмову, чи просив чогось. В'язні знали, що вартова вежа всього в десяти метрах від місця пролому і що вартовий стрілятиме майже впритул. Але все одно працювали. У камері сиділи сім українців, два євреї і один німець. Упродовж місяця забрали по одному на розстріл німця, українця і єврея.

Кожного разу після цього в'язні припиняли роботу. Побоювалися, що товариш не витримає і зрадить, надіючись на помилування. Але жоден з них не виявився негідником. Коли в'язні дійшли до останнього шару цегли, то вирішили вибити

його одним ударом. Відірвали з підлоги дошку, зробили з неї таран і вивалили цеглу. Тоді в пролом устали дошку, закріпили її кінець під брусом підлоги... і перший кинувся крізь смертельну пропасть! Надворі смеркалося, і перші два скакали ще без вистрілів. Але зараз же застукотів кулемет. А в'язні все ж таки стрибали... Чотири втекло, а трьох убили. Михайло після цього ще три роки воював у партизанських загонах і знову його заарештували. Тоді тимчасово була скасована смертна кара. Ця міцна, спокійна людина викликала почуття поваги й довір'я. Після однієї розмови з ним наодинці, ми вирішили, що будемо пробувати разом утікати з табору.

Неочікувано стали нас викликати до комісії разом із чужинцями. Частина нашого гурту тоді звільнили, але Михайлові й мені відмовили. Процедура була крайньо спрощена, і виклик тривав біля двох хвилин.

Зона порожніла. Нас залишилося тут не більше двох десятків людей. Виїхав Сантер. Я дав йому адресу моєї матері в Москві й незабаром отримав листа про те, що вони зустрілися. Вечорами ми лежали з Анрі вдвох у бараці й допізна розмовляли. Адже він їхав до Франції, а звідти до Ізраїлю, в країну моїх мрій... Для мене це було те саме, що провозжати людину за межу Сонячної системи. В той час я дістав від Віктора з Москви чудесний подарунок: статтю Евтеєва-Вольського про Гатга-Йогу.

Ці дні збігалися з від'їздом Анрі. Повечоріло, ми полягали поруч, довго розмовляли та й почали дрімати.

— Хто тут Хевюрцов? — залунав хрипкий голос у дверях бараку. — Виходь на вартівню з речами!

Анрі Гевюртц швидко зібрав свої нескладні речі, одягнув прекрасний костюм, який прислав йому батько із Швейцарії, а поверх замшеву куртку. В такому вигляді, що більше підходив гостеві з доброго готелю, ніж в'язневі з сибірського табору, Анрі пішов на вартівню. Я провів його до дверей, де стояв радянський офіцер конвою в брудній шинелі і в шерстяних

чоботях. Я ніколи не забуду його повного заздрости й ненависти погляду на Анрі. Тут були два різні світи: Захід та Схід і їм ніколи не зійтись! Останні, як мені тоді здавалося, швидкі обійми, поцілунки, і Анрі зник за ворітьми. Ще одне розставання, а скільки їх попереду?

За декілька днів нас, залишенців, повернули етапом на ДОК. Наближалася осінь, на Сибірі літа небагато. Холоднішали вечори, червоніли в тайзі ліси, а в далекому небі мерехтів Марс, налитий кров'ю. На серці ставало дуже невесело.

РОЗДІЛ 23

Цими днями ми довідалися про Синайську кампанію Ізраїля. Наші серця сповнилися невимовної гордості. Це була оправдана гордість за тих нових Маккавеїв, що вирости в чудесній країні, до якої ми так прагнули. Характеристична була реакція в таборі на цю справді блискавичну воєнну операцію. Передусім кидалося ввічі, що неєврейська частина таборовиків зустрінула цю новину прихильним здивуванням:

— Оце так євреї! — говорили інтелігентні люди.

— Ну й жида! — викрикували юдофоби.

Цікаво що солдати й офіцери нічим не відрізнялися в поглядах на цю подію від наших зеків. Наглядачі й начальники із здивованою похвалою говорили про перемогу ізраїльтян.

Думаю, що розгадка такої, не цілком зрозумілої для людей Заходу реакції, проста. В Росії споконвіку при звичаїлися поважати силу кулака. "Словам Москва не вірить" — це не тільки приказка, а що важливіше, квінтесенція думок і відчужувань росіян.

А в євреїв у нашому таборі було, звичайно, півсотні поглядів на цю війну: за числом людей. Але ці погляди все ж поділялися на дві основні групи: схвалення або осудження.

Признання мені подобалося з усіма відтінками. Але осудження Ізраїля виходило лише з боягузливості, щоб, мовляв, чого не вийшло... Ану ж на Ізраїль накладуть санкції? Ану ж Америка відвернеться від Ізраїля? Ану ж це докраю розлютить арабів? Протівна була ця психологія рабів, що бродять ще по пустині й засуджені своїм боягузством на

вимирання. Наша Тора не дарма дала той символічний образ, який століттями не старіється. Лише той вийде з пустині в обіцяну землю, хто вийде з духовної пустині внутрішнього рабства.

А Марс висів червоною кулею над обрієм, віщуючи війну, і події в Ізраїлі збіглися з трагедією в Будапешті. Радянські танки батували нещасну країну, а цивілізований світ зрадив беззахисних мадярів. Тавро цієї ганьби навік-віки лежатиме на тих, хто не зрозумів, що не можна потурати бандитам, які не просто у зграю зорганізувалися, а створили уряд і грабують не будинки, а цілі держави.

Із гнітючим болем ми стежили з нашої клітки, обплутаної колючим дротом, за жахіттями, що діялися в Угорщині. Ельбавм слухав закордонне радіо, і ми знали всі подробиці. Комісія звільнила Ельбавма, і він залишився на ДОК-у тепер, як вільнонайманий робітник. Ми знали, що навіть радянські пояки, обурені страхіттями розправи, переходили на бік угорських повстанців, які обстоювали лише право на свободу своїй батьківщині. А Захід приглядався цим подіям і своєю мовчанкою схвалював безприкладний факт відкритого масового убивства.

Наша напруга в ці дні дійшла до апогею. Ми вірили, що Захід, США заступляться за беззбройних героїв Будапешту.

І як нам було боляче, коли побачили холодну зраду політиканів. Думаю, що їх ще чекає якась історична розплата за цю байдужість. Характеристично, що не пройшов іще рік, ще не стігли трупи розчавлених радянськими танками мадярів, а вже такі люди, як Рокуел Кент, Сартр, Рассел цілувалися з Хрущовим... Які ж короткозорі ці "вершки західної цивілізації", що претендують на ролі духовних провідників людства!

Я не забуду, як важко було вмирати героєві Радянського Союзу, генералові Гуревичу: "А я цим мерзотникам усе життя чесно служив..." До самої смерті ця людина не хотіла признати, що все його життя — помилка. Але тоді таки признав.

Настане ще день каяття і для тих, хто потурає бандитам, які сьогодні володіють у Радянському Союзі. Але побоююсь, що це буде запізніле каяття.

Я пишу про це тому, що ці думки не тільки мої; так думали тоді і так думають тепер у Радянському Союзі всі люди, які вийшли з духовного рабства — в таборах і поза ними. Але мої друзі ще караються в СРСР, і я зобов'язаний сказати ці гіркі слова непередбачливим політикам Заходу.

Героїзм і трагедія Угорщини викликали в нас усіх спочатку велике піднесення, але коли пожега погашено кров'ю, ми впали у відчай. На душі стало так важко, ніби ти сам у чомусь винуватий.

А таборі будні текли самі по собі: кожноранковий розвід на роботу, норма, "пайок" хліба, листи з дому...

Із цього пригноблення вивела нас сирена тривоги: утеча. Та ще й яка!

У сусідній зоні десять в'язнів закидали конвой на лісозрубі саморобними гранатами (тол привезли в'язні з колимських шахт), забрали в сторожі зброю, постріляли офіцерів і втекли в тайгу.

Стало досадно: а ми чого чекаємо? І наш невеличкий гурт почав активну підготовку до втечі залізничним вагоном. Не з абиякими труднощами ми роздобули спеціальні закрутки до дверей, вилили з олова пльомбу (форму я зберіг!)— заготовили одягу, документи, харчі. Про це легко писати, але звідкіля дістати одягу, харчі? Як виготовити документи? Скучно тепер описувати ці подробиці. Тоді ж на це витрачалося стільки енергії, що можна було б паротяг довкола земної кулі проштовхати.

Тікати ми мали при співпраці Ельбавма. Зі мною були Семен Коректор, Михайло і Ян — українець та литовець.

Ельбавм зайнявся конвоєм: пляшка горілки робить чудеса в Росії. А ми швиденько відчинили вагон і влізли всередину, лише Ян, як найміцніший, залишився знадвору. Він вклав нову

дротяну закрутку і прикріпив до неї нову пльомбу. Це все робилося шалено швидко! Ми тим часом пролізли у вагоні до вікна, відкрутили засувки, відчинили вікно і втягнули через нього Яна, що покінчив свою роботу. Тоді зсередини зачинили вікно і, мокрі від напруження й роботи, завмерли в темні ночі.

Кожний з нас добре знав, що спійманих утікачів, як правило, розстрілюють на місці. А трупи лежать тоді декілька днів напоказ біля таборової вартівні. Але ми про це й не думали; якщо думати про такий кінець, то й починати нічого.

Ми просиділи до ранку. Вагона не забирали. І весь день ми провели в неймовірному напруженні. А наш вагон стояв і цілий поїзд стояв. Згодом ми почули голоси людей, що ходили вздовж поїзду, і з їхніх розмов та лайок ми з жахом зрозуміли, що при навантажуванні трапилась плутанина: у вагони накладено не ті деталі будинків. Треба розвантажувати та й заново навантажити вагони...

Тепер перед нами нове завдання: як вийти непомітно з вагона та як зайти на житлову зону, не викликаючи підозріння конвою. Тільки но посутеніло, ми обережно відчинили вікно і, переконавшись, що сторожі біля ешелюну нема (нічого охороняти, будуть же розвантажувати) — ми чкурнули з вагона. Знову невдача!

У зону ми повернулися натомлені та розбиті фізично й морально.

Наступної ночі ми знову хотіли пролізти у вагон, але цього разу ситуація була несприятлива: солдат, помітивши нас із вартової вежі, підняв тривогу. Ще тричі після цього ми пробували втікати, але ні одна з цих спроб не була успішна. Ми виснажилися докраю. Тож вістку про новий етап я зустрів навіть із полегшенням. Не було вже сили. Позначувалися напружені вичікувальні дні під час подій в Угорщині — адже це також лягло тягарем на нашу психіку.

Нас, групу двадцяти в'язнів, перекинули до табору ч. 038 на роботу в лісі. Таємниця таборових етапів — справжня

тасмниця! Думаю, що й сама адміністрація не знає, навіщо вона везить в'язнів з місця на місце, з одного кінця країни в другий.

Наш невеличкий етап на півсотню кілометрів — дрібниця. Адже я вже не раз бачив, як їде етап, тисяча людей, наприклад, з Воркути на Колиму, а в той же час із Колими їдуть навстріч етапи на Воркуту. А це ж віддаль на двадцять тисяч кілометрів! Безупинно йде тасування в'язнів. Крім цього, тут ще внутрішні неполадки: то відокремлюють злодіїв від політв'язнів, то починають відділяти злодіїв від "сук" і інших "шерстей" — різних злодійських сект. Був час, коли з'єднували чоловіків і жінок. Потім роз'єднували. Згодом почали тасування політв'язнів: спочатку організували табір за статтями засуджених: "бовтуни" (ті, що сидять за антирадянську агітацію), шпигуни, релігійники. За якийсь час і це змішали та почали гуртувати за величиною присуду. Було й таке, що почали негайно відділяти чужинців. Не покінчивши з цим, почали групувати за кількістю судимостей. Дім божевільних... Тягають зеків, як кітка котенят, коли не знає, куди краще їх заховати.

І всі ці безчисленні етапи ведуть лише до одного: досвідчений старий зек завжди знає новини про всі радянські концтабори та про всі події в країні. Побувати тиждень у Горківському чи Новосибірському пересильних пунктах — це зібрати цінні інформації з усієї країни.

Те ж саме й у таборі: п'ять-шість тисяч людей, і майже щоденно приходять туди листи з усіх кінців країни. Такі листи цікавіші від радянських газет, з яких ніколи ні про що не довідаєшся. Недарма одна анекдота, якими така багата нещасна країна, розказує, як присутні на военній параді в Москві Чингіз Хан і Наполеон обмінювались враженнями. Монгол сказав: "Мені б оці танки й ракети — весь світ моїм би був!". А Наполеон, читаючи газету "Правда" (і на сміх такої назви не придумавш!), завважив: "Мені б лише оцю газету "Правда", і світ ніколи не довідався б про мою поразку під Ватерльо".

У таборі ч. 038 я познайомився з деякими новими людьми. Мою увагу привернув молодий ще, не більше 22-ох років, юнак, з великими синіми очима і високим чолом. Обличчя в нього симпатичне і шире. Нас познайомили.

— Євген Грицак, — представився він, — з Воркути. Хоч генер я з Владівіра, був там кілька років.

Сказав він це так просто, немов би повернувся із звичайної пюрми. Але мені було відомо, що таке Владівірський політизолятор. Правда, дехто з хлопців добивався висилки туди: там була унікальна на весь Радянський Союз бібліотека. У цю пюрму звозили книжки, сконфісковані в країні під час обшуків. І давали їх без труднощів читати всім політв'язням! Але 1962 року це припинилося: догадався хтось нагорі, яку дурницю роблять.

Про цю Владівірську бібліотеку ходила по всіх концтаборах цікава погоска: нібито там провела все життя єврейська героїня Фаня Каплан, що стріляла до Леніна. Вперто ходили чутки, що Ленін наказав не розстрілювати її тому, що вона була вагітна. І ось у тюрмі їй народилася дочка. Тепер Каплан, кажуть, померла, а її дочка, хоч і має право, але не покидає пюрми. Вона працює бібліотекаркою. Я знав багатьох "очевидців", що навіть розмовляли з нею. Недарма між юристами говорять: "Бреше, як очевидець". Радянський журнал "Комуніст" 1958 року помістив спомини старого більшовика, першого коменданта Кремлю. Він знищив сентиментальну брехню КГБ, розказавши, що тієї ж ночі після вистрілу до Леніна трибунал судив Каплан і засудив її на смерть. Він сам розстріляв її.

Євген виявився цікавою людиною. Ще юнаком він став учасником українського націоналістичного руху, і за це його заарештували. Працюючи у Воркуті, він попав на Центральну шахту, де 1954 року спалахнуло повстання за людські права, що їх топтала адміністрація із своїм "законом беззаконня". Тоді одна за одною припинили працю всі шахти великого вугільного

басейну. В'язні вибрали повстанський комітет і виготовили низку вимагань: перевірити їхні "дела", звільнити невинних, зняти числа з їхньої одежі, дозволити листування, посилки, побачення, платити за роботу — адже всього цього не було.

І за тиждень прилетіли туди Хрушов, Мікоян, прокурор СРСР, міністер внутрішніх справ і цілий почот якихсь генералів.

Увійшли на зону, зеків "товаришами" називають, дивуються, що в'язні так погано тут живуть, обіщують "золоті гори" — негайне "виправлення допущених помилок" і просять в'язнів: "Вертайтесь на шахти, країні потрібне вугілля. Ми все зробимо, що в наших силах". Але нічого конкретного не обіцяють.

Штрайковий комітет, що складався з радянської інтелігенції, розтанув: "сам" товариш Хрушов руку тисне! Комітет погодився припинити штраjk.

Ось тоді на поміст вискочив молодий, ясноокий в'язень — Євген Гришак і переконав людей, що це неправильне вирішення, що треба боротися до справжньої перемоги і узаконення висунених домагань. Євгена вибрали провідником нового штрайкового комітету, і він кермував штраjkом упродовж трьох місяців. Зняли в'язням з одежі числа, встановили заробітну платню, дозволили листування, посилки, побачення і обіцяли перевірити "дела". Перемога! Але деякі шахти відмовилися припинити штраjk, домагаючися головного: негайної перевірки "дел". І тут Хрушов показав своє обличчя: ці табори розстріляли з мінометів, бомбардували з повітря, перечавили танками — живими звідтіля не випускали. А Євгена заарештували, судили, дали ще 25 років за "контрреволюційний саботаж" і відправили до Владімірського ізолятора. Там він захопився проблемами філософії й багато прочитав. Ми знайшли спільні теми розмов, а незабаром і справді заприятелювали. Проблеми теософії й парапсихології, чи питанннн індуської філософії були нам однаково близькі.

Як я вже згадував, я отримав з Москви від друзів цікаву статтю Евтеєва-Вольського про йогу. Автор статті ділився своїм досвідом у зайняттях гатга-йоогою. Виклад був переконливий, а сам факт, що подібну статтю надрукували в країні, де всяке "інакомислення" заборонене — був дивовижний. Але з листів друзів та з радянських газет швидко стало відомо, чому в СРСР дозволили говорити про йогу. Отож, Хрушов їздив до Індії, і там йоги демонстрували перед ним свої вміння. Таке, наприклад, уміння, як виключувати віддих чи припинювати працю серця, Хрушова просто приголомшило.

Стаття, що я її отримав, була задовільним посібником до зайнять за системою гатга-йоги, і я вирішив почати такі вправи.

Незабаром до мене приєдналися Грицак і Геннадій Черепов. Переводити зайняття було дуже важко, бо в таборах, як і взагалі в Радянському Союзі, все нове й незрозуміле викликає підозру в начальства: навіщо він це робить? Спокійного приміщення, де б зосередитися, не було. Не можна було навіть залишитися наодинці... Але все таки вдавалося дещо виконувати. Я, наприклад, домовився з бібліотекарем, що буду палити йому в печі, і приходив о п'ятій годині ранку, коли ще всі спали, до його приміщення. Розпалював вогонь у захолодій кімнаті і впродовж однієї години робив вправи, а тоді йшов на роботу. Але після місяця хтось про це доніс. І ось, коли я сидів і виконував вправи в диханні, прийшли оперуповноважений, начальник режиму і наглядачі. "Ти що тут робиш!?" Попробуй їм пояснити, що таке гатга-йога... Завели мене на кілька діб до карцеру: мовляв, порушив режим, встав зарано. Але зайнять йоги я, звичайно, не припинив.

Вільний від фізичної праці час багато з нас старалися виповнити поважними зайняттями. В'язні одержували від своїх рідних чимало різних книжок. Тому в зоні можна було знайти цікаву літературу, і ми не були відсторонь новіших течій філософії, чи останніх відкрить з ділянок фізики й математики.

А за огорожею, в сусідньому таборі для "сук" і "шерсти",

ішло своє страшне і навіть для нас незрозуміле життя: щоденна різня, масовий гомосексуалізм, грабіж слабших. Нашого лікаря часто викликали в сусідню зону: хтось засипав другому очі розбитим склом, інший вдихнув потовчений на пудру цукор, щоб започаткувати туберкульозу...

А одного разу випадково з етапом попав на цю зону злодій, і вороги-"суки" розпізнали його. Ми бачили крізь колючу огорожу, як озвірілі арештанти спочатку били його, а потім хотіли спалити на вогнищі. Нешасний кричав до нас: "Мужики! Передайте людям, що я злодієм умираю!" Уся ця вакханалія йшла під акомпаньямент стрілянини в повітря з вартових веж. За якийсь час наглядачі забрали цього злодія й винесли, але навряд, чи вижив він.

РОЗДІЛ 24

Ми попали тепер у штрафну зону. Насправді ж це були дві зони. У великій зоні для блатних був господарський двір, і нам відгородили з нього ділянку величиною біля сімдесяти квадратних метрів з двома бараками та кухнею. Нам, чотирьом стам в'язням, довелося тут жити в неймовірній тісноті. Коли в гарну погоду в'язні виходили з бараків, то заповнювали весь цей невеликий простір. За задумом адміністрації, ми тут мали бути вповні ізольовані, бо "суки" й "шерсті" в таборі за огорожею ні в чому нас не підтримають. Так воно й було. Сусідній табір з декількома тисячами блатних жив своїм життям. Між ними було не менше третини пасивних педерастів, яких злодії, і "суки" зневажають і тероризують. Ці нещасні "машки" не можуть заходити до харчівні, при зустрічі їх б'ють, не впускають до бараків, їм і ночувати доводиться надворі. У тих завжди голодних обідранців є ще свої численні підрозділи з найдивнішими найменуваннями, а "шерсть" — це їхня загальна назва. Вдуматися лише у ті назви, ось хоч би: "один на крижині" — він ні до кого не належить, сам собі "партія". Або "ломом підперезаний" — ходить із залізним дрючком і б'є навідлі того, хто з ним незгідний. А є "рейкою підперезаний" — той, попавши на етап, не хоче виходити з вагонзаку.

Важко перелічувати тих сіромах, які і досі ведуть у таборах жалюгідне існування. В них десятки "партій", і їм самим нелегко в цьому визнатися. І в цьому метушливому людському мурашнику є ще якісь свої "закони". А в злодіїв — "людей" — навіть дуже суворі "рамки": заборонено входити в будь-які

взаємини з владою, не можна прописуватися в міліції, отримувати паспорт, не можна женитися, служити в армії. Злодії скликають свої "сходини", де обмірковують справи та відбувають свої "правилки" – суди. Судять, і винного тут же зразу ріжуть, або "дають по вухах" – позбавляють звання "зłodія". Такі збори на волі відбуваються у великій таємниці, а в таборах можна їх побачити. Ось на верхніх нарах сидить, підбгавши під себе ноги, гурт злодіїв. Дехто в матроських натільниках (це в злодіїв наймодніше), інші півроздягнені в брудній білизні. Покурюючи "козячі ніжки" з махорки й гашишу, вони ведуть раду — обговорюють і вяснюють: чи був "Костя-мітла" 1957 року в Магадані в злодійській зоні, а чи жив із "суками". Таке вяснювання-рентген тягнеться іноді декілька діб, і все дуже точно перевіряється. При зустрічі з новаком, який заявляє, що він злодій, іде "перевірка документів" — хоч, очевидно, тут жодних документів немає. Довго допитують і докладно вяснюють усі його життєві обставини впродовж минулих років. І лихо такому, що подасть себе за злодія, а їхній суд виявить, що він "сука"! Його ріжуть. А якщо бояться вбивати, тоді його в'яжуть і, піднявши за руки й ноги, б'ють хребтом об асфальт. Така людина, вже спаралізована, доживає свого недовгого віку в таборовому шпиталі. Або шприцюю вколюють такому повітря в жилу, і він умирає, буцім то, природною смертю. Люди, які в Радянському Союзі dokonують злочину злодійства, своєю інтелігенцією майже завжди розвинуті понад звичайний рівень. Вони нервові, інтуїтивні, з підвищеною податливістю. І хоч їхні якості спрямовані на злодіяння, то дегенератами вони не є. Навпаки, часто-густо це дуже жваві, бистроумні типи. Їхня мова-жаргон свідчить сама за себе, вона незвичайно витончена, дуже гостра, а їхні жести повні виразу, як у добрих міміків.

Мені пригадався такий епізод: блатний вибив пальцем наглядачеві око. За три місяці потерпілий наглядач повернувся на роботу з одним оком. А блатному на суді побільшили вирок

на п'ять років (а було вже їх у нього більше ста) і привезли його назад до цього ж табору. Ось вони обидва зустрінулися, і налядач вирішив обминути блатного — одне ж тільки око в нього залишилося. А злодюжка підходить до нього, мов приятеля плескає його по плечу й каже:

Не бійся, начальнику, я люблю пожартувати!

А ось інший випадок: злодії зловили двох своїх товаришів у зоні "сук". Обидвох убили, їхні тіла порізали на шматки, вкинули в мішок і понесли на вартівню. Тут один із них каже:

Начальнику, візьми, може склеїш...

Або: вмер Сталін, а один із таких типів, проходячи повз великий портрет Сталіна на коридорі таборової управи, впав на коліна, молитовно склав руки й урочисто з патосом проказав:

— Я відомщу за твою загибель, товаришу Сталіне!

Начальники стоять і не знають, що тут робити: адже людина ніби й нічого протизаконного не сказала. І хоча всім видно, що це глузування, чіпати його не наслідуються, а то ще, чого доброго, і сам між антирадянців попадеш!

І тут же, в тому кип'ячому казані злодійської каламуті, сиділи люди, які віддали все життя боротьбі за волю свого народу: доктор Володимир Горбовий, митрополит Йосиф Сліпий, доктор Карл Рарс та інші подібні їм.

Володимир Горбовий — український націоналіст, відомий адвокат і приятель Степана Бандери. Він розказував мені, як від 1939 до 1945 рр. українці боролися з німцями, і ті запроторювали їх у концтабори. На руках багатьох його друзів було витатуюване число Аушвіца. А радянським громадянам червона пропаганда показувала весь час українських націоналістів як ворогів, що допомагали німцям під час війни. Варто порівняти з цим і другу брехню комуністів: "Сіоністи завжди співпрацювали з фашистами. Владімір Жаботинський був приятелем Муссоліні й Гітлера". Справді, ділки з КПРС добре вивчили Геббельса, який твердив, що брехня повинна бути великою — тоді їй повірять.

Коли радянські війська звільнили тих українців, то КГБ перевезло їх зразу до радянських концтаборів.

Перериваючи послідовність моєї розповіді, я хочу сказати, що Горбовий перебув у СРСР за решіткою 25 років — "повну катушку", якої я так щасливо уникнув.

Спокій, сердечність, ввічливість цієї людини викликали пошану друзів. А його непохитність захоплювала нас і збивала з ніг ворогів. Кожного року везли його етапом до Києва та Львова. КГБ возило його по Україні й переконувало, що українці щасливі під радянською владою та вмовляло підписати відмову від своїх переконань, обіцяючи спокійне життя й професорську катедру. КГБ привозило й сім'ю Горбового, надіючись, що сльози дружини й дітей заламають його. Одначе Горбовий щороку повертався з цієї поїздки назад до табору.

А митрополит української Церкви Йосиф Сліпий виглядав велично навіть у своїй арештантській одежі. Його поведінка примушувала навіть вартових солдатів відноситися до нього ввічливо. Спокійний, висококультурний, він сидів у радянських таборах уже друге десятиріччя і був дуже хворий. Його уважливість та ласкавість приваблювали до нього людей. Я пам'ятаю, як він читав нам лекції з релігійної філософії, а сам слухав лекцій єврейського професора атомної фізики — Юрія Меклера.

А Карл Янович Парс, колишній член латвійського уряду, дуже літній уже, був загальним улюбленцем інтелігентної частини таборового населення. Ми слухали часто його розповіді про міжнародну політику в передвоєнних роках.

До цього ж штрафного табору разом зі мною привезли й Генку Черепова. Цей хлопець зростав, як поет із дня на день, але морфій його губив. Коли йому перебили ноги, він призвичаївся в шпиталі до наркотиків, що втихомирювали йому біль. Тепер він став їхнім рабом... Але все образніші і яскравіші вірші засвідчували, що в Черепова поетичний талант. Ось, наприклад, один із його віршів:

*Свобода дій і іншої тепер немає.
Знесиленим постійно спокій сниться.
Від сліз туман в очах, пусті порохівниці.
Ослаблена рука пістоля не тримає.*

*Окуті сумнівом, по бездоріжжі літ
Ідуть, не бачачи, що угорі зірниця.
Не їм призначено між людом зупиниться,
Як голуба із рук, пустивши світ.*

*Пізнавши все, підрахувавши втрати,
В тюрмі характери формуючи тверді,
Навчившись пульс епохи відчувати,*

*Тепер вступили ми в цей вирішальний час.
Лиш іскри треба, щоб нагрянув бій. Тоді
Народяться поеми про змагання мас.*

Появився Семен Коректор, і тепер нас було два євреї. А коли привезли ще хлопців, мені відомих як "утікачі", ми знову почали плянувати втечу. Наш барак стояв на відстані не більше десяти метрів від огорожі, за якою простягалася тайга, а поруч залізничий шлях. Наглядачі не приходили до нас удень — побоювалися. Лише вночі вони появлялися великим гуртом і перелічували сплячих. Продукти видавали кухарям раз у тиждень. Що два тижні в нащій зоні відбувався генеральний обшук-шмон, саме тоді, коли до сусіднього табору привозили вранці кіно, а згодом нас туди приводили. Під час висвітлювання фільму дозорці прочищували нашу зону, ретельно все обстежували й перевіряли підлоги та підвал шукаючи підкопу. Наш барак стояв на схилі горбка й під долівкою був підвал більше метра заввишки. Ми постановили конати підкоп зараз після показу фільму, майже відкрито, вдень. Землю згортати, залишаючи її в підвалі, і закінчити підкоп за тиждень. Нам треба було пройти під землею двадцять метрів, щоб проконати вихід за огорожу в тайгу.

Наморочилися, поки дістали лопату, і під нарами вирізали отвір. Тим, хто боявся, ми запропонували переселитися до другого бараку, а самі після чергового кіно негайно взялися за роботу. Копали вдвох, і дуже енергійно. Біля двадцяти учасників утечі працювали до знемоги, але лише по півгодини, мінялися. Робота йшла дуже швидко, і п'ятого дня підкоп був уже за огорожею. Всі побадьорішали. Для безпеки один із нас завжди дежував біля воріт (спроба зради не виключена), а другий увесь час сидів на даху барака. Він слідкував, чи не йдуть бува до нас із сусідньої зони або з вартівні наглядачі.

Аж ось шостого дня хлопець, що сидів на даху, прожогом зістрибнув і приголомшив нас страшною вісткою:

— До блатних привезли кіно!

Як це трапилося, що на зону попав позачерговий фільм — невідомо. Ми знали, що тепер наш вихід до кіна використають наглядачі. Вони робитимуть обшук і, очевидно, знайдуть велику кількість землі, вигорнутої з підкопу. Роботу припинено. Коротко порадившись, ми вирішили зробити все, що в наших силах: закрити отвір підкопу і сховати свіжу землю, пробувати рятуватися. Тепер показуватимуть фільм блатним, а нас поведуть туди за дві години.

Негайно ми почали змітати з подвір'я сухий пісок, а зрівнявши в підвалі сирий ґрунт, зверху засипали його верстовою піску і сміття. Діру в підлозі під нарами старанно закрили, а рубці замазали, нібито вони старі. Отвір до підкопу заклали фанерною скринькою, яка доходила до прямовисного ходу. Скриньку виповнили втолоченою землею, щоб не можна було відрізнити цього місця від некопаного ґрунту. Все це робилося з гарячковою швидкістю, а ще й навпомацки, в підвалі темно ж. Ми були сердиті й пригнічені раптовим зривом нашої вдалої підготовки. Для втечі було декілька добре підроблених документів, які я виготовив і дбайливо заховав: в одній з лавок ми видовбали поперечну дошку й туди поклали ці документи, закривши їх тасмною засувкою.

Ледь упорались, як прийшли наглядачі по нас — у кіно! Я та не кілька хлопців заявили, що хворі, і поклались на нари. Хотілось побачити, що тут буде...

Коли в'язні вийшли, по секціях розійшлися солдати. Обшукуватимуть. Спочатку нищпорили в постелі, одежі. На нари, де лежали я і Коректор, присівся начальник таборового режиму, людина тридцяти п'яти років, з обличчям алькоголіка. Всім було відомо, що він морфініст і курить гашиш. Іноді цей капітан приходив до нас у стані наркотичного оп'яніння і говорив:

Прийшов до вас відпочити... Докучають мені в цій зоні... Ось учора з нар сечею мене облили. А тут у вас нічого собі, тут люди порядні.

Він тоді сідав і, приглядаючись фотографіям у закордонних журналах, висловлював час від часу цілком антирадянські зауваження.

Сьогодні, привітавшись, як і звичайно, ввічливо — капітан любив показати, що він інтелігентна людина! — почав перегортати якийсь журнал. А солдати вже полізли в підвал. За десять хвилин прийшов один із них, відкликав капітана вбік, і я почув, як він сказав:

Ніби свіжа земля там є.

А офіцер йому:

Чи не ввижається тобі?

Поговорили вони, і, бачимо, капітан одягає комбінезон: сам хоче в підвал лізти й оглянути. Значить, провал.

Виліз начальник звідтіля майже зразу, зняв комбінезон, щось солдатам сказав, і один з них вийшов. Очевидно, покликати начальство. А капітан присівся знову до нас на нари й каже:

Невдача у вас, землю погано прибрали. А де ж діра?

Яка діра? — витріщаємо на нього невинні очі. — Про що ви говорите?

Та ви не прикидайтесь, — каже. — Ваше діло тікати, мене ловити. Адже я не маю до вас претенсій. Добре, що ми

підкоп знайшли, а то біда була б мені. З роботи нагнати могли б, а куди я дінуся?

За десять хвилин появились оперуповноважений і таборовий начальник із групою наглядців. Нас вигнали з барака, а самі підняли підлогу — все стало ясно. Солдати почали рити лопатами землю — шукати місця, де починався підкоп. І як воно дивно й смішно, але знайти діру-вхід до підкопу, так і не змогли!

Уже й висвітлювання фільму закінчилося, і наші повернулися. Щоб відволікти увагу наглядців, хтось із хлопців почав причіпатися до солдатів: мовляв, під час обшуку пропали якісь речі! Почалася буча, спалахнула бійка. А солдати входять на зону без зброї, бояться, що її відберуть у них. І бійка закінчилася втечею офіцерів і солдатів з нашої зони. Не знаючи, що підкоп ще не закінчений, вони налякалися, що ми захочемо скористатися ним.

Тепер солдати обступили нашу зону зовні, а за півгодини на вантажних автах прибуло підкріплення: батальйон внутрішніх військ КГБ із зброєю і танкетками. В одному місці танкетка повалила огорожу, за якою починалося поле. На зону ввійшли солдати з автоматами. Крізь голосник нам наказали вийти з зони через пролім в огорожі на поле: в протилежному разі "повстання зліквідуємо зброєю".

Ми вийшли. При виході нам наклали наручники, а таборовий начальник сидів і приглядався. Звідкіля йому знати, що сидить на лавці, в якій ціла пачка піддроблених документів...

Нас відвозили кого куди: до слідчого ізолятора або до інших штрафних таборів. Я попав у БУР до вияснення. Саме тут від в'язнів, які в камерах мають радіо, ми довідалися, що Хрушов розвінчав Сталіна. Табором оволоділо несамовите хвилювання: люди реготалися, матюкалися, били в двері. А наглядчі й офіцери так розгубилися, що лише просили: "Тихіше, ну, годі..." Хтось уже будував пляни визволення: тепер усіх випустять! Люди непоправні...

Та й справді: це була велика історична подія, не менша, як сама смерть Сталіна. Але людям тямущим, не мрійникам, було ясно, що Хрушов рветься до великої диктатури і йому заважає груп "бога". Треба звалити на попередника вину за минуле. Видима річ, що Хрушов нічим не кращий від Сталіна. Але було зрозуміле й інше: страшна помилка, коли вбивають "бога". Всі перестають вірити в його безсмертя, а значить, і в непорочність того, хто прийшов на його місце. Коли в старовинному Єгипті раби вбили фараона, то його син, нібито, сказав: "Не те страшне, що раби вбили фараона, а те, що раби збагнули: фараона можна вбити!"

А покищо нашим радощам не було впину: "Давай, Микито, штовхана здохлому левові!"

У нашій камері був один китаєць, що перейшов нелегально кордон СРСР. Цей неграмотний бідолаха, майже не знаючи російської мови, не міг нічого зрозуміти. Він дивився на нашу радість із здивуванням. Його цікавило, як дістати пайок з лобавкою і другу порцію каші на обід — інших прагнень у нього не було.

І хтось запитав його так, як звичайно прості росіяни питають китайців:

— Ну, як, ходя,* гарно в тюрмі?

А китаєць поважно відповів те, що думав і знав. Він бачив, що в камері на п'ятнадцять квадратних метрів, нас шістьдесят. Одні сплять на нарах, а інші на цементі під нарами. Він і сказав:

— Кому нарі — гарно, кому нізам — погано.

А вийшло, бачите, мудро: комунарі — гарно, комунізм — погано.

І ми посміялися з такого "резюме".

---

*Ходя — популярна народна назва для китайця.

РОЗДІЛ 25

Несподівано в мене знову різко ускладнилася недуга ніг: аблітерація не жартує. Вранці почався біль у лівій нозі, а до вечора нога розпухла, як колода, і біль посилювався. Товариші старалися викликати лікаря. "Який лікар?" — відмахувалися наглядачі. Але друзі зчинили такий вереск і стукіт у камерні двері, що прийшов офіцер. Побачивши, в чому справа, пообіцяв відправити мене до шпиталю. Коли повечоріло, мене винесли й поклали на дошки у вантажне авто. Туди влізли три конвоїри з автоматами та собакою і під такою сторожею повезли півтрупа. Ми їхали розбитою тайговою дорогою, мене перекочувало, шпурляло й підкидало на дошках. Ледь пам'ятаю, як доїхав. Я попав до таборового хірургічного відділу й пролежав у важких болях більше місяця. Увесь час заходив до мене Зубчинський і приносив спеціальну філософічну й теософічну літературу. Особливе враження зробила на мене книжка Генделя "Космоконцепція Розенкрайцерів", в якій увесь матеріал поданий у незвичайно чітких формулюваннях.

А довкола звичне шпитальне життя: привозили арештантів з "мастирками" — самоскаліченням різного роду. Доставляли сюди в'язнів з усяких аварій, а хворого в'язня привозили до шпиталю аж тоді, коли він був на межі смерті. Блатні, ледве видужуючи, старалися тут роздобути морфій і анашу, чай. Для цього чимало з них ризикували життям, заподіюючи собі "мастирку". А морфієм і гашишем торгували самі наглядачі: продавали та зразу намагалися прийти з обшуком, щоб знайти та відібрати. Між хворими вирізнялися сектанти, а особливо

один із них, Владімір Шелков, літній чоловік з білосніжною борідкою і надхненним виразом обличчя. Це визначний духовий провідник російської секти "адвентистів сьомого дня", освічених і начитаних людей. Шелкова вже двічі засуджували до розстрілу за релігійну агітацію, і тепер було в нього 25 років присуду. Але ця людина була ні в чому невинувата, хіба лише у підданості Богові. Він завжди зберігав спокій і ясність духу. Як радісно, що є ще такі люди на світі! За ці роки пройшло перед моїми очима багато сектантів і всі вони були сильні своєю вірою. Але лише дехто з них умів поєднувати добрість із внутрішнім спокоєм.

Правда, годі вимагати внутрішнього спокою від людей, яких переслідують день-у-день, відбирають Біблію, забирають дітей на примусове антирелігійне виховання, кидають у тюрми лише за віросповідання. Віруючі в Бога люди, які сиділи лише за цю віру, були таким страшним обвинуваченням радянської влади, що іноді й солдати та офіцери дивилися на них винувано. І подумати тільки: тисячі й тисячі людей кинені в жакіття концтаборів за віру в Бога! Відірвані від сім'ї, їхні діти й жінки голодують — і все це в країні, яка деклярує свободу віровизнання і висилає своїх офіційних священників — агентів КГБ — на міжнародні релігійні конгреси.

Як не дивовижно, але таборовий шпиталь це осередок безсердечности. Адміністрація набирає лікарів і фельдшерів з-поміж в'язнів. Вибір широкий, і тому беруть насамперед тих, що на це "заслужили", догоджуючи начальству своєю підлістю. Очевидно, бувають винятки такі, як доктор Гефен, про якого я згадував, або доктор Конський, що працював тоді в шпиталі. Але це одиниці. В загальному ж, у шпиталі все влаштоване на пристосуванні до волі начальства й на побоюванні, щоб не втратити свого місця. Санітарів назначає ... оперу-повноважений КГБ: йому зручно тримати зону під контролею своїх шпигунів-донощиків. Вільнонаймані лікарі — це або

офіцери або практиканти, які про свою роботу мало думають (її зроблять в'язні) і швидко байдужіють до чужого страждання.

Моє перебування в шпиталі цього разу закінчилося скандалом. Я вдарив санітара, який бив одного хворого. Санітари-в'язні часто поводитися по-звір'ячому, не краще наглядачів: влада над безпомічними розбещує людину з садистичними нахилами.

За годину після скандалу мені заявили: завтра на етап. А в мене жакливо напухла нога, і ходити ніяк.

— Як же, — кажу, — їхати?

— Нічого не вдіємо, наказ оперуповноваженого.

Викликав я лікарку "Доміно", — прийшла. Вияснив їй, що везуть мене в тайгу, де немає лікарів. Обіцяла допомогти. А вдосвіта прийшли по мене наглядачі:

— Ходімо!

— Не можу йти, — відповідаю.

— Ах, не можеш, то ми поможемо! — і скинули мене на долівку. Підвестися не був я в силі. Тоді вони взяли мене за руки й ноги, — а нога болить! — і понесли на вартівню. Кинули туди мою одежу, і я одягнувся якось. Почали мене обшукувати, а те, що їм подобалося, нахабно відкидати набік для себе.

— Ну, ходімо, — закомандував старшина.

— Але я не можу, — відмовляюся поважно й пробую вияснити.

У відповідь — крик, матюкання: швидко над'їде поїзд, а в них ще якась група, що їде на етап, і треба вспіти на станцію. Лаючись, вони спершу відправили колону в'язнів, а я сиджу. Порадилися збоку і підходять до мене:

— Ну як, підеш?

— Не можу.

— Беріть його, хлопці!

Вони кинули мене на землю, схопили за ноги, і так по землі поволікли на станцію. При першому порусі моя куртка

валерлася, а дорожнє каміння ошпарювало й обдряпувало мою спину. Та конвоїри волікли мене далі. Безпорадність і розпач моєю годі описати.

Уже близько станційного будиночку, по безлюдному шосе надійшли навстріч якийсь чоловік і жінка. І тепер із сумом пригадую, як вони зупинились, дивилися на мене й плакали. А з голосника линула солодка музика фортепіяна з симфонічною оркестрою. Шопен...

Я пишу про те Вам, Читачі Заходу, не на те, щоб викликати сльозу Вашого співчуття. Ні. Хочу просто показати Вам "єдність протилежностей", що ними повне життя тієї країни, в якій Вам, туристам, показують розкішний балет, і де Ви прислухаетесь гарній музиці. І, можливо, цю музику передають також у таборах у далекій глухій тайзі. Обшукують тоді в'язнів, біють їх чирозстрілюють — не знаю.

Біля залізничної дороги сиділи якісь в'язні, і мої конвоїри кинули мене поміж них з веселим криком "Бий жида!". Це були гідні представники "шерсти", і один із них з явним наміром також поглумитися наді мною, простягнув на мене руку. Останками сил я вдарив його в обличчя. Він вражено відсахнувся. Не знаю, чим було б це закінчилося, але наспів поїзд, і нас почали вантажити у вагони. Я їхав усього 30 кілометрів до станції Анзеба, від якої тоді вела дорога до Шадуни, на Братську ГЕС.

Але у ворона посадили мене самого — поганий знак. Я не міг сісти на лавку, тож лежав на підлозі в закритій, душній коробці. Коли ворон рушив, я відчув, що з випускної труби виходить до мене газ. Душогубка. Це не зроблено навмисне, але газ просочувався крізь дно, і цього було досить, щоб я втратив приємність. Прочунав лежачи на землі, облитий водою, а все тіло боліло від струсів. Наглядачі взяли мене за руки й ноги, занесли за таборову вартівню, поклали на землю мене й мої речі, а самі пішли. Добирайся, мовляв, до бараку, як знаєш.

Я розглядавсь навлежачки: від вартівні пнула пасмуга

Теймур Шатиросвілі із сином Жориком

дороги вгору на зруб, а там удалині видніли бараки. По зовнішніх ознаках табір не був мені знайомий. Була рання осінь, і почало мжичити. Я лежав очікуючи допомоги, бож сам ніяк не міг підвестися: дуже дошкулювала нога. І тут знову я втратив притомність. Опам'ятався від голосів: хтось обережно піднімав мене на руки. І знічев'я я побачив над собою заплакане обличчя грузинського князя Теймура Шатиросвілі, з яким я вже раніше зустрічався в таборах. Той силач узяв мене на руки і поніс мов дитину, щось заспокійливо по-грузинськи приговорюючи. Поруч ішли ще якісь зеки.

Пригоди Теймура, якого в таборах усі по-товариськи звали Мішадзе, — дуже цікаві. Красень-силач з відомого кавказького роду. з бунтівничою вдачею, ставив терором спротив радянській владі на своїй батьківщині. Все його життя було поспіль нальотом та втечею від погоні. Але, коли спіймали

його, то судили не як політичного ворога, але як бандита. Владі було вигідніше представити політичний спротив, як бандитизм. Отримавши 25 років присуду, Теймур попав до таборів із блатними під Владивосток. Там, 1954 року він підняв таборове повстання, очолив його, захопив зброю і вивів весь табір у тайгу. Захопивши радіопередавач, він звернувся до США з повідомленням про таборове повстання і з закликом про поміч. Чи дійшов його заклик і хто його прийняв — невідомо. Але КГБ довідалося і вислало в тайгу вертольоти та військо. Повстання зліквідували, а Теймура засудили — тепер уже як політв'язня — на 25 років і привезли до нас до Тайшету в Озерлаг.

Ми були з Теймуром у таборі, коли трапилася подія, яка дуже його приголомшила, і зразу виповнила йому життя новим змістом. У сусідньому таборі "шерстей" Теймур випадково побачив грузинського хлопця та покликав його до себе. Теймур був показний і статечний, а хлопець заляканий та пригнічений. Він справді був грузином з Кавказу, який між блатними став пасивним педерастом. Теймур поцікавився хлопцем, тепліше зодягнув його, нагодував і почав розпитувати. Під час їхньої балачки незрозумілою нам грузинською мовою, Теймур раптом стенувся і з диким криком закрутився по бараці. Його схопили, що нелегко було зробити з цим силачем, посадили, напоїли водою, і він розказав нам про те, що виявилось тепер: хлопець — його син.

Вісімнадцять років тому, після свого чергового нальоту, Теймур лежав поранений у гірському грузинському селі. Там покохався з молодою дівчиною, і не підозривав від'їжджаючи, що вона завагітніла. Тепер він довідався, що хлопець родом саме з того ж села. Хлопець назвав ім'я свого нібито вбитого батька, яке знає із спогадів своєї матері.

Незвичайний випадок. Правда, я бачив раз старого в'язня, який розпізнав на вартовій вежі свого сина. Ми були тоді свідками, як солдат застрілився на вежі.

Син Теймура сидів також вражений і навіть не радів. Теймур, перевіrivши і переконавшись, що біля нього справді його син, заявив адміністрації, що тепер не відпустить його від себе. А синові треба було повертатися до табору блатних за огорожею. Наглядачі намагалися забрати хлопця, але Теймур вихопив два ножі, і загрозив, що заріже наглядача, коли він підійде, а тоді сина й себе. Наглядачі уступили, залишили хлопця з нами. Теймур хотів піклуватися сином. Його треба було виховувати та вчити, від абетки починаючи, бо був він малограмотний. На волі голод довів хлопця до малих крадіжок, а в таборі між блатними було не до навчання.

Ми дружили з Теймуром і наші взаємовідносини завжди були щирі й теплі. І ось саме він приніс мене до табору. Уважливість товаришів, а їх тут виявилось чимало, трохи підбадьорила мене.

Це був новий штрафний табір ч. 307, що його в'язні влітку збудували. Самі вирубували ліс на узгір'ї і з того дерева склали бараки. На стінах ще блистіла свіжа смола.

Тут не було лікаря, і я почав лікуватися самотужки. Мені поставили за печею вузьку лежанку, і при розжарених каменях я нагрівав собі ноги й спину.

В зоні було не більше тисячі людей, а між ними багато знайомих облич. Мешканці штрафного табору — це в'язні, яким важко перебратися до загального табору. Але були й нові, між ними присмні, недавно заарештовані люди: Ніколай Богомяков, Юрій Овсянніков, Борис Вайль, Піменов. Вони розказали про угорські події і як сприймали їх на волі. Це була цікава розповідь: виявилось, що й у Радянському Союзі знайшлися чесні люди, які не побоялися виступити в обороні винищеної Угорщини. Адже в СРСР кожне слово кинене відкрито в обличчя катам — героїзм! А кожний такий виступ учив інших сміливості і закликав чесних людей на цю ж дорогу. Ми захоплено слухали про студентські заворушення, розпитували про різні подробиці. Богомяков і Овсянніков це інтелігенти, що

брали участь у революції. По одному присуді вони вже відсиділи, а тепер їх "на всякий випадок" знову кинули в табір.

А Борис Вайль та Піменов це студенти, молоді носії ідей чистоти й правди. І раділи наші серця, коли ми дивилися на них. Але одночасно й стискалися: яка ж озвіріла й тупа мусить бути влада, коли кидає в жахіття тюрем і таборів тих яснооких, талановитих юнаків, які тільки но починають життя. Піменов, наприклад, отримав в університеті науковий ступінь математика ще заки скінчив курси. Були тут і представники нового демократичного напрямку: Аркадій Суходольський і Давид Мазур. Вони притягали до себе розумом, сердечністю, освітою. Цей молодняк стояв цілковито на соціалістичних позиціях: виховання на марксисті давало себе знати. Але їм, як і лекабристам з часів царату, ввижався рай на землі, царство справедливости.

Щоб читач цієї книги зрозумів, що настрої цих молодих людей не були одноденним спалахом, хочу попередити: вони й після звільнення боролися за свої ідеї, і сьогодні ці хлопці знову в тюрмах. Але вже не як марксисты — ті "дитячі штанці" з них злетіли.

Дні тяглися одноманітно. Осінь покрила хмарами низьке небо, лежав уже й сніжок. Хлопці працювали в лісі, валили дерева на дні майбутнього Братського моря, яке в'язні прозвали "Братським цвинтарем".

У той час заходив до мене молодий хлопець Котмишев. Він, як казав, сидів за угорські події; хотів наблизитися до нашого гурту. Я тоді не міг рухатися, лежав, і він чимало допомагав мені. Ми й погодилися на його присутність, хоч ні в кого ця людина не викликала симпатії. Але негативне відношення до нього було чисто інтуїтивне, а факти промовляли в користь цього хлопця: спокійного, послужливого, мовчаливого й уважливого слухача.

Теймур із сином були в зоні, і ми часто бачилися, також і Котмишев зблизився з ним. Незабаром Теймур чомусь перестав

бувати в мене, але я не придавав цьому значення. Прошло вже декілька місяців, як я сюди приїхав. Одного разу, як я вже починав ходити, завважив, що хтось рився в моїй валізці. Злодійства в зоні не було, тож випадок насторожував. Раз якось я вийшов до сусіднього бараку, а цих п'ятдесят метрів ішов понад годину, так недуга підгинала ноги. Побачивши в коридорі Теймура, я з радістю його привітав. Але у відповідь на мене глянули очі ворога й розлюченого звіра. Швидко й мовчки підійшовши до мене, цей силач вхопив мене однією рукою, підняв угору — важив я небагато і, вихопивши ножа, заричав:

— Прощайся з життям, гаде!

Я буквально занімів від здивування: що з ним?. Я з трудом видавив:

— Що трапилося?

— Ти не знаєш?! — шаленів цей темпераментний син гір. — А хто звів наклеп на мене й мого сина?!

Це було несподіване: у мене ж завжди була до них лише симпатія. Ножа наді мною я якось не сприймав і намагався говорити спокійно.

— Теймуре, якщо є людина, якій треба було тебе нацькувати проти мене, то послухай моєї ради: подумай, кому це вигідно. Тоді, можливо, тобі стане ясно, хто спровокував твою ворожнечу до мене.

Він різко відпустив мене і пішов. Не пам'ятаю вже, як тоді повернувся я до бараку.

За декілька днів прийшов до мене Теймур і, сівши на нари, обійняв мене, поцілував та й почав:

— Вибач мені, друже, але ось що трапилося. Твій приятель Котмишев подружив зі мною і, ввійшовши в моє довір'я, почав помаленьку мене настроювати проти тебе та переконувати в твоїй нещирості. А декілька тижнів тому він сказав мені, що ти розповсюдив по зоні чутку, буцім то зі мною не мій син, а що я тримаю педераста й використовую його. Мені кров вдарила в голову: адже Котмишев увесь час бігав біля тебе, він знає, що

ти говориш! І я кинувся до тебе з ножем. Було це вночі, ти спав. Я стояв з ножем, готов зарізати тебе. Аж раптом чомусь пригадалися твої розповіді про твою матір: як вона все життя терпить, як чоловіка свого виглядала з тюрми, як на тебе тепер чекає. І відійшов я. Мати врятувала тебе. А тоді, як ти сказав мені шукати, кому це вигідно — я, як на стіну наскочив: кому вигідно, щоб я тебе вбив? І ось я думав усі ті дні, передумував і зрозумів. А коли усвідомив, поставив я того Котмишева під ніж і все з нього потекло, як на сповіді. Його настановив біля тебе опер, він у речах твоїх рився, в паперах, а потім "кум" йому велів нацькувати мене на тебе. І тоді цей гад подав від твого імени цю брудну чутку й напустив мене на тебе!

Ми стривожено й з напруженням слухали Теймура.

— А Котмишев де тепер? — запитав хтось — усі про це думали.

— Не хвилюйтесь, не став я різати його. Вивів лише на вулицю, збив, а потім штрикнув його ножем у задок: біжи до свого хазяїна! Ох і рвав же він копита на вартівню, три метри поперед свого вереску.

Ми з полегшенням зідхнули: якби негідника Теймур убив, могли б його розстріляти, бо смертну кару привернули знову.

Через декілька днів у нашій зоні появився, якимсь вітром занесений, начальник санітарної служби всіх таборів. Оглянувши мене, він зразу дав наказ: негайно відправити мене на комісію до табору ч. 601.

Це була не абияка удача. Табір ч. 601 був у самому Тайшеті, на шляху Москва-Владивосток, і потрапити туди було майже неможливо, а комісія була мрією всіх. Медична комісія мала право видати опінію, що в'язень з приводу важкої хвороби не може більше перебувати в таборових умовах. Тоді справу передавали на розгляд спецтаборовому судові, який міг винести постанову про дотермінове звільнення в'язня з уваги на його важку недугу.

За кілька днів я прощався з мешканцями штрафного табору.

"Блатні"

Завжди відчуваєш неначе якусь вину, залишаючи друзів на штрафному режимі. Я дуже зворушився їхнім клопотанням, коли вони почали закутувати мене на дорогу. Було надвечір'я Нового 1959 року. А мегерам блатних Костя Чіверов приніс мені на вартівню фотографію, на якій він показаний разом із своїми охоронцями. З другого боку фотографії він написав: "У зустріч ТАМ я вірю, як у святість". Слово ТАМ означало вільний світ. Блатні перековувалися в "політиків".

РОЗДІЛ 26

У Тайшеті в таборі ч. 601 я зустрів чимало давніх знайомих і побачив новаків. У Радянському Союзі йшли арешти у зв'язку з подіями в Угорщині, і до концтаборів вивозили сміливу молодь: студентів, робітників, навіть суворівців.*

Характеристичне в Радянському Союзі те, що хвилі арештів, які зрештою ніколи не припиняються, нарастають у "дев'ятий вал". А інтервал поміж такими арештними епідеміями завжди майже той самий: десять років. Ось пригадаймо: 1919 рік — час воєнного комунізму, і перший кривавий розгул чекістів, коли ліквідували "ворогів революції". 1929 рік — арешти по селах, жертви насильної колективізації, виникнення перших великих концтаборів. У 1938-1939 роках Сталін розстріляв руками Єжова колишнього міністра внутрішніх справ Ягоду, і почалась відома на весь світ хвиля "єжовщини". Тоді вивезли в тайгу й тундру мільйони в'язнів, які погибали там, будуючи підвалини радянської індустрії. Таким чином влада розправилася з інтелігенцією, а рівночасно і з давніми більшовиками. 1949 року почалося знову: до концтаборів забрали мільйони людей, які повернулися з полону в Німеччині, і повторно відправили до таборів "набір 1938 року", засуджених на десять років, яким саме скінчився реченець.

Тепер у 1959 році йшли нові етапи. Цього разу поповнювали політтабори зовсім новим контингентом. Цих молодих хлопців

---

*Курсанти спеціальних військових шкіл.

і дівчат привезли сюди не через помилку. Вони справді в своїх університетах і фабриках протестували проти розправи радянської влади з нещасною Угорщиною. І ось радянську молодь нещадно почали відправляти в табори, як "ворогів народу".

Уже тоді я призадумувався: адже в'язням, з менше як десятирічним судовим вироком, майже завжди в таборах дають "добавку". Їх судять за таборів порушення, і такі в'язні сидять приблизно десять років. А ті, що засуджені на більше десяти років, часто дістають на праці так звані "заліки" (тепер цього не практикують), і за заліченими днями їх звільняють на кілька років раніше. Їхній присуд кінчається також десятирічним реченцем. Виходить, що для розбудови індустрії, прокладення доріг у диких горах чи в тайзі, для освоєння нових вугільних, золотоносних, металургійних районів, державі потрібен кожне десятиріччя новий контингент людей, — адже добровільно на таку працю ніхто не поїде. А згодом, коли район освоєний, можна в'язнів знімати й вербувати вільнонайманий персонал. Так було у Воркуті, Інті, Колімі, Казахстані, Норильську, на Братській та інших гідроелектростанціях, і в сотнях та тисячах підприємств, які преса називає "комсомольськими, молодіжними". Можливо, в цьому трагічна й гидка причина масових арештів, які влада проводить кожних десять років.

Мій приїзд до Тайшету позначився смішною подією. Смішною для табору, трагічною для учасників. Кілька років тому Японія затримала радянський танкер "Туапсе" з вантажем нелегальної зброї. Залога танкера, користаючи з випадку, прийняла пропозиції вільних країн і роз'їхалася по всьому світі. До Радянського Союзу вони не верталися. Але агенти радянських посольств почали цих моряків застрашувати й намовляти на поворот. Дехто, в кого дома залишилася сім'я, погодився. А тих, які не хотіли вертатися, попросту викрали й насилу відвезли. В СРСР тим часом піднявся страшний газетний крик: "Західні імперіялісти не дозволяють чесним

радянським морякам повернутися на Батьківщину! Наших громадян примушують стати дезертирами, зрадити свою країну!" Негайно виготовили мистецький фільм про долю танкера й героїчну боротьбу моряків, які мріють про поворот до СРСР. Фільм закінчувався зворушливою сценою, як переможці-моряки повертаються до рідних додому...

Ось і до нашого табору привезли саме той фільм, а між в'язнями-глядачами сидить та ж залога танкера "Туапсе". Засудили їх усіх і вислали сюди, як шпигунів і зрадників батьківщини, навіть тих, які добровільно зголосилися на поворот. У залі сміх, галас, матюкання, прокльони...

Наступного дня я познайомився з "новаком", який сидів лише кілька місяців, але вже вдруге. Це був Фелікс Красавін. Його батько перед революцією називався Шайнеман. Але, ставши одним з перших командирів радянської влади, він уважав потрібним асимілюватися з країною, якій себе віддавав повністю. Тому змінив своє прізвище, переклавши його на російську мову. За декілька років Сталін розстріляв Шайнемана, а його дружину, яка працювала тоді в керівництві Вищої партійної академії, заарештували й вивезли невідомо куди. Адже в СРСР довгі десятиріччя були табори, де сиділи без суду, безтерміново, члени родин "ворогів народу". На їхніх "делах" стояли букви "ЧСВН" — член сім'ї ворога народу.

А Фелікс попав до інтернату для дітей, яких забирали в заарештованих батьків, і витерпів усі жахіття такого дитинства. Пройшовши через Казахстан, куди вивезли дітей, він усе ж таки закінчив школу, і допитливий розум привів його до проблем про навколишнє життя. А питання вимагають відповідей, тож Фелікс читав. Намагався діставати заборонені книжки, бо в Радянському Союзі кожна хоч трохи тямуща людина розуміє, що правди в офіційних підручниках не знайти. Феліксові пошуки закінчилися створенням юнацької організації і, очевидно, засланням на десять років у табори. Попавши на

Колиму, тодішній центр політтаборів, Фелікс мав нагоду товаришувати з висококультурними людьми й солідно доповнити свою освіту. Тут були і книжки і добровольці-лектори, які викладали предмети без обмежень і перекручень неминучих у радянському інституті. І з табору вийшла дозріла людина, впевнена в своїй правоті й готова до нової боротьби. На волі Фелікс вибрав нелегкий шлях. Цей романтик пішов "у народ", поніс простим робітникам те, що нагромадив за страшні роки пізнання в таборах — він став шахтарем. І побачив, що його жертва нікому не потрібна. Декілька років витратив, роз'яснюючи шахтарам політичну й економічну обстановку, хотів створити якусь думаючу групу. Але люди з його оточення хотіли лише горілки. Ішла безпробудна п'ятика, і весь заробіток каторжного труду під землею люди віддавали на цей дурман... Експансивні вдачі швидко надриваються; не витримав і Фелікс. Одного разу, коли вся зміна зібралася біля шахти, він виліз на підвищене місце й виголосив відверту антирадянську промову, закликаючи людей прокинутися. І знову неминуче: арешт і вирок на десять років. Ми з Феліксом дуже швидко подружили, бо його зацікавили мої, незвичайні для нього, погляди на філософію релігії, на теософію. Незабаром цей палкий хлопець зовсім поринув у пізнання цієї частини людського духу.

У таборі ч. 601 я почував себе дуже неспокійно й "незатишно", дарма що тут були мої приятелі. Але головні місця займали люди, які продавалися за їжу та дрібні вигоди. Адміністрація зорганізувала їх у "дружину сприяння". Дружинники носили червоні пов'язки й відкрито виконували поліцейські функції проти своїх товаришів. У склад "дружини сприяння" ввійшли колишні працівники гестапо і гітлерівської жандармерії, частина продажних "сук", яка попала сюди з блатних таборів, і, вочевидь, якийсь відсоток нестійкої інтелігенції. Є люди, які на волі виявляють чимало героїзму, але у в'язниці майже зразу здаються і вже нездібні перебороти

страху до кінця свого життя. Це надійне середовище для вербування донощиків, і КГБ їх добре знає.

Скоро після мого приїзду прибув ще один етап молоді, між ними прекрасні хлопці: Арнольд Тюрін з групою товаришів і Жак Селуаян.

Арнольд — інженер, тількищо покінчив інститут. Він і товариші, також недавні студенти, висловили на робітничих зборах заводу обурення. Арешту вони не сподівалися, але, попавши в тюрму, не заламалися. Тепер вони з цікавістю приглядалися до нового для них таборового побуту.

А Жак, темноволосий милий юнак, виявився тут для нас знахідкою. Він вірменин із Франції, співак-шансонет. У нього не зовсім звичайна, але також сумна життєва історія. Спокійно й гарно жилося йому з батьками у Франції. З дитинства Жак виступав на сцені: акомпанюючи собі на банджо, чи мандоліні, виконував пісні для дорослих. Хлопча з журливими очима користувався великим успіхом, бо зворушливо й гарно звучали пісні про кохання у виконанні дитини. Гастролі по Європі й Америці принесли йому велику популярність. Але помер йому батько, а до Жакової матері почали навідуватися з радянського посольства, намовляючи: "Вашому синові жити у Вірменії, в Радянському Союзі. Там чекає його кар'єра, слава, почесне звання народного артиста. Ось, наприклад, який щасливий Жак Дуалаян, він на вершку слави й почетеї; це співак, який повернувся з Франції до СРСР!".

І мати погодилася. Жакові було 15 років, коли вони обидвоє приїхали до Єревану. Перше їхнє враження — це неприязнь і заздрість місцевого населення. А далі злидні країни й черги за елементарними продуктами спричинили в матері серцевий приступ, і вона померла. Хлопця-сироту влаштували підмітачем на ткацькій фабриці. Не володіючи ні вірменською, ні російською мовами, Жак буквально загинув з голоду. Так пройшли три роки. Аж після смерті Сталіна в країні трохи оживилося. 1955 року, за дозволом влади, до Єревану приїхала

перша джазова оркестра, а ще ж декілька років раніше всяка джазова музика була заборонена, як "буржуазна" і "розкладницька". Навіть оркестри в московських інтуристських ресторанах могли виконувати лише попури з оперет, вальси й народні мелодії.

Побачивши афішу з рисунком саксофону, Жак пішов на концерт. В антракті зайшов за куліси, знайшов диригента оркестри, узяв у когось банджо, загравав і заспівав. І з цією оркестрою Жак виїхав з Єревану в гастрольну поїздку по Радянському Союзі. Життя його тепер різко змінилося, завелися гроші, була улюблена праця: можна співати! До Єревану він повернувся по двох роках і, переглядаючи речі, які ще мати привезла з Франції, знайшов свою метрику і французький паспорт. Тепер, оглянувши Радянський Союз, Жак твердо вирішив повернутися до Франції. Він написав до французького посольства, а звітди відповіли: приїжджайте до нас, поговоримо. Жак приїхав до Москви. Та коли він підійшов до під'їзду посольства, зупинив його міліціонер, який охороняв будинок, і спитав, яка в нього справа й до кого. Жак, не володіючи добре російською мовою, намагався вияснити. Міліціонер розгубився, думає, що зупинив чужинця, а це було радянським міліціонером заборонено. Але по Жаковій одежі було видно, що він місцевий. Міліціонер зробив ще одну спробу:

— Покажіть свій паспорт, — попросив він.

Якби Жак витягнув французький документ, але ні, він простягнув міліціонерові свій радянський паспорт. Міліціонер роздивившись зрозумів, що перед ним колишній чужинець, і сказав:

— Вам доведеться почекати, я зараз замовлю для вас перепустку в посольство.

Знявши трубку оперативного телефону, безпосередньо сполученого з КГБ, міліціонер повідомив:

— Тут Жак Селуаян хоче ввійти до посольства, — а Жака попросив: — Ви підійдіть до рогу, тут незручно стояти, там подождете.

Відійшов Жак, чекає. За декілька хвилин надїхало авто, і його запитали:

— Ви Жак Селуаян?

— Так, я.

Так почався Жаковий шлях на Сибір. Дали йому "всього" десять років за те, що "хотів зрадити батьківщину".

Але для нас його приїзд до табору був неоцінним подарунком.

Він співав так, що серце зупинялося. Часами співав імпровізуючи і властивою йому сердечною й м'якою манерою полонював усіх нас.

— Жаче, — говорив я жартома цьому нещасному, — ми напишемо подяку до КГБ за те, що заарештували тебе.

У той час уже було помітно, що таборова адміністрація намагається посилити режим, відбудувати свою владу, захитану розстрілом Берії, розкриттям Сталінської диктатури і амністією 1956 року. У 1956-1957 роках нас лише сторожили з вартових веж, а в таборове життя не втручалися. Дозволяли листування — звичайно, цензуроване, не обмежували посилок, дозволяли побачення з рідними, які сюди приїжджали. В таборах появилися рундучки з продуктами, нам видавали зароблені гроші — голод закінчився. Тепер у таборі ч. 601, де поруч було управління таборів усієї траси, я помітив перші обережні спроби посилення режиму. Але адміністрація, пам'ятаючи добре повстання в'язнів Норильська, Воркути й Кінгіри, не наслідувалася ще діяти відкрито.

"Закручувати гайку", як кажуть по-таборовому, почали організацією "червонопов'язників" та переслідуванням їх противників. За найменший спротив тим зрадникам карали

карцером. Таборова атмосфера ставала гидкою, а стукачі * піднімали голови.

Тому наше мале товариство: Фелікс, Жак, Арнольд і Геннадій Бешкарев (поет, антисталінськими віршами якого зачитувалася вся молодь країни) трималося окремо. Мене оглянула медична комісія і признала безнадійно хворим, який підлягає звільненню. Тепер я вичікував на вислід перегляду моєї справи спецтаборовим судом.

Покищо ми жили враженнями із зустрічей з новоприбуваючими. Пам'ятаю наші розмови з педагогом Бернадським, заарештованим у Казахстані. Він розказував нам про атомові випробовування-вибухи недалеко Семипалатинська. В цілому місті тоді двічі повилітали шиби в будинках, його школу декілька разів поспішно евакуювали, бо радіація поширювалася на весь район. Тисячі поражених людей відвозили до шпиталів. Думалося: ось і справді країна необмежених можливостей.. Де ще можна так безоглядно й безкарно вести атомові випробовування? Який терпеливий, який покірний народ, що таке переносить! І пригадалася мені анекдота: "Директор заводу повідомив робітників про підвищення норми. Вони прийняли це мовчки. За декілька днів він повідомив їх про зниження зарплати. Знову всі промовчали. Годі, бажаючи перевірити своїх робітників, директор сказав: "Завтра будемо всіх вішати". У відповідь впало запитання: "А мотузки свої приносити, чи даватимуть?"

Я зустрічався тричі з в'язнями, яким раніше пошастило втекти з табору. Два з них втекли були з Омська, заховавшись у багажник в авті начальника будови. Обидвох заарештували по двох роках після втечі, коли вони нав'язали контакти з своїми родинами. Звідси ясний висновок: метода пошуків обмежена, а в засадничому спрямовують її на стеження за ріднею втікача.

---

* Стукачі доношки.

Другий випадок цікавіший. В'язень, утікши з табору, приїхав до якогось колгоспу під Оренбургом і впродовж п'яти років працював там шофером. За якусь бійку він потрапив до тюрми, і відсидів там три роки із своїми підробленими документами. КГБ, яке має дактилоскопічну картотеку, не встановило його ідентичності, не пізнало в ньому втікача-двадцятип'ятирічника! Звільняючи з тюрми, йому дали офіційні документи, і він повернувся до колгоспу, де раніше шоферував. І лише згодом, десь за два роки, втікач наїдпитку проговорився якомусь "приятелеві", а той доніс на нього владі. Цей випадок також вказував на те, що КГБ не вміє розшукувати втікачів.

Інший втікач, типовий непристосований до життя інтелігент, яких у таборах називали "фан-фаничами", після втечі приїхав до Барнаулу. Якийсь злодій на базарі розпізнав його, як колишнього в'язня, і подарував йому крадений паспорт. Приїхавши до Усть-Каменогорська, втікач став перед завданням виготовити підроблену тиснену печатку на своїй фотографії, яку приклеїв до чужого паспорта. Смішно було слухати, як він розказував про це. Він купив ніж і вилку, пиляв із них букви фірмових знаків і з цього склав печатку. А є професійні прості методи, за якими таку печатку виготовляється за одну годину. Зробивши неоковирну, відразу помітну підроблену печатку, він пішов на міліцію, і там його прописали, не приглядаючись до паспорта. Після цього він незабаром улаштувався на роботу директором клубу й приймав як гостей під час концертів місцеву владу, в тому й КГБ. А потрапив він назад до концтабору, проговорившись своїй любці. Вона донесла на нього до КГБ, коли запідозріла зраду.

Усі ці випадки приносили в'язням досвід і вказували, що після втечі є можливості протриматися на волі.

Появилися в таборі нові люди, яких привезли з Норильська й Кінгіри. Очевидці знову подрібно розказували про дикі й страшні події, про розстріли геройських повстань, про танки, що давили в Кінгірі жінок. Але я не буду про це писати, бо —

я певний у цьому — є живі свідки і вони хай розкажуть про те самі.

Я отримав повідомлення, що спеціальний таборний суд відмовився звільнити мене "з уваги на мій тяжкий доконаний злочин".

Недовго до відправки назад до штрафного табору, я, перебуваючи за шось у карцері, познайомився там з новоприбулою милою людиною.

Юра Меклер, лєнінградець, заарештований поперше за те, що був єврей, а подруге, що читав "самвидав". Внутрішня тонкість та інтелігенція цього молодого фізика глибоко вражали й прив'язували до нього. З великим жалем ми розлучалися, коли його відправили на загальний режим. Але нам ще згодом довелося зустрінутися.

Перед відїздом з табору ч. 601 я написав Жакові скаргу в справі його "дела", і вислав її на адресу: "Москва, Міська Рада, Відділ асенізації і каналізації". Здивованому Жакові я пояснив, що писати скарги — це безглуздя:

— Коли людина жаліється, що їй пропала посилка, то їй часто відповідають: "Ви засуджені правильно". Ніхто, звичайно, скарг не читає. А твоя скарга на таку адресу, з твоїм не зовсім звичайним "делом", може звернути увагу. Якщо урядовець матиме почуття гумору, її розглянуть, а значить, можливий позитивний вислід.

Приятелі схвально сміялися, і хоча Жак був проти, скаргу ми вислали.

РОЗДІЛ 27

Наш етап прибув до новоствореного штрафного табору ч. 014, де зібрали в'язнів з попередніх штрафних таборів. Тому я попав у знайоме середовище.

Тут працював у дентистичному кабінеті Семен Коректор і він поселив мене в шпитальному бараці. За кілька днів він прийшов до мене із Станіславом Яунешансом — литовським націоналістом. Вони розказали мені, що почали рити підкоп, і запропонували мені, щоб я тікав з ними. Але з уваги на мою недугу ніг і неспроможність копати землю, вони попросили мене зайнятися виготовленням фальшивих документів для всіх учасників утечі.

Копали підкоп, як здавалося, непогано. Роботою проводив один досвідчений шахтар, і мені подобалася організація праці. Втечу підготовляли самі балтійці, які зайняли в бараці окрему секцію. Їх було там 25 чоловіка.

Почали копати з-під умивальниці, а отвір підкопу закривали конусоподібною скринькою з землею. Під баракком зробили кімнатку й у ній переховували мішки з землею, що нагромаджувалася впродовж робочого тижня. А в неділю по обіді, коли на зоні затихало, ставили сторожу, відривали люку на горище і швидко переносили туди мішки з землею. Стелі бараків були покриті для ізоляції жужелицею. Ось вони її відгрібали, на дошки насипали сиру землю, а зверху прикривали тією ж жужелицею. Від тепла, що проходило з бараку, земля під жужлем скоро висихала.

Підкоп був дуже довгий: до забороненої зони було біля сорока метрів. Одначе для безпеки треба було підкоп продовжити ще на яких двадцять метрів за зону.

Утечу передбачували з початком літа. В ході роботи виникали складності. Копали взимку глибоко під замерзлою поверхнею та ще й під два яри доводилося підкопувати. В тунелі хлопці витримували не довше півгодини. Часто витягали їх мотузкою, прив'язаною до ноги, дехто і свідомість утрачав з браку повітря. Мене не пускали до підкопу, я виготовляв документи і набирався сил. Важко було дістати папір, пера, різці, але все ж таки все це ми роздобули. А з місцевої бібліотеки ми забрали всі томи Леніна і Маркса, щоб з їхніх палітурок зняти червону ситцеву оправу, необхідну для підроблених посвідчень КГБ. Я вже раніше набув у цьому ділі деякий досвід. Документи я виготовляв дбайливо й незабаром уже було видно мою роботу. Треба було мати й фотографії. З групових фотознімків я вирізував квадрати з потрібним обличчям і старався його трохи підробляти. Наприклад, Семен мав тепер великі вуси, але до втечі хотів їх зголити, тому я усунув їх з фотографії. Обличчя зразу змінилося, важко було людину пізнати. Моя робітня була в дентистичному кабінеті, там також ми зробили схованку на документи. Під час моєї праці все хтось мусів сторожити, щоб не заскочив мене наглядач. Зона була справді дуже спокійна, і адміністрація мало втручалася до штрафників.

Наближалася весна. Наше життя, поза підготовкою до втечі, ішло своїм ритмом. Частина людей працювала на лісоповалі, а на зоні добудовували нові бараки. Спільна підготовка втечі зблизила мене з Семеном та з хлопцями-балтійцями, і ця дружба міцнішала день-у-день.

Сектанти привезли в зону Біблію, і я в черзі з іншими читав Вічну Книгу, захоплюючись її мудрістю та глибиною.

Я просив матір і друзів у Москві прислати мені книжки з парapsихології. І отримував здивовані відповіді: навіщо тобі це?

Щоб дати їм докладнішу відповідь, я експромтом написав за декілька днів велику статтю, в якій виклав свої погляди на шо ділянку науки. Сторінки з текстом лежали на столику біля моїх нар, і дехто з друзів їх читав. Потім я вислав статтю до Москви й забув про неї. По кількох роках я зустрівся з текстом цієї статті, яка анонімно передавалася по таборах. Виявляється, хтось переписав її і розмножував у таборовому "самвидаві". Семен і інші хлопці трохи підсміхалися з моїх зацікавлень Біблією і парапсихологією, бо щодо цих ділянок ми не мали спільних зацікавлень.

Наприкінці моєї роботи над документами ледь не дійшло до провалу. Семен, який тоді охороняв мене, чимсь зайнявся і прогавив появу наглядачів, що прийшли обшукувати дентистичний кабінет. Коли наглядачі ввійшли до приймальної, він успів лише сказати мені в сусідню кімнату по-єврейськи: "Фаєр!" *

Я тримав у руці червоне посвідчення КГБ і встиг тільки засунути його під постілку, що під моїми ногами — за мною вже стояв наглядач.

— Що тут робиш? — різко запитав він.

— Листи пишу.

Про людське око, завжди в мене лежали на столі листи й коверти.

— Иди геть, тут буде обшук, — сказав солдат, і я вийшов у сусідню кімнату. Семен, як хазяїн кабінету, залишився.

Я бачив здалеку, як солдат обшукував мій стіл, шафу і, присівши на стільці, потягнувся рукою вниз, щоб підняти постілку. Семеновий кабінет був недалеко від забороненої зони, і солдат хотів перевірити підлогу, чи немає тут яких слідів підкопу.

Однією ногою солдат стояв на посвідченні КГБ, а піднісши постілку, він відслонив червоний ріжок документу. Мій і

---

*Фаєр вогонь.

Семенів погляди прикипіли до цього клаптика паперу. Але солдат шукав підкопу, тож зосереджував свій погляд на проміжки між дошками. Ці дві хвилини стали для нас дуже довгими й невиносними. Врешті наглядач кинув край постілки, встав і вийшов.

Явно помилував нас Бог цього разу.

Надійшов Великдень. Цієї неділі українці звичайно влаштовують у таборі святкову вечерю. І цього року відбулася така зустріч. Звісно, що адміністрація розганяє в'язнів, зібраних із такої нагоди, але сьогодні чомусь ніхто не перешкоджав. Українці запросили й мене на вечерю, бо, як завжди, запрошували своїх друзів без уваги на віровизнання. Я бачив, як прийшли солдати й не втручалися, навіть один із них запропонував:

— Хочете, фотографію зроблю? — і, не чекаючи відповіді, зробив кілька знімків.

А за празнично накритими столами сиділи наряджені в'язні, все виглядало вповні пристойно, аж ніяк не по-таборовому. Бо до такої вечері в'язні готуються впродовж багатьох місяців. Заготовляють те, що вдасться нелегально купити поза межами зони, і те, що отримали в посилках, а одержу збирають по всьому таборі. І ось виходить невеличкий бенкет поміж голодними злидінними таборовими буднями. За декілька днів солдат приніс кілька фотографій, а в таборі це рідкість, і віддав їх хлопцям. Нікому не втямки було, що це КГБ так ловко влаштувалося. За якийсь час обласні газети на Україні помістили цю фотографію з підписом: "Арештовані українські націоналісти за вечерею в таборі". Коментарі тут зайві — було ж видно усміхнені, вдоволені обличчя, пристойну одержу на в'язнях і гарно прибраний стіл, заставлений їжею.

У той час до нашого табору почали привозити японців. Їх заарештовували, коли вони пробували ловити рибу в районі спірних Курільських островів. Незвично було бачити моряків, які ще зовсім недавно ходили вулицями японських міст.

А в одній поштовій бандеролі з радянськими газетами, які Віктор прислав мені з Москви, була австрійська газета. У ній — велика стаття з фотографіями про “кіднепінг” у Відні. На знімках радянські офіцери на лаві підсудних; а в тексті — їхні свідчення, як і кого вони викрадали з Австрії і відправляли до радянської тюрми. Довго ходила ця газета по руках. Звичайно, найбільше зацікавила вона саме тих же викрадених австрійців, які висловлювали чимало доповнень.

Наша єврейська “громада” побільшилася. Привезли одесця Золю Каца. Як я вже згадував, він уже в третє заарештований за те, що отримав від ізраїльських моряків літературу і платівки з музикою. Він — інвалід другої світової війни. Дивлячись на нього, я почав розуміти, яке нестримне тяготіння до своєї батьківщини панує серед єврейства Радянського Союзу. Прибув іще один єврей: Борис Хашкевич. Цього інтелігента ув’язнили не за єврейські справи. Він просто хотів виїхати з країни, бо був незгідний з її режимом. Це звучало наївно й викликало посмішку. В таборі Борис швидко збагнув свою помилку і став нашим одноступцем про Ізраїль. Про нашу підготовку до втечі вони нічого не знали.

Надійшла весна, і був готовий наш підкоп. Тепер ми лише чекали на весняну грозу, яка б змила при втечі наші сліди при тому збиваючи й собак з пантелику.

А дні, як на зло, стояли погідні й навіть не заносилося на дощ. Щоденно, на випадок обшуку, ми ризикували провалом. Настрій у всіх учасників підготовки ставав нервовий і люди починали сварку за будь-що. Уже місяць минав, а ми ходили, дивилися на небо та виглядали хмар. Аж ось, одного дня таки зібралось на громовицю. До вечора пішов зливний дощ, і ми вирішили: ідемо! Тягнули жеребки щодо черги при виході, роздали документи і, забравши свої мішечки з харчем, спустилися чергою в підкоп. Один з наших хлопців зайшов до бараку блатних повідомити їх, що й вони можуть утікати вслід за нами. Блатні готові до втечі завжди й утікають хоч би на

один лише тиждень, чи то напиться горілки, чи, якщо пощастить, знайти жінку, і потім не розчаруються при арешті. Нам було зручно розсіяти увагу КГБ. Якби втекла додаткова сотня в'язнів, було б потрібно більше солдатів на пошуки.

Я спустився в отвір підкопу попереду Семена і, втиснувшись у вузький прохід, поповз, пхаючи поперед себе мішечок з харчем. Повзти довелося дуже довго: прохід був трудний, він раз піднімався, то спускався, то іноді завертав. Яюсь я наткнувся на ноги мого попередника і завмер від знемоги. Уткнувшись носом у землю, я нормував свій віддих і очікував, коли виб'ють "пробку" — прокопають отвір назовні. Час довжився, віддихати ставало щораз важче. Але враз почув, як мій попередник придушеним голосом сказав:

— Іди назад, повзи назад!

— Чому? — здивувався я.

— Іди назад! Потім виясню!

Цю команду я передав Семенові, а він далі, і почався ще важчий поворотний рух. І тут виявилось, що Семен тепер у вигіднішій позиції. Він спохвату почав повзти неправильно, ногами вперед, а тепер повертатися було йому вже легше. Ще довго потім кепкували з Семена з цього приводу.

Коли всі вилізли на поверхню, вияснилася причина нашого відвороту: отвір не випав у розрахованому місці, а далеко з боку. Хід підкопу вигнувся дугою, і вихід попав на заборонену юну, просто під дроти, поруч будки з собакою.

По короткій нараді добровольці полізли перевірити ще раз, але повернувшись заявили: виходити хіба під певну кулю. На нашого спеціаліста, який кермував роботою, старались не дивитися. Та він сам виступив уперед і сказав:

— Розходьтесь по секціях; як прийдуть солдати я візьму всю справу підкопу на себе самого. — комусь все одно доведеться їхати за це в закриту тюрму. Всі документи віддати назад Шифрінові, він сховає.

Ми розуміли, що він правий, і попросившись розійшлися. Баритися не можна.

Сірив світанок, як до табору вбігли захекані солдати й напіводягнені офіцери. Обходячи вдосвіта зону, патруля наткнулася на отвір підкопу й думала, що вже немає нікого в зоні.

А ми лежали на своїх нарах, і на серці було важко й безпросвітньо. Ще одна надія пропала.

Вдень, коли я проходив повз розкопаний солдатами підкоп, біля нього сидів начальник режиму з попереднього штрафного табору.

— Здорові були, Шифріне! — гукнув він. — Ось загадали ви нам загадки!

— Які? — прикидаючись запитав я.

— Та ось: минулого разу ми знайшли землю, а діри — ні. Тепер діра є, а землі нема. Де ж земля?

— Ну, цього я не знаю.

— Та я питаю лише з цікавості, просто з професійної, сказати б, цікавості.

Я пішов далі. На серці було так тужно, що не хотілося ні до кого говорити.

Начальство не абияк затривожилося. І ще б пак: усю зиму копали в зоні підкоп, а оперуповноважений не знав нічого. І вирішили розформувати табір: майже всі учасники підкопу попали на деякий час у сусідню зону. Там будувався піонерський табір для дівчорі на літо.

Побачивши, що тут перекопана вся зона, хлопці відкрито вдень прокопали хід до забороненої зони й утекли в тайгу. Зразу двадцять в'язнів!

А ми, решта, сиділи в той час у слідчому ізоляторі, звідки відвезли нас згодом до табору ч. 042 — також штрафного.

І тут знайомі. Але частину в'язнів привезли з Олександрівської централі — закритої тюрми під Іркутськом. Один літній чоловік, засуджений 1948 року, довідавшись від нас, як 1952

року записували євреїв із усієї країни до транспорту в Биробіджан, розказав мені:

Про цю справу я знав, так би сказати, з другого боку. 1951 року я перебував у спецтаборі під Іркутськом. Несподівано взяли нас до будови залізничної дороги, бічної вітки від центральної магістралі Владивосток-Москва. В глухому місці ми поспішно прокладали залізничну дорогу до Байкалу. Нам і вліччєння в рахунок давали на тій роботі. Рейки довели аж до урвища на стрімкій скелі, яка нависла до двох сотень метрів над озером. Ми запитували: навіщо ці рейки сюди, а нам відповіли, що тут буде база для рибної флотії. І лише згодом діїшли до нас чутки, бо таємниць начальство не вмїє зберігати. Сталін наказав побудувати цю залізничну дорогу, щоб потопити в Байкалі ешелони з євреями. Здох він, а вітка по сьогодні стоїть, заростає та гниє.

Дико й нереально звучала розповідь літньої втомленої людини. Залишившись наодинці, я думав: які з німців діти! Вони будували табори смерти, видумували печі, газові камери. А тут просто: Байкал найбільше й найглибше озеро в світі, і від грїох мільйонів євреїв не піднялась би в ньому вода ні на десять сантиметрів... Нїяких турбот і кінці у воду. А Європа й Америка ведуть розмови з радянськими дипломатами, і не хочуть розуміти, що ті люди їх прєспокійно знищать при першій сприятливій нагоді. І навіть не призадумуються, чи правильно поступають: є наказ — виконуємо його.

Згодом я почув пісєньку Окуджави про російського солдата:

*Іду собі, граюся автоматом,
Як просто бути солдатом, солдатом.
Як просто бути ні в чім не винуватим,
Цїлком простим солдатом, солдатом...*

У нашій зоні зібрались знову найвидатніші провідники українського націоналістичного руху: Горбовий, Сорока, Гринцак, Шухевич, Долішний, Дужий, знову заарештований

Українські політв'язні

Лебедь. Вони мали відвагу в суперечках про євреїв відкрито заявлятися по нашому боці, і я був з ними в гарних взаєминах. Усі вони трималися гідно перед адміністрацією й цим давали приклад своїм звичайним бойовикам, які не завжди були на висоті.

З Горбовим, Сорокою, Шухевичем і Дужим ми іноді подовгу розмовляли про героїчну боротьбу України проти насильної русифікації. І я зрозумів, що націоналістичні ідеї передаються із західних до східних областей України, а це більш усього непокоїть радянську владу. Саме тому українських провідників часто возили до Києва і спокушували всіляким добром, щоб вони відмовилися від своїх переконань. Обіщували негайно їх звільнити, якщо підпишуть виготовлену задалегідь брошуру. З

однієї такої поїздки не повернувся Петро Дужий — людина, яка сиділа п'ятнадцять років. Зламали таки. Я був добре з ним знайомий із штрафних таборів, він помагав мені, бо працював шови фельдшером. І мені було важко довідатися від його товаришів, що Дужий підписав відмову від своїх переконань, за яку він стільки вистраждав разом із дружиною, що сиділа десь у Інополяр'ї.

Несподівано привезли до нас ... берійців. Ці негідники досі сиділи десь в окремому таборі, на полегшеному режимі з незвичайними привілеями. І раптом хтось із Москви розпорядився: перекинути їх до звичайних політтаборів. До нашої зони попав начальник особистої канцелярії Берії — генерал Чернов і якісь три грузинські генерали КГБ. У таборі не сиділи, і прибулих чекала тут розправа. Але адміністрація швидко зорієнтувалася і перекинула їх до табору ч. 601, де розіпаношилися "червонопов'язники". Мені довелося потім побачити там, як таборовий начальник, зустрічаючи Чернова, що працював у його кабінеті грубником, перший запобігливо сморочився, знімаючи шапку: ану ж раптом реабілітують?

Були в цій зоні також і блатні, між ними й цікаві. Проводив ними Костя — мегерам, який умів тримати в руках тих розгнущаних харцизяк. Я іноді щиро розмовляв з ним і швидко знаходив у нього щось привабливе. Він розказував мені про своє життя злодія — "законника", про звичаї в їхньому середовищі, де романтизм переплітається з брудом і жахом.

Знаючи про мої зацікавлення парапсихологією (в зоні всі знають про тебе все), Костя раз викликав мене поспішно з бараку й показав на одного блатного — Генку, прозваного "Скелетом". Він стояв поблизу багаття, на якому заварювали "чіфір", і ця його поза була незвична: з однією піднятою ногою, щоб зробити крок уперед, він заціпенів у каталепсії з безвиразним, ніби маска, обличчям. А довкола стовпилися його товариші й насміхалися. Я відігнав їх, вияснюючи, що треба почекати до природного кінця цього стану. Ми сіли довкола

багаття, і за десять хвилин Генка ступив крок уперед і пішов, ніби нічого й не було. Ідучи з ним до бараку, я розпитував його й записав приблизно так:

— Я йшов роздобути курива, чекав, поки хлопці зварять чіфір. І зненацька відчув, що лечу ... вгору. Земля стала зразу мов куля, потім зникла, а зорі побільшилися, ніби сонце, ніби місяць. А я беззвучно лечу дедалі швидше, а тоді зорі стали якось поменшуватися. Бачу, вони виструнчуються в лінію, а лінія загинається. Із зір постала фігура, немов пружина від годинника. А я далі все лечу й бачу, що також і з інших зір постають пружини. І ось ці пружини сполучилися і з них створилася одна пружина, складена з пружин. Тоді полетів я понад цю пружину й заглянув усередину: бачу, ніби, трубу із зір. І тут я почав швидко падати, падати й опустився вниз на землю.

Від себе скажу: Генка з "безпритульних" і в свої дев'ятнадцять років він не вмів ні читати, ні писати. І про Айнштайна та зоряні спіралі галактики не міг знати.

Моє відношення з блатними малошо не покінчилося фатально. Одного разу підійшов до мене Костя з іще одним злодієм і коротко сказав:

— Якщо хочеш утікати, то ходи зараз з нами. Беремо тебе під умовою, що даси нам документи! Нікому ні слова, прохід лише для трьох. І йти нам негайно.

Була 12 година вполудне, і сонце стояло над головою. Умов утечі я не знав. Але невдачі й утечі товаришів так натягнули мені нерви, що, не питаючи ні про що, я відповів:

— Ідемо!

Утрьох ми зайшли в мій барак, взяли із схованки документи й мій міський одяг та вийшли, ні з ким не прощаючися: закон утеч суворий: зберігай довірену тобі таємницю. Тільки у схованку на документи я поклав Семенові записку — попрощався з ним.

Костя з товаришем повели мене до вартівні на господарській

зоні. Це була відділена огорожею частина загальної зони. Там склали харчів і дров, стайня, пожежне приладдя.

Виявляється, наглядачеві потрібні були люди, які нарізали б йому дров, тому він пропустив нас. Зайшовши за купу дров і складених на зиму саней, Костя дістав із схованки задалегідь приготоване простирало, пофарбоване на коричневий колір і обсипане землею, а також ножиці до колючого дроту та ніж. Я сразу зорієнтувався в пляні втечі. Ми два відійшли для охорони в протилежні сторони, а Костя, накинувши на спину маскувальне простирало, поліз до забороненої зони. А на відстані двадцяти п'яти метрів від нього справа й зліва — солдати з кулеметами на вартових вежах. Швиденько прорізавши перші нахилені дротяні ряди, Костя просунувся вперед і прорізав тепер прямовисну дротяну огорожу. Хильцем ми пров'юнився через виорану й розпушену смугу землі до дерев'яного паркана та почав у ньому вирізувати прохід. Коли ми трухляві внизу дошки були прорізані, з недалекого поремного спецізолятора в зону в'їхав на коні начальник полягатора. Його тут прозивали "Гітлером". У нього були гітлерівські вусики і бракувало одного ока, яке йому вибили блатні, а на Гітлера був схожий більше своїм садизмом, ніж ювінішністю. В таборі ч. 410 говорили про нього з острахом. Побачивши нас, він гукнув:

Мені коня треба підкувати! Де конюх?

Нарубок, що сторожив зі мною, відповів, що не знає, і "Гітлер" післав його шукати конюха. Я стояв з пилкою і прикидався, буцім то витягаю колоду, а одночасно шепотом дивав знати Кості:

Свиня, свиня! — так ми умовилися на випадок небезпеки.

Але Костя, поглинутий своєю роботою, не чув. Повернувся нарубок з конюхом, який почав підковувати коня, а на яких двадцять метрів від нас далі стояв "Гітлер".

Свиня. — повторяли ми з двох боків.

Почув! Обернувся, побачив "Гітлера" і зробив те, чого аж

ніяк ми не чекали. Костя випростався, повернувся на заборонену зону в напрямі табору і її перебіг. Тут же з обох вартових веж гукнули постріли: людина ж на забороненій зоні!

"Гітлер", ще нічого не розуміючи, вибіг із-за дров, і тут Костя кинувся на нього з ножем. А той "герой" вискочив на дрова і, тікаючи від Кості, миттю опинився на даху шопи. А Костя, цілком розгубившись, поліз туди за ним. Я й парубок обійшли дрова з другого боку й посідали біля вартових воріт. Коли ж на зону ввігналися наглядачі, ми пройшли до себе в барак і були вдячні нашій долі, що нам пощастило. Костя, очевидно, не видав нас, і скільки кагебісти не допитували в зоні про те, хто ще був з ним, нас не знайшли.

Ця невдача мене доконала: знову почалися загострені болі в ногах, і я знову попав до шпиталю.

Я лежав у хірургічному відділі в стані крайньої депресії. Із неї вивів мене новоприбулий. На сусіднє ліжко поклали збитого аж чорного парубка з поламаними руками. Це був гігант з типовим обличчям блатного.

— За що тебе так? — запитав я, подаючи йому пити.

— Та я знову "кума" "даванув", — сказав він з трудом, бо його губи й обличчя були покалічені від побоїв.

— Як це?

— Просто. Я вже не першого. Ти може чув: я Мишка-Ведмідь. Я всіх "кумів" душу. Як побачу, то й душу. Ось вони мене суки впіймали і руки попереламлювали. Але я одужаю! І ще не одного придушу! Нема їм, гадам, місця на землі!

Я дивився на того єдиборця проти радянської влади і думав: якби кожен в'язень виступив лише одного дня так завзято, як він, проти жандармів КГБ, що залишилось би з них?

РОЗДІЛ 28

Із шпиталю мене привезли на станцію Чуна, до табору ч. 04. Наближався 1960 рік з суворою зимою. Як завжди, тут у грудні температура понизилася до шістдесяти ступенів нижче нуля, а старі перегнили бараки вже цілком не зберігали тепла. Та й дров не давали достатньо, дарма що довкола нас тайга, і на деревообробному комбінаті загнивають гори дерев'яних піднадків. У таборі вже давався відчувати посилений режим. КТБ поволі, але настійливо відновлювало свою трохи захитану владу. Настановляло її поступово; обмежило листування, посилок, пояснюючи: нам не вистачає персоналу, не маємо цензорів. — потерпіть. Зліквідовано на зоні рундучок: тимчасові груднощі з підвозом продуктів, — потерпіть.

Ох, як привик терпіти той нещасний народ! І надіятися... Адже кажуть, це тимчасово, значить, треба терпляче вичікувати. Люди переказують собі таку невеселу анекдоту: "Який фактор у Радянському Союзі постійний? — Тимчасові труднощі!".

В одному з етапів приїхало декілька людей із розформованих "шараг" чи пак "золотих кліток". Так називали в таборах особливе конструкторське бюро оборонної промисловости, в якому працювали в'язні-спеціалісти. Ще на волі мені було відомо, що в Ленінграді існує таке ОКБ-16, яке займається конструкцією радянських лінійних кораблів. А тепер ось привезли двох інженерів-в'язнів з відтіля, і одного з літунського бюро від Туполева.

Інженери з Ленінграду розказували, що їхнє бюро на наказ уряду зліквідовано, і СРСР не будуватиме більше лінійних

кораблів. У розбудові фльоти весь натиск тепер на малі кораблі, підводну флоту й торпедові катери. Недокінчений лінійний корабель у Ленінграді вирішено розібрати.

А інженера-в'язня з літунського бюро привезли сюди не з причини ліквідації робіт, ні, їхнє ОКБ працювало повною ходою. Його вивезли до концтабору через якісь неполадки з оперуповноваженим.

Тепер, коли появилася на Заході книжка Александра Солженіцина "У колі першому" увесь світ довідався, що таке "золота клітка". Тоді ж ми з цікавістю розпитували приїжджих і дивом дивувалися, як КГБ вижимає знання й уміння навіть із розтоптаних учених.

Ранками ми з трудом вилізли з-під нашого лахміття, яке називалося покривалами: барак за ніч вимерзав. Іноді, висунувши ніс з-під накривала, хтось закричить: "Браття! Піч украли!" Та від цих жартів не ставало тепліше.

Ми працювали важко, харчувалися злиденно та намагалися економити наші сили. В мене вічність попереду — ще 18 років. Що значило в такому реченні відсиджених сім років?..

Під час мого одномісячного перебування в шпиталі знову розформували в'язнів у штрафному таборі. Частина їх була тут, у таборі ч. 04, а Семен Коректор попав до "Гітлера" в спеціальну тюрму у Вихоревці.

Перед моїм виїздом із штрафного табору ми з Семеном змайстрували в моїй валізці акуратну подвійну стінку й туди заховали всі підроблені документи, потрібні на випадок утечі. Було жаль їх викидати, ану ж іще пригодяться.

Аж ось одного дня почався в таборі не зовсім звичайний обшук. Викликали всіх на вартівню з особистими речами й валізками. Обшук переводили якісь приїжджі кагебісти з Іркутська.

Коли я підійшов до обшуку, побачив насмішкуваті обличчя:

— Ну, Шифріне, а що у вашій валізці?

— Дивіться.

Подивимося, подивимося, — відповідали вони і, не перевіряючи, витрусили всі речі. А тоді відразу почали простукувати денце й стінки валізки. І забило в мене серце міцніше: це ж додатковий вирок, закрита тюрма ще на кілька років.

Ну, що там ще у валізці? — глумився кагебіст.

Я сидів з байдужим обличчям, але думав напружено: не міг же Семен мене зрадити^о — тут немає сумнівів. Як же вони повідалися? Нікому ж я не сказав.

А офіцери піднесли заздалегідь приготовлені молоток і долото.

Що ж, валізочку доведеться розламувати, — сказав один з них.

Ламайте. Потім заплатите, — відповів я.

Якщо не знайдемо того, що шукаємо, то заплатимо, обов'язково заплатимо. А що ви, Шифріне, заплатите нам, якщо знайдемо щось?

І розкололи долотом одну із стінок. Там не було нічого. Годі ввіпхали долото в другу стінку; я намагався не дивитися в той бік, але почув:

І тут нічого нема? Дуже дивно...

Я глянув і побачив, що долото пройшло поряд з паперами.

Ну, так що ж, Шифріне? Де ж заховані ваші документи? — звернувся до мене один з офіцерів.

Не знаю, про що ви говорите, — відповів я.

Ну, тоді ламайте валізку на тріски, знайдемо!

Під ударом молотка стінка розпалася, і зразу посипалися акуратно обгорнені в целофан червоні посвідчення КГБ.

Жалібні руки схопили підроблені документи, розгортали їх, шупали, розглядали. А я думав: "І чого вас, дурнів, навчають? Гаж на цих документах уже залишаться відбитки ваших пальців і генер не страшна мені ніяка експертиза, бо слідів мого дотику вже не знайти.

Все ж, я рішив закріпити помилку кагебістів. Я підвівся і,

вдаючи здивування, підійшов до стола. Офіцер з виглядом переможця крикнув: "Як його з такою книжечкою зустрінеш, то хіба лише козирнеш!"

Я попросив:

— Дайте ж і мені поглянути.

— Ах, він не бачив цього! Ну, ну, подивися! — і дали мені в руки книжечки КГБ. Тепер я заспокоївся: якщо навіть знайдуть на документах відбитки моїх пальців, то я отримав ці документи з рук офіцерів. І готував уже в голові плян поведінки. Головне — це знищити фотографії, які я передбачливо познімав з тих посвідчень заздалегідь, і зберігав їх окремо в бараці. Я заховав їх у коробку з подвійним денцем, у якій були різні нитки та голки.

Офіцери врадувані знахідкою оживлено розмовляли, а я обдумував, як вести себе далі.

— Ну, Шифрине, непогані документи зробили!

— Це не мої документи, — відповів я.

— А валізка чия? — східно спитав офіцер.

— І валізка не моя.

— Що, а воно як? — здивувався з мого нахабства оперуповноважений.

— Дуже просто: я закупив цю валізку декілька місяців тому в таборі ч. 042 і не міг знати, що в ній щось заховане.

— А хто продав валізку? — очі офіцера злобно дивилися на мене.

— Якийсь грузин чи вірменин, якого звільнили, продавав свою валізку.

Я пригадав собі, що було декілька випадків, коли звільнили з табору ч. 042 якихсь кавказців — зручнішого посилення й не придумаєш.

— Яке його прізвище?

— Не пам'ятаю.

І скільки вони не добивалися, нічого іншого від мене не довідалися. Допит ішов увесь день. Стало вже вечоріти.

— Я хочу їсти, — заявив я.

Порадившись, ті "досвідчені" розвідники відпустили мене на півгодини до харчівні. Я ж у таборі й утекти не можу — так вони міркували.

А я не про втечу думав. Увійшовши до свого бараку, я швидко витягнув з коробки фотографії з печатками на ріжках і кинув їх у палаючу піч. Віднайшов друзів, розказав їм, що мені трапилося, і попередив: очевидно, тепер мене посадять у слідчий ізолятор. Треба дати знати хлопцям на ДОК-у, — я назвав їхні прізвища, — хай вони підтвердять факт, що я закупив валізку в таборі ч. 042 в якогось кавказця, який виходив на волю.

Полагодивши ті дві дуже важливі для мене справи, я спокійно повечеряв і повернувся на вартівню. Там уже зладили протокол обшуку, і я підписав його. Тоді заявили, що вирішено примістити мене в слідчому ізоляторі, та й зразу повели до камери.

Ворогові не побажаєш такого настрою, в якому залишився я на самоті. Вікно моєї камери виходило на жіночу зону "мамок" — жінок, які родили в таборі дітей. Увесь день я чув матюкання наглядачів за огорожею, що перемішувалися із криком і плачем дітей. Цей жах якось пригашував мій відчай: власне положення видавалося набагато кращим, ніж обстановка довкола тих нещасних.

А до сусідньої камери привели двадцять морфіністів. З їхньої сварки з наглядачами я зрозумів, у чому справа. Ті люди були наркоманами, чи "наркоманами", як називають їх тут жаргоном, — ще на волі. Заарештовані за різні кримінальні злочини, вони заявили на слідстві про свою наркоманію. Лікарська комісія признала їх невилікувальними й офіційно назначила їм щоденний застрик морфію від трьох до п'яти грамів. А тепер якийсь місцевий кагебіст відмінив це лікарське рішення і наказав помістити наркоманів у камері, не давати їм морфію, хай відучуються!

Але наркомани, розбешені багаторічною звичкою, мали

лише одну ціль: морфій! Вони буквально бісилися в камері: скавуліли, плакали, матюкалися, благали, ревіли з люті, били в двері.

Я думав, що сам збожеволію від такого сусідства. І хоч як протестували морфіністи, ніхто з начальства не приходив до них декілька днів. Накінець вони відмовилися повертатися з проходу до камери: покличте лікаря! Замість лікаря прийшов відділ солдатів. І нещасних морфіністів дико били й тягли в камеру. Коли ж вони чинили опір, бійка стала обопільною, одні й другі скавуліли й ричали мов дикі звірі. Всі просто подуріли. Врешті по-звірському побитих в'язнів повкидали в камеру. Стогони й матюкання тривали до наступного ранку, а при роздачі хліба наркомани заявили голодівку.

Ослаблені бійкою, та не маючи досить сили волі до голодівки, вони не могли довго її витримати. І третього дня ті нещасні підпалили дерев'яні нари в камері. Дим рознісся по коридорі, до сусідніх камер і почався знову дикий вереск та матюкання: в ізоляторі було біля двісті людей! Наглядачі метушилися по коридорі, але побоювалися відчинити камери. Нам загрожувала смерть від удушення або від вогню. Аж коли запалахкотів огонь, повідчинювали двері, а на коридорі нас зустрінули солдати. В'язнів, які тікали від вогню, вони згуртували в колесо з наїжених автоматів і собак. А морфіністи забарикадувалися зсередини та відмовилися вийти з камери. Поки сторожа виламала двері, деякі з них були смертельно опечені й надворі повмирали. Слідчий ізолятор палав. Я стояв у тісній товпі, біля трупів, серед жахливого крику й матюкань. Та мені поталанило: я тільки наковтався диму та обпікся легко в декількох місцях.

Незабаром наспіло начальство й відправило більшість із нас до шпиталю. А наркоманам дали уколи морфію...

Ми прибули до шпиталю ч. 038, який змалював у своїх споминах колишній в'язень Дяков. Тож не писатиму подрібно

про ту страшну зону, де доживали свої дні старці, які просиділи по двадцять років, та інші люди скалічені в таборах.

Але тут я познайомився з дуже приємними людьми, про яких хочеться згадати.

Перша моя зустріч відбулася на подвір'ї. Я побачив дідуся, зовнішньо подібного до Дон Кіхота, який підмітав сніг, розчищаючи доріжку. Я підійшов, щоб йому допомогти, і ми розговорилися. Це був 72-річний Савелій Солодянкін. Старенький сектант-баптист сидів уже не вперше: анти-радянський агітатор — так обвинуватили людину, яка переконана в тому, що вбивство — це гріх, і тому заперечувала необхідність носити зброю. Доброта й світла чистість цієї людини робили незабутнє враження. Навіть солдати, які сторожили біля нас, при ньому ставали кращими. В дідуся було переконання, що людина, яка не працює, не гідна жити. І тому він працював без усякого примусу, працював до знемоги. Я не раз бачив, як цей мовчазний, уже майже незрячий дідусь (окуляри розбив йому слідчий) працював на морозі так, що скидав тілогрійку, і піт виступав йому крізь сорочку. Все, що зробив, він розділяв так: половину посилав хворій дочці, четверту частину відсилав своїй релігійній громаді. А за останню четвертину заробітку (а це було не більше семи-восьми карбованців), він купував дешо цукру й хліба, та й це роздавав хворим. Наглядачі жартували:

Я сьогодні Савелія обманув!

Як?

Сказав йому, на годину перед кінцем праці, що вже пора роботу кінчати.

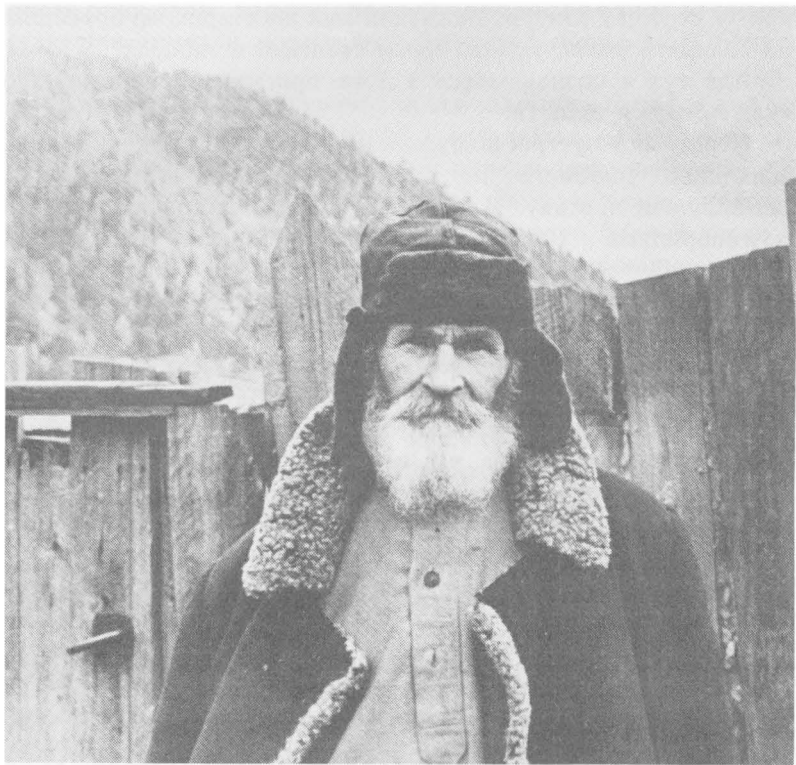
І справді, Савелій працював, не розгинаючи спину.

Познайомившись з ним, я запропонував:

Є Біблія, могу дати почитати.

Я знав, яким скарбом володів. У мене була рукою переписана майже вся Біблія, а її безжалісно нам відбирали.

Савелій увесь засвітився усмішкою, почувши про Біблію, і

Савелій Солодянкін

сказав, що прийде ввечері до мене до бараку. Прийшов: одітий у чисту сорочку, акуратно причесаний: читання Вічної Книги — празник!

Я простягнув йому зошит, але почув:

— Читати я не можу, я й тебе неясно бачу, який ти. Тільки голос твій запам'ятав. Ти почитай мені вже сам.

Не можу сказати, щоб я дуже зрадив такою пропозицією: в кожного є свої справи, і я не збирався сидіти з Савелієм. Але

нічого не вдієш. Я почав читати розділ, який він попросив. Читали ми пророка Ісаю. Та ось Савелій зупинив мене на одному слові:

— Ти тут сказав таке, а там повинно бути не те слово, — і він назвав правильне.

Я справді помилився.

— Савелію! — кажу, — ти що, напам'ять знаєш текст?

— Звичайно, — відповідає.

— Так навіщо ж тоді читати? — питаю.

— Та це ж радість — Писання слухати. Це ж свято. І думки нові приходять, коли слухаєш.

І так у вільний час ми часто сиділи з Савелієм. Я читав йому Біблію, а він іноді висловлював своє розуміння того чи іншого тексту. Ще й дотепер я з радістю згадую того дідуся, який не повчав словами, не нав'язував своєї правоти, не переконував, але всім своїм життям, кожною прожитою годиною давав приклад іншим. Яке це важливе: дати своїм життям приклад!

Савелій аж ніяк не був боягузом і виявився докраю принциповою людиною. Якось солдати зігнали нас до харчівні слухати доповіді приїжджого кафедріста про Леніна. Коли лектор почав величати Леніна, всі ми були примушені сидіти й слухати, і не думали заперечувати. Раптом посередині залі піднялася висока постать Савелія:

— Навіщо ви із звичайної людини бога собі робите? — запитав він тоном спокійного докору. — Адже в історії людства багато людей великих і не менше прославлених. Та що вони всі перед Творцем? Не творить собі бога з людини.

До Савелія, за наказом офіцерів, уже кинулися наглядачі. Ми обороняли його, і незабаром усі учасники сутички опинилися в карцерах. Я сидів у камері з Савелієм, і він говорив:

— Чого було повставати проти них? Я сказав те, що потрібне, і посидів би тут один, а бунтом лише їх озлоблюєте.

У мене склалося враження, що я поруч справжнього праведника. Він робив усе без пози.

Разом зі мною попав у камеру якийсь Нестеров. Я знав його й чув уже, що він жив раніше десь в Європі. Але щойно тут він сам розказав мені про свою життєву трагедію.

— Я виїхав 1927 року нелегально з Росії, втік через Фінляндію, не міг довше винести жаху й руїни, які приніс більшовизм. Приїхав я тоді до Англії і скоро знайшов собі місце в житті. Знаючи мови, я став кіносценаристом, а згодом і співником фірми. Жилося мені гарно і 1938 року я відкупив усю фірму. Багато подорожував, мав будиночок у Ніщі й моторову яхту на десять людей. Але думки про Росію все тривожили мене. Я отримував московські газети, старався збагнути, що там проходить. І десь у душі починав вірити, що більшовизм переродився. За газетними статтями країна жила в єдиному пориві будівництва й відродження. Їхати туди подивитися — я не міг, знав, що там мені, втікачеві, грозить. Але коли німці напали на Радянський Союз, усе моє серце росіянина було з тими, яких вони нищили. І я почав висилати гроші на оборону Росії, а радянське посольство прислало мені у відповідь сердечні подяки. Декілька разів я посилав туди досить великі чеки. Аж одного разу приїхали до мене з радянського посольства особисто подякувати. Та й питали вони: чи не потрібно мені допомогти будь-чим у Росії? Сказали, що все про мене знають і що я повинен зрозуміти: мій колишній вчинок давно вже не є злочином, а моя теперішня допомога рідній країні вказує, що я справжній патріот. Чимало гарних слів я почув тоді від них. Я бачив і відчував, що зі мною розмовляють інтелігентні росіяни, а не такі вбивники, яких я запам'ятав ще з перших років революції. І я повірив їм, повірив, що комунізм переродився. Дав їм адресу моєї сестри й незабаром почав отримувати листи від моєї рідні. З дому писали, що війна була для них важким випробуванням, але тепер країна відроджується. Вони щасливі, радіють своїми успіхами в праці, лише огірчені тим, що не бачать мене.

Я відписував їм. Незабаром отримав від посольства

пропозицію відвідати, очевидно, якщо я хочу, свою рідню в Москві. І я цю пропозицію прийняв. Накупив цілий залізничний контейнер подарунків — от я покажу вам згодом цей опис моїх речей на п'ятдесяті сторінках.

Нещасний замовк задумавшись. Передо мною на милицях людина, яка ледь волочить свої побиті спаралізовані ноги; так виснажена, що скидається на скелет. А очі — повні розпачі й туги. І, слухаючи його, мене огорнуло якесь заціпеніння.

І поїхав я туди, як турист. На московському летовищі мене ввічливо зустрінули, так по-європейському, а тоді ті самі завезли мене просто в Луб'янку і там по-звірському скатували. "Гі, гаде, думав, що не пам'ятаємо тебе, зрадника батьківщини!" Дали вони мені "повну катушку", конфіскували все добро, яке я привіз, а тоді повезли мене на Воркуту. Вантажив я на шахтах дерево, працював, стоячи по пояс у льодовій воді. Колода потовкла мені ноги, а від холодної води вони майже спаралізовані. А тепер ось доживаю свого віку.

Він замовк...

Хворі носталгією, я для Вас пишу ці рядки, прочитайте їх уважливо. Я пишу і згадую мого товариша Нестерова, який помер на "Трасі смерті" в Тайшеті.

РОЗДІЛ 29

Наш шпиталь був приблизно на 30 кілометрів від станції Чуна, де містився найбільший деревообробний комбінат шляху.

Цілком несподівано і, з погляду нормальної логіки, невиправдано, увесь шпиталь перевели в робочу зону комбінату. Там виділили для шпиталю два бараки в куті.

Старих і калік перевезли у страшну тісноту. Лікарів майже не було, бо вони залишилися на старому місці. Шпиталь віддали блатним.

Ішла зима 1960 року, рано випали сніги. Я думав, що за тими переїздами, пожарами та шпиталями КГБ про мене забуло. Почував себе зміцнілим (ціле літо я добровільно рубав дрова для пекарні) і в комбінаті почав працювати.

Про моє перебування в комбінаті дізнався Гена Черепов: він був кілька кілометрів звідси в таборі ч. 04. Щоб побачитись і поговорити та прочитати свої нові вірші, він симулював випадок апендициту. Уночі його привезли до нас і зробили операцію. Я лаяв його за таке ризикування здоров'ям, та він тільки сміявся і був дуже вдоволений. Звичайно, і я радів нашій зустрічі. Він бажав зустрітись ще й тому, що останнім часом він роздобув дещо з Кабали і хотів тепер порадитись про теософічне значення сефіротів. У розмовах він висловлював дуже цікаві й оригінальні думки про Кабалу чисел і її зв'язки з назвами дванадцятьох колін. У наших зустрічах і розмовах брав участь Фелікс, який під ту пору захоплювався католицизмом; у зоні були два римо-католицькі єпископи: отець Владислав і отець Броніслав — поляки. Це дуже цікаві й

оригінальні люди. У Римі й у Сорбоні вони були викладачами історії релігії та догматичного права. Познайомившись і подружившись з ними, ми вели прецікаві дискусії, а іноді вони читали нам окремі лекції з історії католицьких орденів. У зустрічах брали участь близькі мені і приємні люди. Був між ними і Юра Меклер, який підкреслював деякі тези своїм прекрасним глибоким гумором.

Фелікс був пройнятий важливістю моменту і, як пристрасна плача, нетерпимий до крайности. Коли він одного разу накинувся на мене в якійсь релігійній абстрактній суперечці, то Юра тихо й співчутливо запитав його:

Феліксе, чи не хотів би ти попрацювати в інквізиції?

Ми всі засміялись, і Фелікс віднайшов знову дружній настрій.

Частенько бував з нами старий знайомий — Ніколай Іванович Богомяков. Цей мудрець і наскрізь інтелігент був завжди стриманий і уважливий, відданий нам неподільно. Крім цих людей, приходив Карл Фрусин, що сидів тільки на перші роки. Інженер, альпініст і вірний друг, він був пильний і старався не втрачати часу в таборі: кожную вільну від шнажливої роботи хвилину він проводив над навчанням.

У зоні було багато цікавих осіб та подій, прибували люди з усіх кінців країни, були новини.

Пришельці з Омська розказували, що вони будували там металеву телевізійну башту, і один з в'язнів виліз на сам верх, просунувся у підвішеному возику на край металевого крана, висунутого далеко від основної вежі, і на самому кінці цього крана повисів. Зняти трупа було майже неможливо: в'язні відмовлялися, а вартівники боялись. У місті подія стала відома, люди побачили повислого трупа, і юрби мешканців мовчки стояли внизу на вулицях. Котрийсь негідник-офіцер наказав стріляти по мотузці, на якому висів труп. Натопт мешканців і в'язні підняли дикий крик — стрілянину припинено. Труп висів

дві доби. Тоді привезли з сусіднього табору блатних: вони взялися зняти трупа за морфій і гашиш.

У той час до нас приїхав ... ізраїльський громадянин. Його звали Зігмунд Мангайм. На вигляд він був показний і тримався з підкресленою самопевністю. Але нам — що зустріли його майже з квітами за те тільки, що він ізраїльський громадянин — він не сподобався. Про таких людей кажуть: "Самоповага у вас титанічна, але безпідставна". Та й до Ізраїлю він, як виявилось, мав тільки посереднє відношення. До СРСР приїхав з Чехо-Словаччини під час другої світової війни. У 1958 році добився переходу з чеського в ізраїльське громадянство, але виїхати не зміг — його заарештували напередодні виїзду з Росії. Все ж, про Ізраїль він знав дещо таке, що було невідоме нам. Тож ми, переборюючи нехіть, розмовляли з ним, намагаючись довідатись усе можливе про країну наших мрій.

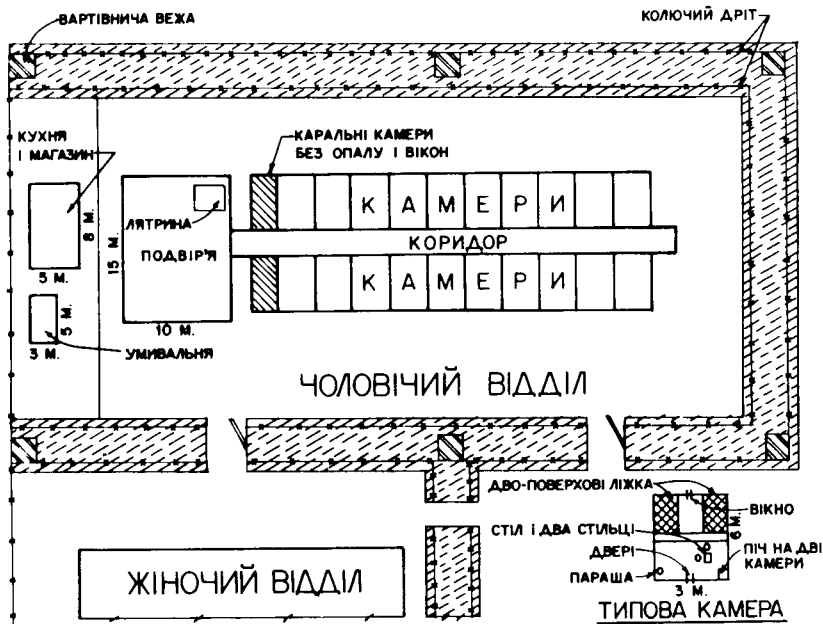
Були і зовнішні події. У сусідній зоні блатні здійснили втечу, захопивши у житловій зоні водовозну автомашину. Втікачі влізли в цистерну і, поваливши огорожу, відїхали під градом куль. Заалармовано ввесь гарнізон, обставлено дороги, розташовано застави. Декілька днів пізніше за зоною ховали трьох солдатів. Вони сиділи групами в заставі й постріляли один одного, узявши за втікачів.

За зоною у нас розірвало корову нашого начальника — вона ввійшла на заміноване поле, яким був оточений табір.

У ці дні звільнили Жака-співача з Франції, нашого улюбленця. Скарга, яку ми вислали до відділу асенізації Моссовета видно попалася людині, що мала почуття гумору!

Наш дружлюбний шансонє виїхав з блаженною посмішкою; мене ж хлопці, жартуючи, картали: навіщо ти йому скаргу писав?

На жаль, чудесна плодоносна дружба нашого невеличкого гурту тривала недовго. Знічев'я увечері мене "висмикнули", кажучи по-таборовому, посадили в карцер і вночі відправили в

Спецізолятор у таборі ч. 410 у Вихоревці.

далекий рейс на північ, у Вихоревку, в спецтюрму до горезвісного "Гітлера", де я ще досі не бував.

У Вихоревку (селище неподалік Братської ГЕС) ми приїхали вдень, і спецконвой довів мене до нового місця.

Дивлячись ззовні на тюрму, я дивувався: до якої безнадії можна довести нарис житла.

Край селища, оточений посірілою від давности дерев'яною огорожею і забороненою зоною з вартовими вежами, стояв одноповерховий, сірий, приземкуватий рівнобіжник з бетону. Згодом мені розказували, як його будовано: на мерзлоту

поклали рядом рейки й залляли їх бетоном — це підлога. Тоді вбили в землю рейки навсторч одну біля одної й теж залляли бетоном — це стіни. Зверху поклали також рейки, але тонші, від вузькоколійки, і забетонували стелю. Це непробивне залізобетонне склепіння будували взимку, а для того, щоб бетон краще застигав — до нього досипали соли. Тому тепер стіни, стеля й підлога були завжди вологі.

Мене привели в малу вартівню. Зразу ж посипались грубі зневаги, матюкання. Я зрозумів, що тут така процедура зустрічі нової людини — відразу ж хочуть узяти в шори. Я ніколи в таборах не грубіянив, тож і тут намагався показати тим людям, зіпсутим владою над нашим життям, що такий тон зі мною неможливий. Даремно. Після брутального обшуку з роздяганням догола, мені видали стару куртку і штани з тонкої бавовняної тканини. Залишили мені ватянку й ушанку. З речей дозволили взяти носову хусточку, коверти, папір та олівець — більш нічого "не полагалось". Це страшний вислів, побутуючий у поневоленій Росії: "не положено". Цю фразу можна почути і в уряді, і в школі, і у фабриці. Життя обмежено рамками примусу: дозволено — не дозволено. У всьому знай свою заборонену зону. І люди так уже до цього звикли, в основній масі так підкорилися, що й не помічають.

З вартівні й речевої комори, куди здали й мою валізу, ми вийшли в довгий вузький коридор, слабо освітлений електричними лампами і більш схожий на тунель, що проходить здовж будинку. Обабіч видніли чорні залізні двері, перекладені впоперек металевими штабами з великими зовнішніми колодками. У кожних дверях, як і скрізь у тюрмах, відкривки для підглядання з коридору: вовчки закриті з коридору закривками. Мене підвели до камери ч. 2, вартівник відімкнув колодку, зняв засув, а тоді відчинив унутрішній замок, вбудований у двері. Заскреготіло залізо об залізо, і масивні двері відчинилися. Я ввійшов. Насамперед вразив мене морок у камері. На вулиці був іще яскравий зимовий день.

Звладу загуркотіли двері і забряжчав засув: я "вдома". Камера була приблизно на 15 квадратних метрів. У стіні проти дверей вікно, а під ним суцільні нари на восьмеро людей, зроблені з грубих дерев'яних колод, переплетених упоперек металевими обручами у проміжках 30-40 сантиметрів. Другі, верхні нари були лише з боків, на двоє людей. У сутінках маячили сірі п'яні постаті у таборових ватянках. На підлозі, у вибоїнах бетону було видно лід, вікно було покрите грубим шаром льоду, а на стіні, що до вулиці, видніла верства паморозі. Із стелі звисали краплини, по бічних вологих стінах слизила покрість. Усе це я побачив іше в дверях. Досвідчене око арештанта відразу відзначило: гірше не може бути.

Чого всміхаєшся, Абрагіме? — почулося з нар, а я й не помітив, що всміхнувся.

А що ж більше залишається? Тільки сміятися, — відповів ми і підійшов до нар. Вітаючись з людьми, я побачив, що декого з них знаю. Тут було дев'ять чоловіка, мене додали десятого. Як виявилось згодом, на нижніх нарах вісім чоловіка могли чекати тільки на боках. Уночі ми мусіли обертатися одночасно.

Укривалися ми якимсь драним лахміттям, званим ковдрами. Сирий холод у камері пронизував наскрізь. Піч виходила на дві камери й була огорожена решіткою, щоб ми не могли розібрати цегол і втекти через комин; але також не можна було підійти погрітись. Як згодом я дізнався, нам давали на день два поліна для кожної печі, а поліно — це четвертина розколеної колоди. Піч була ледь тепла і, певна річ, камери не нагрівала. Тільки наші тіла нагрівали повітря в цьому залізобетонному кубі. Світло майже не проходило в камеру крізь покрите льодом маленьке загразоване вікно. Над дверима був вузький проруб, куди вставлено електролямпочку не більше 25-ти ватів. Світло від неї ледве проникало жовтим променем у камеру.

У цьому жовтосірому сутінку люди сиділи згорбившись, закутавшись шільно у ватянки, стараючись не втратити крихти

внутрішнього тепла тіла. Обличчя були сірі, шапки насунуті на очі.

Біля печі стояв легкий дерев'яний стіл і лавочка. У кути металеве відро традиційної "параші". В убиральню тут водили тільки один раз у день, еднаючи це з так званою прогулянкою.

У камері були: Едік Бурокас — молодий литовський націоналіст, якого я знав уже раніше, як людину серйозну й доброго товариша; молодий віруючий Василій, що став християнином у таборах, на волі він від часу свого безпритульного дитинства був злодієм. З ним я також був знайомий і пам'ятав, що це був тихий спокійний юнак. Сидів тут дід-сектант з "истинно-православных". Ця секта відзначалася нетерпимістю. У спорах з противниками вони кричали: "У тебе, сатано, хвіст на три метри!". Захар не відрізнявся від своїх єдиновірців і відносився до нас, як до чогось неіснуючого. Крім цього, він був неохайний. Наступний мешканець камери — дентистичний технік Баранов, сорокарічний чоловіча, був сумний, тупий і сердитий на весь світ: у нього була відкрита туберкульоза, і він увесь день харкотів кров'ю.

Був іще з нами Павло Кулик, 25-літній українець, ув'язнений як учасник національного руху за самостійність України. З ним були його земляки: Володимир і Сергій. Цих людей я раніше не зустрічав, але вони робили приємне враження. Павло був дуже дотепний, і його своєрідний український м'який гумор прикрасив нам багато важких годин у цьому казематі. А товариші його, дарма що молоді, були сповнені витримки й серйозності, що робило їх хорошими співмешканцями для довгого спільного перебування в камері. Адже непогано сказано в О. Генрі: "Якщо хочете, щоб трапилось убивство, то замкніть двоє людей в одну кімнату й не дозвольте їм ні виходити, ні розлучатися два місяці". Для нас же два місяці були ледве помітним відтинком часу. Мені довелось сидіти вже в камерах тюремних політизоляторів Семипалатинська й Усть-

Едуард Бурокас

Каменогорська, і я знав, що О. Генрі правий. Та ми мусіли уникати не тільки вбивства, але й сварок. Важко описати, як це складно, коли людина постійно голодна, цілу добу мерзне і майже позбавлена зв'язку з рідними: тільки одного листа в місяць можна було вислати. А надії, що лист дійде, майже не було, бо "Гітлер" читав подовгу, особисто цензуруючи листи, і міг викинути в смітник усе, що йому забаглося.

Крім названих людей, з нами були ще два колишні злодії, яких не цікавило ніщо, крім карт і тютюну. Матюкання постійно висіло в повітрі під час їхніх картярських спорів.

Тютюну чи махорки в них, очевидно, не було, і в павзах поміж грою в карти вони стояли біля дверей і надокучливо канючили: "Начальнику, старшинко, дай закурити".

У відповідь лунав матюк дежурного. Але зрідка він кидав їм махорковий недокурок, і тому вони вистоювали годинами коло дверей. Огида від їхньої поведінки огортала нас усіх. Ось і попробуйте в умовах, коли двоє матюкаються цілий день, один харчить кров'ю, другий тільки те й робить, що сідає на "парашу", — попробуйте тут не забурчати! Але як тільки ви зробите будь-кому зауваження, то це або скандал, або затаєна образа, яка за годину чи день виллється у зневагу, що веде до скандалу. Так було в усіх камерах, де сварка і бійка стали щоденним явищем. А "Гітлерові" тільки того й треба було. Він садовив укупі найбільш невідповідних людей і в кожную камеру вселяв одного сухітника. Він сіяв ворожнечу в камерах, щоб в'язні не йшли проти нього об'єднаним фронтом. Ходили чутки, що і "Гітлер" і його начальник режиму Буряк були довго на Тайшетській трасі в окремому відділі виконавців смертних присудів. Але за якийсь проступок їх усунули, а влада, бажаючи "зберегти кадри", призначила їх у цю спецтюрму ч. 410. Жорстокість і садизм тих людей, здавалось, не мали меж. Арештантів, що провинились якоюсь дрібницею, вони держали в карцері, доводячи їх до такого стану голоду, що нещасні не раз, прокусивши собі жилу, пили власну кров. У тих карцерах "Гітлер" і його достойний помічник залюбки побивали безборонного коротким поліном-палкою.

Уявіть собі, що в камеру з покритими інеєм стінами, до півголої виснаженої людини входить коротконогий Буряк — довгорукий годований силач у чорному півкожущку і валянках, з палкою в руці, і мовчки починає її бити. Крики катованого лунають по всьому тюремному корпусі, і в'язні починають бити в двері, матюкатися, кричати. Тоді цей представник радянської влади входить у загальний коридор, підходить до вовчків, заглядає в них і спокійно заявляє: "Тобі, Павле, п'ять діб, а тобі,

Сергію, також п'ять. Я вас навчу, як бити в двері". І всі знають, що той, кому назначено кару, буде сьак чи так "вирваний" з камери з-поміж товаришів під претекстом одержання посилки або виклику до лікаря, і кинутий у морозний карцер без ватянки, на залізобетонну підлогу. "Гітлер" і Буряк доводили людей до втрати людського вигляду, до божевілля. Кожного місяця двоє-трос людей божеволіло, були часті випадки самогубних спроб. Але заподіяти собі таке в загальній камері було важко — товариші витягають з петлі. Щоб виїхати із "снеча" — люди йшли на все, навіть на додатковий вирок. Іноді можна було почути: "Я вирішив: їду у Владімірську тюрму, там принаймні не здохну". І, вертаючись з прогулянки, людина кидалася на "Гітлера" або Буряка, валила з ніг і біла. Вартівники відривали доведеного до одчаю смільчака, побивали його, а "Гітлер", піднявшись з землі, спокійно говорив з "окаючим" костромським акцентом: "Поїдеш на три роки в тюрму". І справді: за тиждень-два приїжджав викликаний "спецлагсуд", і людина одержувала додатковий присуд: три роки в політизоляторі міста Владіміра. Виїзд до Владіміра всім нам здавався мрією, але ж одержати додатковий присуд не кожний хотів.

Знущання над нами, мужчинами, були жорстокі, все ж наполовину менші, ніж над жінками.

Тут же в нашому дворі, за окремою огорожею, стояв жіночий тюремний корпус. З жінками-політв'язнями було легко впоратись, але із злодійками — "воровайками", як їх називають у таборах — адміністрація рахується, боїться їх, бо ті відкушують вартівникам носи і жартома видряпують їм очі, не гадаючи вже про те, що кожного дня обливають сечею.

Але там сиділи наші молоді недосвідчені дівчата, що попалися за летючки або за участь у півдитячих анти-радянських організаціях. Сиділи черниці й віруючі сектантки — ці люди не вмели постояти за себе, і тут "Гітлер" з Буряком робили що хотіли. Насильство й усяка зневага були долею цих

нешасних. Але було і садистське знушання. Наприклад, черниць гнали до лазні в неділю, коли їм, за їхнім релігійним законом, не вільно купатися. Вони відмовлялися, і тоді падлюки з реготом стягали з них одяг і тягли їх голих через двір у лазню. Крики жертв рвали нам серця. Але стіни і решітки були міцні, до падлюк не дірवेशся.

І сьогодні, коли Ви читаєте ці рядки, там робиться те саме: спец ч. 410 стоїть у Вихоревці, "Гітлер" його начальник, як і досі, а Буряк начальник режиму.

Хлопці, що сиділи з нами, приїхали з Колими, Норильська й Воркути, де вони також сиділи у спецах і де також панувало безправ'я. "Такого ми ще не бачили", — казали вони. І справді, важко уявити собі щось страшніше від нашого безреченцевого ув'язнення в цьому бетонному морозному казематі без повітря і світла. Ми відчували, як сірий залізо-бетон безугавно висмоктує з нас силу й життя...

Від хлопців я довідався, що тут також сидів Семен Коректор, але вже його вивезли. Мені вдалося розпитати, яким чином КГБ довідалося про документи в моїй валізці.

Виявляється, в Семеновій камері сидів чоловік, що під час одного з наших підкопів налякався, але поведився нахабно. Я тоді вилаяв його, а він почав згодом у камері очорнювати мене. Семен побив його за це й у пориві гніву сказав: "Шифрін на бомбі сидить, у стінці валізки купу підроблених документів для всіх нас возить, а ти, падлюко, язиком ляпаєш!".

За тиждень після цього відбувся цей осінній обшук... Тепер стало мені все ясно.

Поговоривши серйозно з хлопцями в камері, ми вирішили рятуватися якомога і поставили курцям ультиматум: або кидай курити, або переходи в іншу камеру, до курців. Крім того, ми ввели заборону на розмови й лайку в періоди поміж їжею — той час був призначений на працю. І почали цикл лекцій з історії та релігії. Мені випало завдання переказувати по змозі

най докладніше зміст Біблії, яку я вже непогано знав. Темами інших лекцій поділилися Едік і українські хлопці.

Такий суворий режим був "не по клімату" двом злодіям і Баранову — через тиждень вони почали вимагати переходу в іншу камеру.

— У чому справа? — запитав Буряк.

Ми пояснили йому.

— Будете сидіти так, як я посадив, — і садист пішов.

Але за місяць трапилась несподівана й небачена тут подія: удень відчинилися двері й увійшла жінка в прокурорському мундирі. За нею товпились "Гітлер", Буряк і вартові.

Ми остовпіли. Але мені, як колишньому юристові, цей мундир був знайомий. Я пізнав, що це прокурор для нагляду над тюрмами, і сказав:

— Будь ласка, не лякайтеся, заходьте хоч на п'ять хвилин, адже ми тут живемо постійно.

Я бачив на обличчі літньої жінки непідроблений переляк. Вид жовтої півтми в льодовій камері і сірих людей-скелетів міг вразити кожного.

Прокурор увійшла, непевно сіла на лавочку, і тоді до неї підійшов Баранов.

— У мене відкрита туберкульоза. Чи можу я тут перебувати? — прохрипів він.

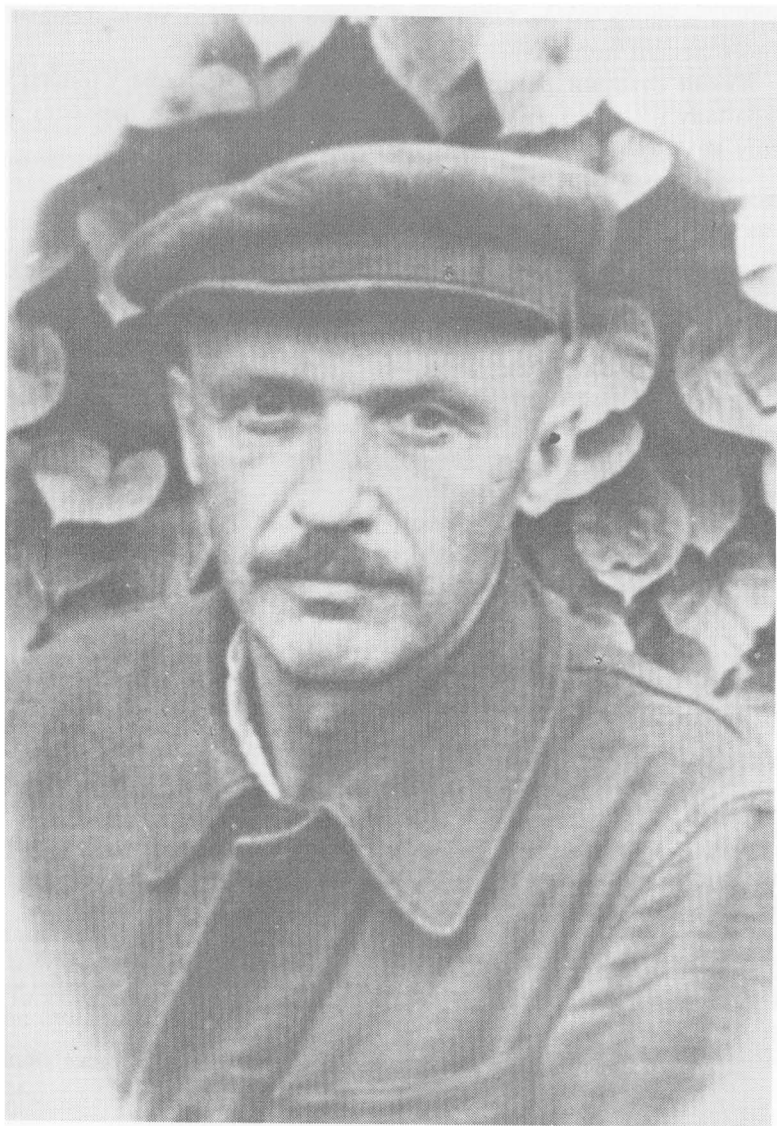
— Він справді хворий? — запитала жінка "Гітлера".

— Так, хворий, — спокійно підтвердив він. — Моє діло — тримати їх, а не лікувати.

Ми показали лід на стінах і на підлозі, розказали про наше прохання сидіти без курців, про знущання над жінками, про побої в камерах, про безправство в усьому.

Не дослухавши до кінця, прокурор вийшла. Все, очевидно, залишилося без змін. Але, як не смішно, від нас забрали курців і в обмін привели на наше прохання, Карла Фрусина, який буквально гинув у камері з десятком блатних.

Другого перевели до нас Михайла Сороку, якого я вже знав,

Михайло Сорока

як одного з дуже приємних і скромних провідників українського національного підпілля.

Ця людина не розказувала ніколи про себе. Завжди був принитий, урівноважений і про своє горе нікому не оповідав. Який же вражений я був, коли довідався від його приятелів, що Михайлова дружина — Катря Зарицька — карається в одиночці Владімірської тюрми вже більше десяти років... А він ніс свій бич без нарікань. І завжди старався допомагати приятелям. Ми дуже подружили з ним. Як боляче, що доводиться мені писати про його загибель: Михайло вмер у неволі, 1971 р., після 23-ох років перебування в тюрмі. А дружину його звільнили аж після 15 ти років тюрем.

Ми ще просили перевести до нас митрополита Йосифа Євхимовича або Володимира Горбового, але цього не дозволили, а дали нам Вольта Митрейкіна, який обіцяв не курити.

Від того дня в нас запанував "режим": тиша весь день, щогодини перед сном для обміну думками. Квартирка у вікні відчинена цілу добу, зранку гімнастика і обтирання водою. Немогло було примусити себе роздягатися до пояса. Мало приємно спати під відчиненою квартиркою. Ми з Вольтом спали посередині, і клуби сивого повітря падали на нас. Вольт спав у шапці, зав'язаній під бородою. Але свіже повітря пригулювало нас усіх. Проловж року, проведеного в цій камері, у нас ніхто не захворів, не збожеволів, не пробував покінчити з собою.

І, очевидно, в нас був "спільний казан": усі харчі — роздобуті шкочи в крамниці, а чи одержані випадково в посылках — були спільні. Це дуже сприяло атмосфері єднання і дружби в камері.

Я хотів би шоскоріш закінчити цей важкий розділ, проте муну розказати ще дещо.

Перше — це прогулянка. Випускали нас відразу всіх на загальне подвір'я, обгороджене колючим дротом. Там була відкрита смердюча яма — вбиральня. Упоперек ями кинено обледенілу дошку з поручнями. Наш одяг просякав у камері

вогкістю і на морозі негайно замерзав, ставав негнучкий. Як ми ухитрялися на холоді, у пургу, при 60 ступенях морозу полагоджувати свої потреби... далєбі, тепер мені це здається неможливим. І досі відчуваю закостенілі пальці, убивчий холод, штивний крихкий одяг... А так само "гуляли" жінки. Вдумайтесь у цей жах!

Друге — це їжа і лазня. Варили для нас спеціально привезені блатні. Вони безжалісно крали все, що тільки можна було вкрасти, і ми одержували гнилу солєну рибу, "яриновий" суп, у якому була каламутна вода без товщу і часом плавав кусок мерзлої картоплі. Празником був "вінегрет": квашена мерзла капуста з гнилою картоплею та буряком.

А лазня — раз на десять днів була справжньою каторгою. У кімнату розміром не більше 15 квадратних метрів набивали по три камери, по тридцять людей, і після трьох-п'ятьох хвилин починалося гукання вартових: "Кінчай митись! Годі! Звільняй для інших!" Обпікшись кип'ятком, ми вибігали з останками мила на тілі у холод льодової камери-передлазні, де напхані напхом люди перешкоджали один одному одягтися.

Одного разу після прогулянки мене й Карла залишили нарубати дров. На роботу нас не водили, знаючи, що всяка робота це розкіш у порівнянні з перебуванням у льодовій камері. Виснажені й немічні, ми мало не падали при кожному ударі сокирою об поліно. Знічев'я я почув ззаду голос Буряка:

— Що, важко?

— Еге ж, нелегко, — відповів я.

— Але зате повітрям дихаєте, — сказав цей садист. Він "платив" нам за роботу: дозволяв зайву годину подихати повітрям.

Іноді приїжджав до нас лікар. Якось і я попросився до нього. Я зустрів знайому людину, хірурга з таборового шпиталю, який знав, на що я хворію і що для мене дуже небезпечно охолодження моїх ніг, куди майже не доходила кров. Він сказав до Буряка:

— Цьому чоловікові треба давати двічі-тричі на день грілку з гарячою водою. Він дуже хворий...

— У мене тут не санаторія, — відрізав Буряк, і мене відвели в камеру.

Ми проводили дні на навчанні: вивчали мови, читали. Карл ухитрявся вивчати за три місяці нову мову. Він працював майже безперервно від шостої ранку до десятої вечора. Можна було тільки подивляти його цілеспрямованість і заповзятість. Я також старався читати, а одночасно... розтирав ноги. Вони мерзли до сніпеніння. Розтерши одну, я брався за другу, і так увесь день. Для цього доводилось і вночі вставати декілька разів. Я робив це автоматично, а вночі у півсні.

Були в нас і свої радощі. Раз якось у березні я знайшов на прогулянці гілочки якогось тайгового дерева. Вони відскочили від віника. Ми поставили їх у кухню з водою і спостерігали з насолодою, як налилися бруньки обманутої рослини й появилися листки. Але листочки були крихітні й абсолютно білі сонця ж у нас в камері не було.

Але весна брала своє: у травні сонце нарешті розтопило лід на вікні, і кожного дня його промінь ковзав майже годину по камері від лівої стіни до правої. Ми поділили між нами цей час і клалися на лавочку так, щоб обличчя було в соняшному світлі. І кожен повинен був тримати руками на грудях кухню з гілочками. За тиждень листки позеленіли! Це було наше невеличке свято. Та недовго. Під час чергового нелюдського обшуку якийсь вартівник злісно вишвиргнув зелені гілочки — кусочок свободи! — у коридор, і там їх байдужі чоботи розчавили...

РОЗДІЛ 30

У нашій камері ніхто з в'язнів духово не заломлювався. Ми психологічно підготувалися до років, які доведеться провести в таборі суворого режиму.

Якщо розглядати проблему тюрем у Радянському Союзі, то, узагальнюючи події і взявши під увагу відомі цілі наших поневолювачів, можна прийти до деяких висновків. Мені легше це зробити тепер, коли я дивлюся на минуле з перспективи. А ще й допомагає мені те, що я мав нагоду познайомитися з радянською тюремною системою "по цей і по той бік ґратів". У післявоєнні роки, працюючи слідчим по боротьбі з бандитизмом, я бачив долю тієї молоді, яка ступила на шлях злочину. А коли сам попав у тюрму, я ще ближче ввійшов у життя цього середовища.

Я бачив специфіку злочинів, які доконувало населення СРСР з причини голоду в 1945-1953 роках. Тоді крали хліб, масло, різали худобу та виносили м'ясо. Дивуватися не було чому: держава погано постачала харчами навіть великі міста в центрі країни. Але їх усе таки забезпечували, в той час, коли за сотню кілометрів від Москви хліба й цукру не можна було купити ні за які гроші, ні в якій крамниці. Зате в "закритих розподільниках" партійні й кагебівські співробітники могли отримати все, що завгодно. Це очевидно, спонукувало населення до крадіжок, іншого ж виходу не було. Що важливіше, державна влада свідомо створювала й видумувала злочини, які в нормальних умовах не були порушенням закону. Появилися численні "підзаконники" — Укази Президії Верховної Ради. Я бачив,

наприклад, як судили й відправляли людей у тюрми на 10-15 років за... клубок ниток. У присуді писали: "Украв двісті метрів кравецького матеріялу", нічого собі звучить.

Людей судили за "розкрадання соціалістичої власности", коли вони підбирали для своїх печей відпадки з деревообробного заводу, або приносили додому викинені, підгнилі оселедці. Судили й за те, що люди визбирували розсіпане вугілля на залізничних шляхах. Саме це вказувало на свідомий "набір" робітників на працю туди, куди добровільно ніхто не хотів їхати.

А в таборах, пересилках і в'язницях ті нічого невідаючі "фраєри", знайомилися з досвідченими злодіями: осиритулним молодняком з часів війни, який не знав життя без злодіяства. Вони швидко впроваджували новаків у тонкощі й особливості таборового життя. Чесна людина, попадаючи в тюрму невинно, нерідко ставала справжнім злочинцем. На практиці більшість людей, звільнених з в'язниць після закінчення речення, невдовзі попадала туди заново, вже за доконання справжнього злочину.

Пригадую собі такий "широкий жест" радянської влади: 1953 року, після смерті Сталіна, оголошено амнестією блатним. Відразу випустили на волю декілька мільйонів людей, які вміли тільки красти. Тих людей не хотіли брати на працю, не давали їм помешкань, навіть і міліція не прописувала їх. І ось країну навістила повінь грабунків і крадежів. Небезпечно було їхати поїздом, ходити вулицею чи залишати навіть удень квартиру порожнем. Прохожих удень затягали в брами й роздягали. Уряд був змушений застосовувати надзвичайні заходи: відділи війська патрулювали вулиці, міліція і військо мали право схопленого на гарячому злочинця розстріляти на місці.

Талановитий поет, в'язень Юрій Домбровський написав тоді в таборі вірша, повного співчуття до тих нещасних:

*Навіть в пеклі надія заводиться,
Якщо вхожа в пекельні краї
Матір Божа, сумна Богородиця,
Що плекас надії мої.*

*Вона ходить по колі проклятому,
Надриваючи тіло своє,
І без вибору кожному п'ятому
Свою руку тоді подає.*

*А у царстві, обставленім "вишками",
Де позбавлені волі живуть,
Потрясас пудовими списками
Секретар, демонструючи лють.*

*І кричить він до Матері басом,
Як ніколи в своєму житті:
На ці прізвища гляньте, будь ласка,
Подивіться на карні статті!*

*Ви побачите, скільки тут водиться
Неугодних для неба звірів.
Ви неправі, моя Богородице,
І даремний ваш жалібний гнів.*

*Але йдуть та йдуть дні і ночі
У розкриті ворота тюрми,
Потемнілі, сумні, неохочі,
Непрощаючі людям вини.*

*Через небо глухе і осквернене,
Через райські зелені сади,
Як вовки, пробігають підстрелені
Їх останні розбиті ряди.*

*І зорять херувими очима,
У яких вся надія згаса,
Як проходять колони дверима
В трансцендентні для них небеса.*

*Дивлячись, як кричить, як колотиться
Знахабніла оця звірина,
Я шепчу: — Справедлива моя Богородиця,
Хай же славиться завжди Вона.*

Коли я попав до таборів, скільки зламаних і розтоптаних людей я побачив у тих мертвих зонах! Кінець-кінцем блатні сириймають новий і ще новіший тюремний реченець, як перехід до іншого життя, і табір стає їм рідним домом! Не так було з політв'язнями. Людину вивозили 1937 року до табору, а 1947 року її звільняли вимучену, хвору. Але 1948 року тих людей без ніякого обвинувачення знову відправляли в тюрму. Дуже мало з них витримували повторне випробування. Відбуваючи перший реченець, люди стискали себе в кулак: вижити, тільки б вижити! Але при другому арешті життя кінчалося, не було надії. І ці мученики котилися на дно, не супротивлялися, вмирили з голоду, хворіли, в той час, коли інші витримували.

Вигляд тих недобитих дуже діяв на нас. І чимало в'язнів піддавалися, впадали в паніку, капітулювали. А це ж і є ціль КГБ: зламати людину. Хто в страху й апатії, той боїться, той не вірить у себе, і часто такий падав жертвою, ставав стукачем, зраджуючи друзів.

Але КГБ ішло далі. Викликали рідню заарештованих і говорили матер'ям і жінкам: "Від вас залежить, як буде жити в таборах ваш рідний. Поможіть нам, ви ж радянська людина. А ми допоможемо йому в таборі: він не попаде на важкі роботи, пішлемо його туди, де харчі кращі".

І ті нещасні піддавалися; з любови до близької людини та з браку досвіду, нерідко допускалися зради. Так КГБ ламало й

ламає людей, робить із них негідників, кидає їх у болото. Скільки чистих душ так погубили, скільки таких людей і на волі і в тюрмі накинули собі на горло петлю!

У таборах, узагалі, не існувала середина: людина заломлювалася або трималася сильною. Табір виявляв усі скриті властивості людини, тут з кожного відпадала вся лущина й декорація.

І це не залежало від того, ким людина була до арешту. Я бачив зламаного, духово знищеного й до всього апатичного генерала Гуревича, який умер у таборі. Але бачив і простого трудівника Золю Каца, інваліда другої світової війни, порізаного операціями, який сидів утретє. Він витримав твердо й гідно всі жахіття каторги та трагедію розлуки з ріднею.

Тепер у Радянському Союзі більшість в'язнів і тих, яких звільнили, — це люди зламані, знищені. Небагато таких, які спроможні в таборах міцнішати й гартували свою волю. Адже так важко встояти проти випробуваної чіткої машини КГБ, яка своїм головним завданням ставить знищити в людині бажання спротиву, показати в'язневі його нікчемність і подавляючу всесильність влади, яка готова й спроможна його розчавити.

Наше життя воліклося одноманітно. Всі намагалися вижити, не гублячи морального обличчя.

Цікаво згадати про те, що навіть у таких людей, як начальство нашої тюрми, бували випадки, які вказували на слабенький відблиск людяности, що збереглася в озвірілих серцях.

Одного разу товариші намовили мене передати до сусідньої камери мій, уже відомий тоді по всьому таборовому шляху, зшиток з віршами, який я поповнював з 1954 року.

Коли рознощик їжі передавав зошит, наглядач відібрав його. Це — кінець. Я дуже переживав, а не менше й мої товариші. За декілька днів, повертаючися коридором із прогулянки, я побачив заступника тюремного начальника, капітана Мешкова. Він сидів у своєму кабінеті з навстіж відчиненими дверима. Цей

п'яниця і грубіянин не скриваючи курив гашиш і вже не соромився свого падіння: всім було відомо, що він педераст.

Я попробую відібрати поезії, сказав я хлопцям і пішов до його кабінету.

Чого тобі, Шифріне?

Вам передали зошит з віршами, який забрали в мене.

– Так. Чого хочеш?

– Ті поезії я роками призбирував. Я дуже люблю поезію, і прошу вас: не викидайте зшитка, покладіть його до моїх речей, до магазину.

Офіцер витягнув із стола зшиток з віршами й почав перегортати читаючи. Я мовчки стояв і чекав. За п'ять хвилин він згорнув зошит і сказав:

Добре, не спалю.

У його голосі я відчув щось людяне та й імпульсивно почав говорити:

Капітане, ви інколи ввечері, поки йдете додому, до сім'ї, заглядали крізь вовчок у камеру? Бачили ви, як ми сидимо в мертвому півсмерку й холоді, в усьому цьому жахитті? Адже нам треба зберегти себе людьми. Зрозумійте, який необхідний цей зошит саме в камері, саме нам.

Я говорив пристрасно й старався, щоб він зрозумів мене. Настала тиша. І капітан мовчки простягнув мені зшиток.

Дивлячись на наш осатанілий світ, думаю, що можуть бути лише два погляди на нього: людство — біла скатертина з чорними плямами або скатертина чорна, а на ній білі проблиски. Навіть тепер я вірю, що скатертина біла: дружба й любов, співчуття й усмішка тримають нас, мов життєва база. Не може ж тьма лежати в основі життя, яке себе закріплює, луци завжди вперед.

Ранньою весною, коли ще сніги лежали, у той час, який Пришвін називав "весною світла", прийшов, допомагаючи при роздачі їжі, Михайло Сорока і сказав нам:

— Є певні вістки, що нас усіх вивезуть з тайшетської траси. Кажуть, повезуть до Потьми, в Дубровлаг.

Ніхто не йняв цьому віри. Навіщо? Чи є десь краще місце для сваволі влади, ніж наша траса?

Але вістка вперто повторювалася й підтверджувалася: ось вивезли в'язнів з деревообробного комбінату із станції Чуна, вивозили табори з Вихоревки. А нас не рухали. Живіше забилися наші серця, заворушилася надія в душі: ану ж урятуємося, ану ж вивезуть... Усім було ясно: ще одна зима тут, і нас викінчать, довше не витримаємо. Але не можна допускати надії в серце, бо, коли не вивезуть, наша тюрма стане ще важчою після розчарування. Але людина все живе надією, і наші розмови раз-у-раз поверталися до вістки про виїзд. Ми навіть установили заборону розмовляти в камері на цю тему. Нічого не помагало: під час прогулянок усі говорили лише про виїзд. Я сварився з товаришами, вияснював, як це страшно тут творити собі ілюзію. Але від мене тільки відмахувались.

Аж ось під час наступної прогулянки підійшов до нас завідуючий магазином з нашими речами і повідомив, щоб приготувати посвідки на речі — завтра етап!

Такого я ще не бачив у таборах, навіть 1956 року, коли звільнювали на волю масу в'язнів. Хлопці обіймалися, цілувалися, реготали, стрибали — де й узялося стільки сили в тих хитких скелетах!

Хтось ляпнув мене по плечу: "Ну, скептику!" Я блаженно всміхався, все ще побоюючись повірити, бо ж стільки разів карала мене доля в таборах...

"Гітлер", Буряк і наглядачі ходили хмурні, мов буря: добича тікала із зубів. Вони знали, що сюди привезуть інші жертви, але досадно було дивитися на нашу радість.

Уже наступного ранку ми почули останні матюки наших наглядачів. Ми виїздили наче б на волю. Справді, цього разу наш переїзд перетворився на неменшу подію, ніж звільнення — ми відїздили від смерті.

Ще й досі пам'ятаю: коли за три роки мене звільнили з Потьми на волю, я не радів так, як виїжджаючи з цього поремного спеца.

Воронами підвезли нас до спецешелону, який складався з 50-70 товарних "пульманів" для худоби і трьох "столипінних" — для "упривілейованих", тобто для нас, штрафняків. Набили по 20 людей в камери, а ми мовчали, аби лише відїхати. Тут, при посадці, я побачив одну сцену, яка також залишилася мені в пам'яті. На сусідніх рейках вивантажували блатних з вагону. Один вискочив голий лише з дощечкою в руках — він у карти програвся. Він біг по снігу, а коли йому застрягли ноги, клав дощечку на сніг і ставав на неї. Кмітливий!

Увечері, коли нам видали харчі на чотири доби, біганина вздовж ешелону закінчилася, і ми вирушили. Поїзд починав набирати швидкості. Ще ніколи в Радянському Союзі не доводилося мені так їхати: чотири тисячі кілометрів з Тайшету до Потьми ми проїхали майже без зупинки за три з половиною днів. Це набагато швидше, ніж експресом. Ми знали, чому так женуть наш ешелон. Треба було якомога зменшити нагоду, щоб чужинці сфотографували це чудо двадцятого століття: худоб'ячі вагони набиті в'язнями, обставлені вартовими вежами, кулеметами, освітлені прожекторами. Більшовики цінять тепер зовнішню пристойність, краватки надівають, день і ніч по радіо Шопена й Генделя передають...

Крізь маленьке загразоване віконце, розміром на десять квадратних сантиметрів, я оглядав безкрайні простори. Ми перетинали тисячокілометрові тайгові пуші Іркутської, Красноярської, Новосибірської областей. Проїжджаючи безмежні куйбишевські степи, я думав: ось ми їдемо годинами, не зустрічаючи ні одного села, ні однієї хати! На триста-чотириста кілометрів попадалося, можливо, декілька будівель... Яка безкрая й незаселена держава, що розкинулася на землях усіх тих народів, які раніше були самостійні.

А поїзд свистів, стукотів по рейках. У вагоні йшли розмови.

До нас підсадили новаків, недавно прибулих з Москви і з Воркути.

Їхала з нами Тіна Бродецька з родини Подольських і сім'я поета Бориса Пастернака — дружина й дочка, заарештовані після смерті нещасного лавреата нобелівської премії, якого зацькував Хрущов.

Посадили до нас і двох чужинців: цілком молодого мадяра, якого після повстання вивезли з декількома тисячами його земляків у тайгу північного Уралу. Йому сказали, що тепер везуть його до Москви. Другий виявився німцем, який майже не знав російської мови. Були між нами хлопці, які говорили по-німецьки. Тоді він почав розказувати. Це була перелякана на все життя, підозрілива людина. Але, почувши про його пригоди, ми зрозуміли, що в нього є для цього всі причини.

— Проживав я в Мюнхені, працював у гаражі, направляв авта. І були в нас два робітники, які весь час спорили з хазяїном, доказуючи, що в Східній Німеччині кращі умови, ніж тут. Наслухавшись цього, я й сам починав вірити, що на Сході є справжня робітнича влада. Ось раз увечері, коли ми сиділи в ресторані й пили пиво, почалася розмова про окупацію, про Берлін, про комуністів. Підпивши, я почав доказувати, що в Ульбріхта краща господарка та що влада там у руках робітників. Присіли до нас якихсь два — це я ще запам'ятав, — і з цікавістю випитували мене про владу на Сході, підтакували мені й підливали вина, яке й самі замовляли. Що було потім — не пам'ятаю. Проснувся я в тюремній камері. Ці негідники поклали мені в кишеню пашпорт Східного Берліну, замість моїх документів, і передали мене східно-німецьким прикордонникам: "Тут якийсь прийшов від вас і проситься на Захід". Ніхто не став розбиратися в моїй справі, а відправили мене просто в табір. І ось я тут тепер.

Німець майже плакав, розказуючи про свою долю.

— Ну, коли вони відправили тебе сюди, значить, щоб повчився, — хтось резюмував у вагоні.

У нашому купе їхали два хлопці з Воркути. Виявляється, і в'їздили вивозили в'язнів. Вони розказали нам про жахливі події, які півроку тому проходили на Воркуті.

У їхньому таборі на будові працював Женя Русинович з Мінська. Одного разу приїхала до нього дружина, але Жені не дозволили побачитися з нею. Тоді він вирішив обійти заборону: не вертатися ж жінці без побачення. Вона зібрала якось гроші, тяглася сюди три тисячі кілометрів. І Женя договорився з дружиною через безконвойника, щоб вона заховалася вночі під площадкою на будівельній зоні, яку сторожили лише вдень.

Коли чоловік і жінка розмовляли вночі в підвалі, туди ввірвалися наглядачі. Донощик їх зрадив. Глузуючи й ображаючи, повели жінку на вартівню: "Ах, ти, проститутко, ми покажемо тобі, як тут продаватися" — і наглядачі її обстригли, а волосся розвісили на дротяну огорожу.

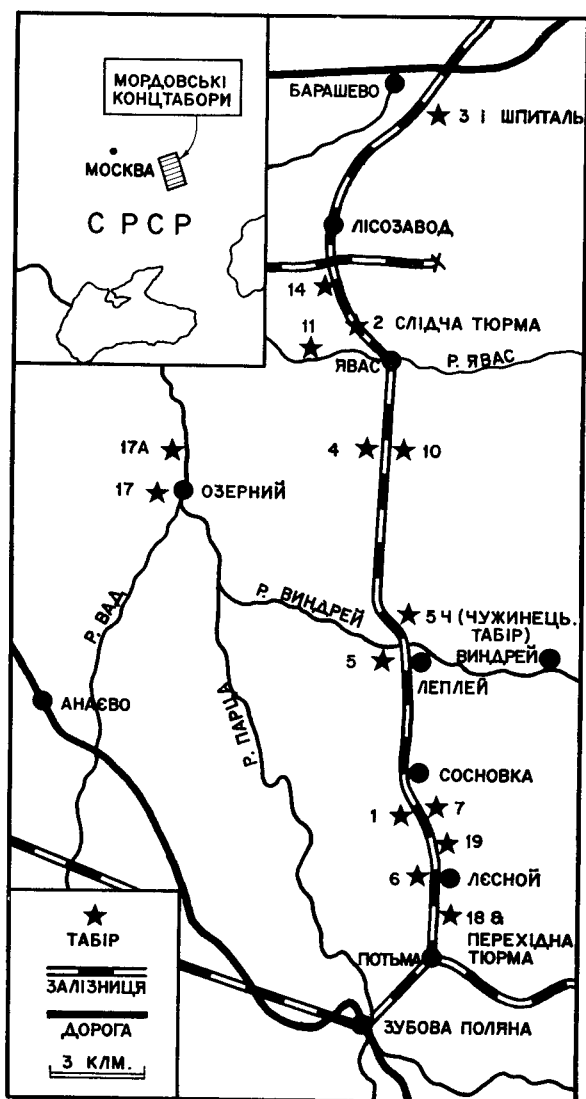
Русинович ошалів. Хто ж не зрозумів би його? Він пішов з гонором на вартівню, зарубав розгублених наглядачів і вже з автоматом повернувся на зону. Тут постріляв усіх, яких знав, стукачів КГБ. Тоді вийшов на шосе і зупинив авто. "Як смієш мене зупиняти, я секретар міськкому КПРС!" — почувся голос з авта. — "Якраз тебе мені й потрібно", — відповів Женя. Він застрілив і його, а шоферові наказав везти себе до сусіднього табору. Там увійшов до вартівні й постріляв за однією чергою заскочених наглядачів і офіцерів та поїхав далі, до наступного табору. Вся Воркута самі табори.

Ота смерть, яка вирвалася з табору, той месник, який не боявся вже смерти, їхав з табору в табір і вбивав офіцерів та наглядачів. Характеристично, що коли вістка про його рейд дійшла до міста, кагебісти не бігли із зброєю йому навстріч, а вскакували до своїх авт і тікали з міста. Ті "герої" відважні тільки супроти неозброєних.

А Женя їхав з табору в табір. Він придбав собі декілька автоматів і багато дисків з патронами. Появлявся завжди несподівано, стріляв по сторожі і їхав далі. Тоді за тривожними

сигналами влада підняла дивізію внутрішніх військ КГБ. Така дивізія стаціонує в кожному місті Радянського Союзу, щоб ліквідувати можливі повстання. Дізнавшись про це, Женя під'їхав до будинку якоїсь міської установи, вигнав звідтіля працівників, а сам зайняв оборонну позицію на даху. Два дні він відстрілювався, а передостанню кулю пустив собі у висок.

Безконвойники, які поховали Женю Русиновича, розказували, що тіло його було жахливо знівечене: кати били мертвого.

РОЗДІЛ 31

Поїзд зупинився. За стінами вагона матюкалися конвоїри, брехали собаки, лунали команди. Видно, ми приїхали до Потьми, в Дубровлаг.

Як мені розказували згодом тутешні мешканці, табори в багнистих осикових лісах Мордовії були збудовані ще на початку революції. Тоді появлялися в глибині лісів окремі таборіві пункти. Тепер же, від станції Потьма, п'ятсот кілометрів від Москви починається непозначений на радянських мапах залізничий шлях до таборів. Він веде крізь лісові нетрі аж до Саровської обителі, старинного монастиря.

Грюкіт і брязкіт дверей та крики "виходити!" показували, що почалося вивантажування. Ми захвилювалися: чого сподіватися на новому місці? Чи попадемо до загального табору, а чи знову до спеціальної тюрми? Ми не сумнівалися, що й тут мають таке приміщення.

Було саме напередодні Пасхи. Ми виїхали з Тайшету в квітні, там ще зима була, а тут уже танув сніг — це не Сибір!

Ось почали і нас викликати за особистими "делами" та виводити з вагонів. Вистрибуючи з високих вагонних східців у блискучі від сонця калюжі, ми попадали під дула конвоїрських автоматів. І зразу нас переганяли попри шеренгу солдатів до витягнутої сірої колони арештантів. Попавши між своїх, я почав розглядатися. Такого я ще не бачив: обабіч залізничного шляху суцільними лініями простягалися вдалечінь чорно-сірі від старости й кіптюги таборіві огорожі, оббиті колючим дротом. Скрізь обведено переораними забороненими зонами,

обставлено вартовими вежами. Огорожі обвішані гірляндами електричних ламп і сотнями прожекторів. А далі видніли дахи бараків. Поблизу за огорожею височів цегляний в'язничний будинок з ґратами та "намордниками" на вікнах.

Ця чорно-сіра перспектива була болючим дисонансом з яскравим весняним сонцем і блакитним небом! Мимохіть виникала думка: як вам, люди, не соромно супроти самих себе з вашою грязюкою й злочинами, з вашими клітками, таборами й в'язницями серед цієї краси вічної природи...

На станції метушня, крик і лайка. І не так просто думати про абстракції, коли вивантажують та сортують декілька тисяч в'язнів. Крізь гучномовець знову викликають за особистими "делами". Названі арештанти підходять із своїми речами до наглядачів, які переводять обшук. Неподалеку стояв великий гурт високих рангою офіцерів, між ними генерали та полковники. Коли ми підійшли ближче до них, мою увагу привернуло обличчя одного полковника — мені здалося, що знаю його. Та це, мабуть, помилка, бож я тут іще не бував. Але, коли я запитав одного солдата про прізвище полковника, мені все роз'яснилося: Ролик, начальник оперативного відділу Озерлага. Той самий, якого я обманув, щоб допомогти Бондареві й Циганкову втекти з табору. Тепер Ролик заступник начальника Дубровлага. Ну й вскочив я! Таж як він мене розпізнає, то не вийти мені вже ніколи з тюремного спеца.

В'язнів сортували далі, і ми, прибулі із штрафної тюрми, швидко завважили, що нас відділяють. Коли мене покликали на обшук, я старався потрапити до крайнього наглядача, якомога подаль від Ролика. Думаю, що він у цій сірій гуші в'язнів не звернув на мене уваги.

Остеронь стояло біля двох сотень хлопців з нашого спеца. Ми приглядалися, як розвозять прибувших з нами в'язнів, навантажуючи їх у місцеві тюремні вагони. Та ось у таборі напроти нас відчинилися ворота. Конвоїри виводили колону в'язнів-жінок. У кожної на руках — немовля. "Мамки"... Тут

вони караються більш усіх. Ті жінки вагітними попали в тюрму, і в цьому страхітті родили. До року дитя залишають матері, а тоді його безжалісно в неї відбирають і "виховують" у тюремному дитячому садку.

Жінки виходили з воріт під матюки солдатні й собачу гавкітню. Крім дитяти, в кожній жінки ще вузлик з речами. Плакали матері спотикаючись, скиглили немовлята.

Видовище настільки всіх приголомшило й обурило, що, вже забуваючи про себе, з в'язничних шеренг закричали: "Звірі!, фашисти!, гади!, вбивники!". Затріщали автомати, а нам наказали падати ниць обличчям у калюжі.

Саме в цю хвилину урочисто пролунав з гучномовця голос московського диктора: "Сьогодні запущена радянська космічна ракета з людиною на борту. У космосі — Гагарін!"

Мої читачі, згадайте, в яких умовах ви почули це повідомлення Москви, і порівняйте з тим, що я тут розказав. Не кіносценарій це, а правда! А наскільки правда страшніша від видумки, показує мій короткий діалог з офіцером, що стояв поруч мене. Піднявшись з болота, я запитав його:

— І не стидно вам, ще молодій людині, стояти тут із зброєю проти тих жінок з дітьми?

— Ми охороняємо вас усіх від народного гніву. Якби не ми, радянський народ розтерзав би вас! — відповідало те чудовисько виховане на брехні.

Я оторопів... Такого я не чув навіть на Сибірі. Добра тут сторожа.

З такими думками я опинився в тюремному дворіку, звідкіля нас розводили по камерах. Та це була тільки пересильна тюрма. Уже наступного дня приїхало до нас якесь начальство з генералом на чолі й перевело загальне сортування: кого до табору, а кого до спецтюрми. В нашу камеру попав той самий китаєць, який, погано знаючи російську мову, прославився висловом: "Комунарам — добре, комунізм —

погано!” Несподівано китаєць виступив наперед, і, звертаючися до офіцера, запитав:

— Ти генерала?

— Так, я генерал, — відповів той здивовано.

— Ти справжня генерала? — настоював китаєць.

— Так, я справжній генерал, — з усмішкою сказав офіцер.

— А ти можеш звільнити людину з тюрми? — прозвучало неочікуване питання.

— Ні, не можу, — відповів генерал.

— Тоді ти не генерала, ти ванька, — і китаєць, сплюнувши під ноги, спокійно відійшов.

Ми нешанобливо реготалися, солдати сміялися в кулак. Генерал із своїм почтом мовчки вийшов.

— У нас у Китаї, — прозвучав голос нашого співкамерника, який уже вдруге нас розсмішив, — коли прийшли більшовики, ми називали всіх солдатів ”товариса капітана”. Тепер же всіх офіцерів ”ваньками” прозиваємо.

Я вислухав із справжньою цікавістю. Адже офіційний курс був тоді на дружбу з Китаєм. Хрушов поклав золоту дошку ”вічної дружби народів-братів” у фундамент нового будинку китайського посольства. Дівчині, яка виходила заміж за китайця, давали державне придане. Аж тут така відкрита тирада простого китайця. Було ясно, що за цим висловом стоїть цілий світогляд китайського народу.

Наступного дня був етап, і я попав у групу, яку везли до спеціальної тюрми.

Застукотів вагонзак по рейкових стиках. Уздовж усієї дороги тягнулися ліси й таборів огорожі. За дві години ми приїхали до нового табору. Конвоїри зустрінули нас біля залізниці; ніякого станційного будинку тут не було. За сотню метрів наліво ми побачили огорожі і підміновані заборонені зони звичайного табору, за яким шумів ліс. Нас повели направо, але й тут такий же вид: огорожі, вежі. Крім конвоїрів, тут стояли якісь обідрані дітлахи...

— Яка це станція? — ми запитали їх.

— Станція "Комсомольська", — почувлася відповідь.

Ну й справді невичерпна кагебівська "дотепність".

Нас підвели до вартівні, перевели обшук (утре те цього дня) і впустили на зону. Величезний квадрат був майже пустий. Лише з правого боку в куті стояв приземкуватий довгий будинок, ніби звичайний барак. Та решітки на вікнах говорили самі за себе. Це наше нове пристановище, ще одна в'язниця. І тут доведеться нам боротися за життя і за збереження людської гідності — друге куди складніше першого.

Від вартівні до тюремного будинку вела втоптана дорога; чимало ніг уже пройшло нею. Через увесь тюремний корпус тягнувся довгий вузький коридор із залізними дверима до камер обабіч. Коридор розділювали на відділи поперечні ґрати, які сторожа зачиняла на випадок якогось бунту чи повстання. І в'язні, яким пощастило б вирватися з камери, залишалися все одно в клітках.

Внутрішній нагляд не довіряє зовнішньому, і, допіру обшукавши в'язнів ще раз, розвели нас по камерах. Усі наші речі, "покищо" відібрали на переховування в таборовому магазині.

Ми так ставали в чергу до останнього обшуку, що до нашої камери попали знов Едік Бурокас, Павлик Кулик, Василій і я.

Увійшовши в камеру, ми здивувалися, побачивши вікно. Звичайне кімнатне вікно в тісній камері (три квадратних метрів), здалося великим. Увесь маленький простір займали нари, лише біля дверей був півметровий прохід, де стояв столик і "параша".

Нам дали порвані матраци і такі ж накривала. Одначе, обмінявшись враженнями, ми прийшли до загального висновку, що ми попали в санаторію, порівнюючи з камерою в "Гітлера". Поперше, приміщення з цегли, а не залізобетонне; подруге, суцільні дерев'яні нари, асфальтова, а не бетонна підлога — це

також краще. В камері нагріта піч — тепло; велике вікно, за ним огорожа, і ліс, значить повітря.

— Жити можна, — резюмував Вася. — У "Гітлера" не здохли й не побожеволіли, то тут виживемо й поготові!

Він правий: тутешні умови набагато кращі, ніж у Вихоревці.

Звичайно, будь-якій нормальній людині, яку тримали б у такій клітці хоча б і саму одну, життя показалося би скінчене, а тюрма жаклива. Але ми, приїхавши із справжнього пекла, тепер блаженствували так, як той нещасний з анекдоти: "Селянин, який загинув з сім'єю в тісній хатині, пішов до священика на пораду. А священик порадив йому привести в хату корову, свиню та й козла. За тиждень той чоловік знову побіг жалітися священикові: "Пропадаємо! Що робити?" Тоді священик велів йому вигнати худобу з хати, і чоловік почував себе щасливим."

На Заході вийшла книга Анатолія Марченка, який місяць-два сидів у цій спецтюрмі. Він ще на волі трудився в голоді й холоді, і життя не розпестило його. Але прочитайте його свідчення: в них жах! А нам, у порівнянні з Сибіром, спецтюрма на Комсомольській станції показалася домом відпочинку.

Хорони Вас, Боже, мої читачі, відпочивати в такій "санаторії".

Наступного дня на ранішній тюремний обхід прийшов наш новий начальник — майор Лікін. Середнього зросту, з байдужим обличчям, не звертаючи на нас уваги, він давав своєму почтові накази:

— Поправте вовчок — можна бачити з камери; решітка хитається — закріпити.

Оглянувши нас, додав:

— Постригти їх, волосся відросло.

На начальникових грудях — воєнні відзначення, а одне з них медаля "За штурм Кенігсберга". І я не стримався:

— Мені соромно, майоре, що я колись носив таку ж, як ви, медалю за Кенігсберг!

На мене подивилися уважливі очі, але без злоби:

— Ваше прізвище?

Я назвав себе, і Лікін відійшов з наглядачами.

— Ну, заробив уже на початок п'ятірку, — сказав хтось із хлопців, — і охота тобі задаватися.

Я сам також лаяв себе за нестримність, та вчиненого не завернути. Проте події обернулись неждано. На другий день уранці під час обходу майор Лікін сказав просто:

— Я переглянув ваше особисте "дело". Ми справді були обидва під Кенігсбергом. Але даремно ви лаєте мене, я ж на роботі, мене призначили сюди з армії.

Зав'язалася розмова, і скоро взяла в ній участь уся камера. Лікін розпитував нас про Сибір, а ми про наші тут права. Довідалися, що на другій частині робочої зони в'язні працюють на цегляному заводі з глиняним кар'єром.

Коли Лікін відійшов, ми поздоровляли один одного. З "Гітлером" була б неможлива така розмова без злоби й зневаги.

Що більше, Лікін явно почав протегувати нашу камеру. Віддав нам книжки, олівці, ручки, папір, дозволив узяти в камеру дещо з нашого теплого одягу. Швидко ми переконалися, що такі полегші тут не рідкість. Якщо в камері були інтелігентні в'язні, Лікін старався знайти з ними спільну мову та не озлоблювати їх.

На щоденних прогулянках ми почали знайомитися з в'язнями, яких привезли сюди раніше. Прогулянкові дворики містилися обабіч тюремного будинку. Чотири тісні квадрати, обгороджені дротом, стикалися, а об'єднували їх дві вбиральні з внутрішніми стінами. Кожного дня можна було розмовляти півгодини з сусідами, в'яснити умови, режим, роботу й просто знайомитися з людьми.

Дуже швидко виявилось, що склад в'язнів змішаний: є тут молодь з нового "хрущовського набору"; є блатні найдикіших "мастей", як ось "реактивна мітла" — це значить, він не може

жити ні в одній зоні, бо скрізь його заріжуть, він "усі огорожі перестрибнув".

Між цим контингентом в'язнів не було євреїв. Коли Карла Фрусина призначили до загального табору, я залишився один.

Нові знайомства зав'язувалися дуже швидко. Між молоддю вирізнялися Володя Тельников — один із перших російських демократів. Високий сіроокий хлопець з приємною усмішкою, яка виявляла його чистий характер. Це він з товаришами починав діяльність між московською молоддю, і, очевидно, КГБ запроторило його в тюрму. З цього середовища був також спокійний, витончений юнак Ігор Авдєєв. Мене зблизила з ним любов до поезії. Він сам досить талановито писав. А Борис Марян — студент, літератор із Кишинева, також сидів за протест проти жандармського режиму в країні, і також був поет. Цей чорноокий хлопець тільки недавно опинився в тюрмі й поглинав своєю поетичною вдачею тюремну "екзотику". Він наслідував блатних, старався ввійти з ними в контакт. Його вірші були сильні та свіжі. З давніших знайомих я зустрів тут на прогулянках Вольта Митрейкіна, Володимира Горбового та багато інших "сибірників".

Ми ще не ходили на роботу, чекали поки відтане глина. Нам хотілося працювати, праця дає можливість бути надворі. Наші легені прагнули свіжого повітря.

Одного разу мені прийшла в голову думка. Порадившись з хлопцями в камері та отримавши їхню згоду, я попробував її здійснити. Коли Лікін при наступному обході прийшов до нашої камери, я звернувся до нього з такою, приблизно, пропозицією: ми хотіли б трохи попрацювати. Думаємо, що начальники траси були б задоволені, побачивши, що вдалося умовити в'язнів спецтюрми працювати безплатно. І, якщо він дозволить, я випишу від рідних з Москви насіння квітів, і ми заведемо клумби під тюремними вікнами.

Лікін повагавшись дав згоду. Я зразу написав до матері

листа, і він забрав його, щоб особисто вкинути в поштову скриньку.

Незабаром прийшов пакетик з насінням. Але в листі я написав: "насіння квітів і городини". І, починаючи роботу, ми розсаджували городину між квітами, щоб її не помітили начальники. Режим і умови в Потьмі були стерпніші, ніж на Сибірі, але ми голодували майже постійно. Наша пайка була дуже зменшена, а таборіві рундучки практично тут були майже відсутні. Продавали махорку, сірники, іноді була можливість купити дещо цукру. Ось ми вирішили підтримати себе городиною і в першу чергу посадили цибулю, помідори, огірки, горох і салату.

На цю працю нас випускали зранку до обіду. Першими днями нам крутилося в головах. Ми відзвичаїлися від чистого повітря, і кожний глибший віддих приносив велике вдовolenня. Працювали ми повільно, спішити не було чого. Розплюнували грядки, доріжки, нарізали дерну. Та коли почали копати — заціпеніли. Майже на глибині штика ми наткнулися на людські напівзгнилі кості й волосся; часто це були жіночі коси. Ми не хотіли припиняти працю та зчиняти паніку. Показавши знахідки хлопцям, які приглядалися нам крізь вікна, ми відклали кості й потім їх разом закопали. Над ними ми зробили квадратний могильний квітник.

Згодом ми призвичаїлися до таких знахідок у Потьмі. А місцеві люди, показуючи нам штучні лісонасадження, які простягалися рядами на кілометри вдалечінь, казали, що це цвинтарі наших попередників.

РОЗДІЛ 32

Мордовськими лісами владно ішла весна. Скрізь зазеленіло, розтала земля. Останні дні ми провели досить успішно, працюючи біля наших квітників. Вольтові привезла мати з Москви книжку Раджас-Йогу. Я ставав щоденно під вікно Вольтової камери і, прикидаючись, що працюю, слухав через решітку по дві-три години його повільного виразного читання.

Але, на жаль, розтаяв також глиняний кар'єр, і наступив день нашого виходу на роботу.

Побачивши тутешній цегляний завод, я згадав Єгипет і моїх предків. За три тисячі років тут не поступили методи праці ні на йоту вперед. Ми копали лопатами глину і підвозили її руконаш тачками до ями. В ній змішувалася глина з водою за допомогою примітивного коловороту, який обертали коні. З ями ми знову лопатами вибирали глину в тачки й підвозили до столів під оборогом. Тут ручно клепачкою накладали глину у форми, а потім сира цегла рядами на полицях сушилася на вітрі.

Цеглу випалювали в двох саморобних печах. Робота йшла пиняво, на силу. Лише в кінці місяця начальники починали метушитися: не виконано пляну. І тоді вони несли блатним заборонений у зоні чай, з якого тут роблять "чіфір", і гашиш. За це блатні в два-три дні доводили виробіток до норми. А потім їх чекали чай і наркотики. Без цього ні разу не відбувалося випалювання цегли. Начальники не дуже жаліли чаю і наркотиків, бо під час обшуку на загальній зоні відбирали їх у

в'язнів. Плян здачі цегли був важливіший: адже з цієї цегли офіцери будували собі доми.

Популярний у таборах напій "чіфір" має свою історію. На Сибірі її на Колімі панувала в страшні голодні роки авітаміноза. Майже всі в'язні хворіли на цингу, а вітамінів, щоб лікувати її, не було. Я не застав кінець таких днів і пам'ятаю, як люди ковтали свої зуби, які легко випадали з ясен. І хтось порадив заварювати міцний чай, 50 грамів на півлітри води. Практично це приготується так: у кухлі заварюють пачку чаю, і зливають темнокоричневу, майже чорну рідину. Це "первак". Потім той чай варять ще раз і зливають другий навар. Так отримується кухоль чаю міцної консистенції. Цей напій гіркий, і терпне від нього рот. Але декілька ковтків такого навару значно підвищує діяльність серця та розширяє кровоносні судини. Появляється приплив бадьорости, бажання діяти, почуття дечим схоже на оп'яніння вином. Чіфір, у якому знаходиться вітаміна "Ц", помагав проти цинги. Але, коли його п'ють, то зникають майже так, як до наркотиків. Він популярний не лише поміж в'язнями: його п'ють конвоїри, офіцери. Якийсь зек створив навіть жартівливий "Гимн чіфірістів":

*У тайзі мороз гуляє,
Вартівна собака лає
І безсонна ніч сумна,
Як на Півночі весна.*

*Гей, мій милий землячок
Завари там "первачок".
По ковтку всім нам налий,
Щоб забути настрій злий.*

*Адже наш напій "чіфір"
Є привабливий на зір.
Хто не перший рік сидить,
Може сміло це ствердить.*

*Пили ціфір на Печорі,
Колимі і Біломорі,
І в Сибірі, і в Карлазі
І начальники в Гулазі.*

*І ніхто, бач, не чував,
Щоби хтось там "дуба" дав.
Отже, милий землячок
Сміло лий нам "первачок".*

Робота на цегляному заводі була виснажлива. Від довгого перебування в камерах без повітря і без фізичних вправ усі цілком знемогли. Але навіть згодом, коли ми втягнулися в роботу, вона виморювала, бож харчували нас дуже погано.

Увечері, повертаючися в камери, ми довго лежали на нарах, але все таки потім бралися до наших зайнять. У той час ми вже мали в камерах наші книжки та підручники.

Поночі ми прислухалися солов'їним концертам. За таборовою огорожею виростав молодий листяний лісок, насаджений, щоб укрити цвинтарі. Там тьохкали десятки, сотні солов'їв. Ці співаки весни й кохання змагалися всю ніч у своїх рулядах, а ми лежали без сну, серед повені думок...

*А на нарах, а на нарах
В схожих на життя кошмарах,
У профілях — утрата вороття,
І кожний погляд без життя
В безмежній темряві буття.*

Так писав про це поет Валентин Соколов, якого також привезли сюди. Він сидів удруге: його неспокійна душа кликала до боротьби. Талант того поета, який змальовував таборове життя, був настільки свіжий, він творив такі поезії, що робили враження навіть на нас, таборовиків. Його поема "Гротески", на

мою думку, одна з кращих поезій, написаних у таборах у тому часі.

Щоденну звичну роботу порушила особлива подія: на наших очах два в'язні здійснили втечу "на ривок". Це проста метода: тікають на очах конвою, якщо є можливість добігти до лісу, ускочити в поїзд, чи загубитися в товпі. Цього разу домовилися три в'язні. Вони щовечора відносили інструменти з робочої зони на склад під наглядом одного лише конвоїра. Той склад був поза таборовими межами, в п'ятидесяти метрах від залізничної дороги, за якою зразу починався великий, на сотні кілометрів, ліс. Але один в'язень виявився провокатором і зрадив своїх товаришів. Коли вони втрьох вийшли на зону й дійшли до складу, два з них кинулися тікати, а третій ліг на землю. З вартових вез у цю ж мить почали стріляти з кулеметів задалегідь попереджені та підготовані вартівники. Мало цього: по дорозі "випадково" проїздили авто "швидкої допомоги". З нього вискочили шість офіцерів і також почали стріляти вслід відважним утікачам.

Одного втікача вбили і мертвого заволокли за ноги на зону, де ми стояли мовчальною юрбою. А другий — утік під градом куль із трьох кулеметів та з шести автоматів! Але за тиждень і його спіймали в лісі. Не так-то просто вийти із зони, яка під сторожею КГБ.

Я згодом говорив з ним і почув дуже цікаву розповідь:

Утікач, збиваючись з дороги, спочатку пішов на північ і за добу вийшов на асфальтове шосе, про яке ніхто з нас не чув ніколи в Мордовії. Він заховався в кущі, щоб роздивитись, хто їздить тією дорогою. За кілька хвилин проїхала на мотоциклях патруля з трьох солдатів з кулеметами. Наглядаючи далі, він установив, що патруля проїжджає по шосе що яких десять хвилин, і що шосе йде, мабуть, вколо, бо він побачив уже знайомі обличчя. Все ж він пересік асфальтову смугу, але за якийсь час наткнувся на нове шосе, що також ішло вколо; і це шосе контролювали конвоїри. Перейшовши й цю дорогу, втікач

дійшов до Саровської обителі, відомого старинного російського монастиря, що здавна вславився святістю своїх подвижників. Тепер монастир обведений забороненими зонами, вартовими вежами, освітлений прожекторами. Наш арештант відійшов, очевидно, якнайшвидше звідтіля.

Після тієї розмови я старався розпитати в місцевих людей, що там тепер у Саровському монастирі. Адже наших в'язнів туди не відправляли. Все, що я міг довідатися: туди нікого не впускають. Зону сторожить спеціальний конвой офіцерів, які не мають ніякого відношення до Дубровлага. Спеціальні поїзди, які прибувають на цю станцію, обшуковуються на контрольному пункті і в зону монастиря їх ведуть не машиністи, а самі офіцери. Вони ж і відвозять поїзд назад. Цілковита таємниця.

Таке можливе тільки в Радянському Союзі, та ще й може в Китаї. Світ не знає про спеціальні міста, де живуть десятки й сотні тисяч людей, які не мають права листуватися. Це не в'язні. Ні. Це спеціалісти-ракетники, дослідники надсекретних ділянок. І якщо є такі міста в пустинях Казахстану, на Уралі, під Челябінськом, на Воркуті, то нічого дивуватися Саровській обителі, захованій у глухих мордовських лісах. Не диво, що на островах Врангеля і Шмідта серед Льодовитого океану, за Полярним колом живуть десятки тисяч викрадених з Європи людей і воєннополонених з 1945 р., яким не дозволено навіть уживати свого імені: в них — клички. Все це упрощено: якщо ім'я починається буквою "Ф", до неї додають "ікс" і виходить кличка "Фікс"; а якщо "А" то "Акс" або "Алікс". Ті люди живуть і працюють на найбільш секретних об'єктах, які відділені один від одного забороненими зонами. Мешканці Заходу, попробуйте знайти своїх "без вісті пропавших" родичів. Попробуйте розшукати, наприклад, хоч би шведського дипломата Равля Валенберга, якого радянські агенти нахабно вивезли 1945 року з Будапешту, або співпрацівника та одного з провідників Народно-Трудового Союзу Рудольфа Трушновича. Я чув від

людини, яка жила на цих островах і вирвалася чудом звідтіля, що пошукувані люди живуть там під кличками "Ракс" і "Рекс"...

У нас була ще одна спроба втечі. Хлопці почали підкоп з ями, де вимішувалася глина, але хтось із блатних зрадив їх, очевидно, за чай.

Колись мене призначили на роботу з кіньми. Ці нещасні тварини одержували, як і ми, голодний пайок: на двох одне відро брудного вівса в день. Крім цього, вони були під постійною загрозою... знасилування. Так, у нас блатні не хехтували скотолозством, і їх доводилось відганяти від коней. Цим чотириногим скелетам ми рвали руками траву, мішали її з вівсом, старалися їх якось підкріпити.

Так надійшла осінь, а з нею наближалось свято Йом Кіпур. Одного разу на прогулянці я побачив новаків, але дивитися на них було страшно. Їхні лоби, обличчя, ба навіть і шиї були поколені татуїрованими написами: "Смерть комуністам!", "Раб Хрушова", "Раб КПРС", "Раб СРСР". Наколи були зроблені поганим матеріалом, і букви розпливалися синявою по шкірі.

— Що це? — питали ми здивовано.

— Чимало це робить у таборах, — пояснив один із блатних.
— Іноді наколюються цілі табори.

Один з татуїрованих, звертаючись до Едіка, з заздрістю сказав:

— Мені б лисину твою, я б наколов на ній таке!

Усі розсміялися, не дивлячись на жах цієї картини. Між пришельцями був парубок, який гордо зняв сорочку і показав на своїх грудях татуїровку бомбової ракети з написом: "На СРСР", а на спині колоду з топором і напис: "Для комуністів".

Але один з новаків не мав наколів — Гриша Молдавський, єврей, родом з Кишинева. Він розказав мені, що його батько був кантором у синагозі. На моє запитання, чи знає він, наприклад, Кол Нідрей, молитву Йом Кіпура, відповів, що знає.

— Заспівай, адже сьогодні Йом Кіпур!

— Тут? — здивувався Гриша.

Обстановка була явно несинагогальна: лаялися блатні, матюкалася сторожа, галасували хлопці.

— Не звертай на них уваги, а співай, як слід.

І Гриша заспівав... Залунали проникаючі в душу звуки всесвітньовідомої своєрідної мелодії старинної молитви. Хтось поруч нас почав сміятися. Але ми обидва стояли, заплющивши очі, біля колючого дроту, що розділяв наші дворики, і Гриша співав. Спочатку він збивався, але дедалі його голос міцнішав, і сумна мелодія покаяння понеслася над тюремними двориками. Гамір ступнево вщухав, в'язні обернулися в наш бік, а з тюрми підійшли дежурні наглядачі. Всі прислухалися невідомій хвилюючій молитві тисячолітньої туги вигнання.

Коли Гриша замовк, якийсь наглядач запитав:

— А він навіщо таке співав? — і додав: — Гарно проспівав.

Та не завжди наші прогулянки проходили так тихо-мирно. Тут часто розгравалися такі сцени, які читачам можуть показатися дикими й видуманими. Але в "четвертому вимірі" ще не таке трапляється. Треба пам'ятати, що з нами сиділи злодії, яких лише недавно КГБ перевело поміж політ'язнів. Психіка тих людей залишилася незміненою. Вони, більш усього, нудьгували, з "політиками" та з "мужиками": ні тобі в карти пограти, ні зарізати когось із "сук", ограбити нікого не можна, навіть і посваритися ні з ким усмак. "Політики" завжди зайняті читанням. І злодії затівали різні вигадки. Час від часу дехто з них посвариться з наглядачем — він же нічим від них не відрізняється. Іноді почнуть раптом неорганізований протест за якусь дрібницю. Один блатний під час прогулянки на наших очах почав голкою з чорною ниткою вишивати на своїй нозі слова "Раб СРСР". Другий роздобув колодку й ухитрився, прорізавши мішечок свого сексуального органу, встромити туди дужку колодки та, проткнувши її за дріт, замкнув колодку.

Але рекорди побив "Адмірал". Про нього розкажує у своїй книзі споминів Анатоль Марченко. Не знаю лише, чому він

пише, що Адмірал відрізав собі одне вухо. Він же при мені відрізав собі обидва вуха, і кинув їх начальникові в обличчя. А на вухах було наколене: "Подарунок ХХІІ з'їздові КПРС". Коли відрізував ліве вухо, то правою рукою зробив це миттю, а коли праве — то бритва пішла навскіс, у шию, і кров біла фонтаном на всі боки. Цікаво, що єдина допомога тому нещасному була така, що йому забандажували голову. Аж уночі, коли всі очманіли від його крику і спересердя почали бити в двері, принесли Адміралові насонний лік.

Згодом, за декілька місяців, я запитав Адмірала:

— Навіщо, все таки, ти зробив це?

І почув відповідь:

— Ось закінчу реченець, вийду на волю, і хай усі завжди бачать, до чого нас доводила радянська влада в таборах. Хай зрозуміють, що терпіти вже не було більше сил.

Він правий: терпіти не було вже сил. Але вияснити Адміралові, що його вчинок не метода доказу, було майже неможливо; він твердив: хай бачать!

Адмірал дістав цю назву за те, що в дні радянських празників він читав грімким голосом радіодиктора на всю тюрму пародійні "Накази головнокомандуючого і адмірала ракетних військ" про знищення Радянського Союзу. Декілька разів витівав таке, що ми лише ахкали.

Одного разу Адмірал вибрав такий момент, коли біля хвіртки до прогулянкових двориків стояли оперуповноважений і начальник режиму, розмовляючи з наглядачами. Кінчалася наша прогулянка, в'язні заходили в тюремний будинок, але Адмірал повернувся. Він побіг до вбиральні, стрибнув у повну яму, а вилізши, весь вимазаний калом, кинувся на оперуповноваженого. Той, поки встиг отямитися, був уже в Адміралових міцних обіймах.

Давно ми вже не чули такого дикого вереску. Бідолашний офіцер (а він заслужив собі на ці обійми) кричав, наче живцем його різали. А коли пробував визволитися, вони обидва

попадали й покотилися по землі. Офіцери й наглядачі кинулися на поміч, однак швидко відсахнулися. А ті два качалися по землі, і реготався на все горло Адмірал. Несподівано він відпустив свою жертву й кинувся на другого офіцера. Той утікав, мов би випустили на нього скаженого лева. Ми аж попадали на землю від сміху. Загнавши офіцера на вартівню, Адмірал кинувся на наглядачів, але вони пустилися врозтіч по зоні. Кому охота попасти в такі обійми?

Крики, погоня, матюкання тривали з півгодини. Вкінці наглядачі принесли вили й почали заганяти його в кут зони. Побачивши, що все закінчилося, Адмірал побіг до колодязя, сів у цебро і спустився вниз. Біля цямриння почалися переговори про здачу. Накінець він погодився вилізти, якщо йому принесуть кухоль чіфіру. І наглядач приніс... Щойно тоді Адмірал виліз з колодязя, пішов на робочу зону, і там його мили з пожарного шлангу. Але й після цього Адмірал сидів довго в самотності, поки не вивітрився.

РОЗДІЛ 33

Моя старенька мати перестраждала десять років, відколи заарештували мого батька. В умовах переслідування і в постійних нестатках вона виховувала мене й мою сестру. Останніми роками її замучувало ще й моє ув'язнення.

Мати не знала про мене більше нічого, крім дозволених у моїх листах повідомлень: живий, здоровий.

Коли я був на Сибірі, їй не під силу було їхати туди на побачення. Але тепер мати хотіла приїхати до Мордовії: з Москви до Потьми десять годин їзди поїздом.

Я ніяк не хотів наражувати немічну та хвору матір на знущання, неминучі при таких відвідинах. Але вона, моя бідна страдальниця, завжди так просила в листах, та й сам я хотів обійняти її. Вже вісім років, як я в тюрмах і таборах, як не бачив нікого з рідні, бож і зразу після мого арешту був оформлений заочно розвід з моєю дружиною.

І мати приїхала. Тут її чекали ще всі узаконені пониження: просити тюремних начальників, чекати в черзі, піддатися обшукові. Накінець побачити мене: худого, з сіро-жовтим обличчям, з обстриженою догола головою, непоголеного, хворого й обідраного. В таборі мені виросла борода, але я не хотів ще й нею лякати матері.

Поки мати ходила за зоною з просьбами (адже можуть не дозволити побачення), я почав гарячково підготовлятися до зустрічі. Хлопці принесли мені сорочку та пристойний костюм, а один з них узявся поголити мене. Ця процедура тут дуже складна: немає бритов, вони заборонені. Треба вигострити

будь-який кусок випадково знайденого металю, але це також суворо заборонено в таборах. Ми знайшли якусь пряжку від штанів. Розпростували її на камені й вигострили настільки, щоб можна було нею голити. Але як?! Вистачить сказати, що мое голення тривало півдня, від ранку до обіду.

Ось мене повідомили, що побачення дозволене. Три години. Це після восьми років, відколи нас розлучили!

Якби в той час на роботі був майор Лікін, який сприяв нашій камері, він, мабуть, дозволив би матері побути зі мною довше. Але, крім Лікіна, над нами панували ще офіцери — начальники відділів, а з них жоден не вирізнявся людяністю. Сьогодні в заступстві Лікіна залишився такий ненависник, що описати годі. Цьому жовчному начальникові мало було, наприклад, не віддати в'язневі листа, бандеролю чи посылку. Він пророблював це більше витончено. Бувало, викличе в'язня й каже:

— Ну, у вас немає порушень режиму. Дозволю вам отримати харчову посылку з дому, пишть листа.

В'язень пише. Посылка приходить до табору, а він повертає її з двозначним написом: "Адресата немає. Нікому передати посылки". Рідня, побачивши такий напис, лякається: якщо нема кому передати посылки, то напевно вмер... І ось летить лист: "Дорогий! Що з тобою? Чи живий? Моя посылка повернулася з таким написом, що не знаю, чи живеш..."

Тоді той нелюд, який сам цензурус листи, викликає арештанта й передає йому листа: "Сідайте, читайте". І коли нещасний в'язень, у якого серце крається від безпомічності, читає, то садист дивиться на нього й усміхається. Подібних випадків тут було вже немало.

Моя мати попала саме до того негідника, і мої найгірші передбачення збулися. Коли привели мене в кімнату, я застав мою бідолашну матір у сльозах. Цілуючи її, я довідався, що дежурний офіцер уже більше двох годин говорить їй про мене таке, що розриває їй серце.

— Ваш син пропащий злочинець і ніколи не вийде з тюрми.

Він організує в таборах банди, dokonує незліченні спроби втеч, проводить антирадянською і сіоністичною діяльністю, намовляючи до цього інших в'язнів. Ми вже не раз карали його за це спецтюрмою, щоб усвідомив свою провину. Але він неприборкний, і тепер ми засудили його на додатковий реченець. Треба, щоб ви вплинули на свого сина, заставте його поправитися. Якщо не дасте мені обіцянки говорити з ним про це, то я не дозволю вам на побачення, — не вгавав безсовісний офіцер, "підготовляючи" матір. І щоб більше знущатись над моєю безпомічною матір'ю, той негідник почав показувати їй моє особисте "дело", в якому зібрано незліченні карцерні й тюремні постанови про мої покарання.

— Бачите, це документи, не слова. Показую вам їх, щоб ви вжили заходів і вплинули на свого сина.

Справді, постанови таборової адміністрації при висилці в тюрму чи в карцер написані завжди в такому тоні, щоб показати в'язня в найгіршому вигляді. Пам'ятаю, як я сказав офіцерові, прочитавши черговий наказ про мою висилку до закритої тюрми: "Колись, усе таки, закінчиться ваша влада, і на підставі цих наказів даватимуть людям нагороди, таку ви робите нам рекляму!".

Падлюка добився свого: замість розмови, я був змушений упродовж трьох годин заспокоювати бідну ридяючу маму, в'яснювати їй, чому правий я, а не той негідник. У відповідь мати плакала й раз-у-раз повторяла: "Не роби нічого проти них... Веди себе добре... Адже він сильніший від тебе...".

Моє серце розривалося, я був готов задушити того садиста, який завдав стільки болю моїй матері.

Лише при кінці тригодинного побачення, що наче мить пролетіло, мати заспокоїлася трішки й почала жахатися мого вигляду.

— Ти ж виглядаєш, як мертвець!

Це вона говорила мені тепер, коли я все літо був на повітрі,

аторів і зміцнів, а не сидів у бетоновому казематі "Гітлера". Не поведи їй, Боже, побачити мене в тих умовах...

Закінчилася наша коротка зустріч. Конвой відвів мене, і я виходячи побачив, як маму обшуковують... Не крик, а зойк і голосіння рвалися з мого серця.

Ще раз я глянув на маму. Останній. Більше я своєї матері не побачив.

Напруження тієї страшної зустрічі виявилось для неї краплею, що переповнила чашу терпіння.

У камеру я повернувся прибитий, душевно вимучений: як жити далі?

Поки хлопці прийшли з роботи, я лежав нерухомо, бездумно на нарах: ця зустріч зламала мене відчуттям безпомічності, неможливості допомогти єдиній рідній людині.

Але прийшов ранок: робота, товариші, все те вимагало дії, виводило з заціпеніння. Треба було жити, якщо можна це назвати життям.

Ну, як, Шифрине, приємне було побачення? — несподівано прозвучав за моєю спиною голос садиста-начальника.

Я відвернувся різко і побачив Лікіна і того негідника, який не дав мені можливості в оті три жалюгідні години поговорити з мамою про наше, про особисте.

Схопивши його за груди біля горла, я прохрипів:

– Задушу! Біжи, гаде, під кулемети.

Коли я відпустив його, він, схиливши голову, кинувся бігти на вартівню.

Ви що, збожеволіли? — закричав до мене Лікін. — Я не сподівався від вас оцього! Нового речення захотіли?!

Намагаючись оволодіти собою, я розказав Лікінові, чому я такий сердитий, і як той офіцер прискіпувався до моєї матері, чого наговорив їй, і як пройшло побачення.

Я не можу повірити, щоб він так знущався над вашою магірю, — сказав Лікін. — Сьогодні ж напишу вашій матері

листа й розпитаю. Якщо ви кажете правду — покараю офіцера, але якщо це неправда — підете до карцеру.

Лікін дотримав слова: він написав до матері, розпитав її і додав від себе, що особисто не має до мене ніяких претенсій, бо я веду себе завжди спокійно, користуюся прихильністю товаришів, багато читаю, працюю і не маю зауважень.

Мати написала мені про це. Але скільки вона та й я перемучилися під час побачення і за той місяць, поки йшов обмін листами?!

А негідник старався з того часу обходити мене боком. Але він і досі там, у спеціальному суворому таборі ч. 10, в якому караються мої товариші, засуджені у 1970 і 1971 роках у Ленінграді, Ризі, Кишиневі, Одесі, Ростові. Я пишу не лише про минуле: все це діється й тепер. Лише тупиці думають, що радянська влада виправляється, добрішає. Вона буде в своїх підвалинах до останніх днів такою ж демагогічною, жорстокою і безпринципною.

Літо 1960 року було в розпалі, робочі будні проходили своєю чергою. Коли провалився підкоп з ями, де мішали глину, і начальство провело сортування людей у камерах, ми попросили перевести нас в одну із звільнених камер. Діло в тому, що не всі камери були однакові завширшки: від трьох до трьох з половиною метрів. Цих 50 сантиметрів були для нас дуже важливі. В ширшій камері можна було вночі обернутися на брех, чи спати навзнік. І Лікін перевів нас. Влаштувувачись у новій камері, ми піднесли стілець, щоб помити підлогу, і побачили на долівці під ним замазаний квадрат: ніби давні знаки прорізу. Досвідченим оком "кадрових" утікачів, які не раз бували в підкопах, ми розпізнали, що тут копали. Може, було це давно; втікачів, мабуть, спіймали, діру забили, а проміжки отвору затерли не дуже вдало. Бо, коли ми чисто вимили підлогу, прорізи стали видні.

Прошло п'ять днів, аж раптом уранці нас повідомили: "Виходити з особистими речами надвір". Генеральний обшук.

Таке діялося тут раз на два місяці. В нашій камері завдяки Пікінові накопичилося чимало книжок. Мені вдалося отримати в магазині з нашими речами те, що являється тепер у таборі забороненою рідкістю, і що я чудом довіз сюди крізь усі обшуки: Танах, Біблію в російському перекладі. Цю книгу ми берегли й пильнували всією камерою. І ось зараз постало питання: чи залишити Біблію в камері між іншими книжками, а чи винести з речами й старатися, як це було вже не раз, заховати її під час обшуку.

Товариші радили залишити, а я хотів узяти Біблію з собою. Збираючись ми спорили, і вкінці я підкорився загальному вирішенню: відклав Біблію. Ми винесли надвір згорнені матраци, де всередині були наші особисті речі, а наглядачі взялися перешукувати камеру. Розгорнули ми матраци для перевірки, аж тут із них випала Біблія.

Хлопці розсердилися на мене:

— Навіщо ти взяв її?

— Та не брав! — відповідаю. — Не знаю, яким чином вона попала сюди, я сам відклав її набік.

Проте мені не вірили, хоч я говорив правду: Біблія попала між речі в поспіху. Розказую про це з такими подробицями, бо неочікувано розгорнулися нові події, і в наступних хвилинах наша ситуація стала загрозливою.

Ми побачили, що біля вікна нашої камери перевіряють землю щупами, і незабаром залунало знайоме слово: "Підкоп!"

Виявилось, що отвір, який ми помітили вмиваючи долівку, був новий. Попередні в'язні цієї камери прорізали асфальтову підлогу й уже встигли викопати хід до забороненої зони...

Ось тепер іди та доказуй, що ти не "верблюд", хіба КГБ повірить? Адже начальству потрібні винні: на когось треба скласти вину за підкоп. Значить, ми отримаємо в кращому випадку, по кілька років закритої тюрми, поїдемо до Владіміра. А після "Гітлера" і цього спеца в нас залишилося цілком небагато сил.

Приїхала дрезина, появилoся високе начальство. Підходили до нашого гурту й оглядали нас: ось вони, "шахтарі!".

Прийшов Лікін і оглянув підкоп. Ми попросили його набік і сказали, що йому напевно ясно: це ж не наша робота. І ми просимо його заступитися, розказати, що нас перевели до цієї камери лише декілька днів тому.

Майор вислухав нас і погодився, що ми говоримо правду. Але, сказав він, вирінає питання, чи попередні "хазяї" підкопу не передали нам вістки про свою незакінчену роботу, і чи не спеціально ми перейшли до цієї камери. Нова біда!

Все ж, виглядало, що Лікін нам повірив, хоча нічого конкретного не сказав.

Підкоп розкопали, а потім аж до вечора засипували камінням та склом. Перед відбоєм нас завели до іншої камери. Всі наші книжки й записки забрав начальник оперативного відділу до цензури. Дозорці забули цього разу обшукати нас, впускаючи до нової камери, і Біблія залишилася з нами. Ось і вважай, що з книгою трапилася випадковість.

Слідство все ж таки пройшло щасливо. Воно виявило нашу непричетність до підкопу.

У камері ми встановили свій порядок дня. Розмовляти на будь-які теми дозволялося лише ввечері, одну годину перед відбоєм. Упродовж усього іншого вільного часу ми займалися навчанням, лектурою чи роздумами.

Перед сном усі любили пожартувати. Поміж нами були українські хлопці, які пройшли важку життєву школу і в селі, і в армії та вмiли розказувати про це з почуттям гумору.

У Радянському Союзі говорять, що коли людина побувала на війні та в тюрмі, тоді їй для закінчення освіти треба ще пожити в колгоспі.

Хлопці розказували із сміхом про важке життя на селі, про каторжну підневільну працю. Ті нещасні хотіли поглузувати із своїх начальників, голів, секретарів та різних бригадирів, які наживалися коштом колгоспників.

Ось, одного разу приїхало начальство з районного центру. Голова колгоспу покликав дівчинку, яка славилася своїми коломиїнками, щоб заспівала щось гостям. І дівча проспівало експромтом:

*Я маленька колгоспниця
Заробила трудовень;
Мати ходить без спідниці,
А татуньо без сподень.*

Був справжній скандал, але що візьмеш з дитини?

Цікаві були їхні розповіді з армії. Їх заставляли брати участь у випробовуваннях нових родів зброї, і я дивувався, до якої жорстокости може доходити радянська влада. Відбувався, наприклад, зрив атомової бомби. Довкола епіцентру були споруджені окопи та захисти з дерева, бетону, пластику. Там сиділи люди, як піддослідні крілики...

Хлопці розповідали, як іноді відмовляє зброя, як не стріляють гармати, як на вправах не хочуть летіти ракети. Слухаючи цих споминів, я згадав і наше міністерство оборони, яке відало заводами, де виробляли зброю. Нагадав, який був там хаос і безладдя. У той час, коли я працював, також відмовляли гармати. Ми мали тоді "великий полігон" у Корей, інтригували між собою конструктори, крали на заводах що попало.

До нашої спецтюрми привезли з Тайшету митрополита Йосифа Сліпого. Літній і дуже хворий митрополит тримався непохитно і старався не бути тягарем нікому, а допомагати іншим. Ми розуміли, що радянська влада не звільнить того, хто був для українців духовним прапором.

Та трапилося чудо: по митрополита Сліпого приїхали з Москви якісь кагебісти й забрали його так швидко, що він ледве встиг попрощатися з друзями. Куди його повезли, ми не знали. Але незабаром до одного нашого хлопця приїхала на побачення

дружина. Вона розказала, що слухала в закордонному радіо про приїзд Йосифа Сліпого до Риму.

Від'їзд митрополита приголомшив усіх нас: з безмежної далечини до нас прилинув аромат волі.

Та неменше важливі були й наші буденні справи. Несподівано поширилася вістка: до нашої тюрми їде комісія, яка рішатиме, хто залишиться тут ще на рік, а кого переведуть до загального табору.

Таборові чутки здійснюються: незабаром почали викликати до комісії. Я почув від хлопців, що нашу долю вирішує Ролик, мій давній знайомий. Стало ясно: якщо Ролик розпізнає мене, то не бачити мені виходу із спеціальної суворорежимної тюрми.

Тому що моє прізвище починається на букву "Ш", мені довелося знову довго чекати, поки мене викличуть.

Але настав і мій час. Від нашої зустрічі з Роликом в омському таборі у БУР-і пройшло сім років. Я постарівся, в мене борода, невже можна пізнати людину в таких умовах?

Заходжу до кабінету, вітаюся, сідаю.

— Доброго здоров'я, Авраам Ісааковичу, — Роликові очі дивляться пильно й цікаво на мене. Але відчуваю, що в присутності інших офіцерів, він навряд чи буде пригадувати "обставини" нашої першої зустрічі.

Мовчу. Чекаю.

— Постаріли ви, — сказав, приглядаючись мені далі, Ролик.

— І вас не шадить час, — відповідаю, дивлячись на нього.

— Так, звичайно. Ну, а духово, як ви? Змінилися, чи все такий же?

Запитання Ролика зрозуміле лише мені одному.

— Навіть лежача колода змінюється. А я не лежав у ті роки. Безумовно, змінився.

— Чув я, що філософією захоплюєтеся, індуїзмом, йогою?

— Так. Це мене серйозно цікавить.

Настала мовчанка.

— Ну, Шифріне, хотілось би знати, зазнаю я від вас

неприємностей і несподіванок, якщо переведу з тюрми до табору?

Знову запитання, яке цілком зрозуміле лише мені.

— Думаю, що ні. Багато передумано, і нема попередніх поривів. Інше цікавить мене тепер.

Помовчали знову. Ролик сидів думаючи.

— Добре. Я переведу вас до загального табору. Прошу вас пам'ятати, що ви мені сказали. До побачення.

— До побачення, — відповів я.

Та не було в нас більше побачень. Це було наше прощання.

Закінчився епізод, який почався, наче в пригодницькому фільмі, і виглядав неправдоподібно й надумано.

РОЗДІЛ 34

Радянський Союз пхався в Африку, В'єтнам, на Близький Схід, рвався на Кубу, до Індонезії, на Тайван.

Ці події, очевидно, цікавили нас. Навіть блатні реагували на них по-своєму. Зразу появилися поміж ними прізвиська: "Люмумба", "Мабуту" — такі наймення давали найпотворнішим; появилися й "У-ну", були й "Кастро".

Комісія закінчила свою роботу в нашій спецтюрмі. Майже всіх в'язнів перевели до таборів. Але на наші місця вже приїжджали нові.

Взимку 1961 року забрали й мою групу на етап. Коли підвели нас до вартівні, я оглянувся і ще раз подивився на приземкуватий довгий тюремний будинок. У мене було почуття немов якогось дезертирства, там же залишалися мої друзі.

Поїзд їхав недовго. Нас висадили на таборовому гункті ч. 07. Тут біля воріт зібралися вільні в той час від роботи зеки, і ми попали в обійми друзів. Привітавши Золю Каца, Семена Коректора, Бориса Хацкевича, я приглядався новому таборові, слухав новин, відповідав на запитання.

Зона була велика. Тисячі в'язнів працювали на тутешньому деревообробному комбінаті, виготовляли меблі та дерев'яні скриньки для радіоприймачів і телевізорів. У цьому таборі я зустрів багатьох знайомих ще з Сибіру. Перші дні, поки не впрягли новоприбулих до робочих бригад, я ходив від одних до других, довідувався різних новин за час, коли був у спецтюрмі. Скупчення в зоні людей з усієї країни, якщо їх знаєш, дає можливість за декілька днів зорієнтуватися в подіях від Владивостоку до Берестя.

У цьому таборі була велика група євреїв; декого я знав. Я зустрів тут чимало цікавої молоді. Поміж ними звертав увагу Веніамин Рафалович, молодий математик, товариш Юри Меклера. Цей ерудит і приємний співрозмовник любив музику, мистецтво, знав сучасну літературу. Незабаром після мого приїзду він почав вивчати іврит. Тексти молитов перекладав йому літній єврей Льова, прибитий горем за час свого багатолітнього заслання. Веніамин виявляв подивугідну наполегливість. За три-чотири місяці він вільно читав тексти івриту. Гарні взаємини встановилися в мене з ріднею Подольських; тут були батько з сином. Приємне враження зразу зробив сіоніст Анатолій Рубін з Мінська, стриманий, не по роках поважний, зрілий мужчина, в якому відчувалося моральну силу. Він сидів за спробу замаху на Хрущова. Він познайомив мене з Едіком Кузнєцовим та Іллею Бакштайном, двома товаришами, новачками в таборі. Сюди завели їх особливі події. Ці молоді москвичі разом із своїми товаришами оснували поетичний клуб і влаштували на площі Маяковського відкриті вечори читання поезії. Коли почало приходити щораз більше народу, студенти затіяли нечуване. На пам'ятник Маяковському підсадили Іллю Бакштайна, і він виголосив різку, відкрито антирадянську промову. Публіка слухала, а студенти обступили доповідача й відганяли міліцію. Вона рвалася до промовця, але побоювалася починати бійку в такому натовпі.

Ілля промовляв більше години й закінчив під бурхливе схвалення зібраних. Уся Москва заговорила про цю незвичайну подію. Цей юнак дав приклад сміливості й небаченого досі публічного антирадянського виступу. Згодом співали в Москві пісню відомого барда Окуджави "Паперовий солдатик". У ній розказувалося про те, як "пішов за нас у вогонь паперовий солдатик, хоч знав, що згорить". Самозрозуміло, юнаків заарештували.

Едік був кремезний, з обличчям, мов з каменя витесаним. Рішучість, чесність і прямолінійність променіли з кожного його

Ілля Бакштайн

слова й жесту. Тут, у таборі, він уперше почав цікавитися своїм єврейським походженням і незабаром пристав до сіонізму.

А Іллюша Бакштайн виглядав цілком як хлопчик: худенький, трішки горбатенький (він десять років пролежав у гіпсі) з типово єврейським добрим обличчям і великими, задумливо-сумними очима. Він ходив зоною завжди замислений і жив своїм світом, не звертаючи ніякої уваги на те, що довкола огорожа й тюремна сторожа. Його цікавили друзі та філософічні теми, якими він займався. Але юнак був сміливий і рішучий, коли цього було потрібно.

Сюди привезли і студентів-фашистів з Ленінграду. Такі ідіоти є також і в СРСР. Радянська влада приміщує поруч в одному таборі гітлерівських убивників і сіоністів, своїх давніх заслужених більшовиків і молодих фашистів. Тут сидять

колишні чекісти-берійвці, які самі раніше засуджували людей до цих таборів, та не догодили чимось своїм хазяїнам. Таке можливе лише в СРСР. Ось ці "фашистики", як їх тут презирливо називали, вирішили, що, при наявності в зоні колишніх гітлерівців і достатній кількості антисемітів, вони легко вчинять єврейський погром. Очевидячки, ця затія була приречена на провал. Нашу невелику громаду в'язні поважали. Товариші з російської, української та прибалтійської груп в'язнів стали б опліч нас проти негідників. Усе ж, ми скликали збори й розподілили ролі, бо молоді фашисти активно готувалися до "акції". Лише Ілляшу ми не покликали: навіщо тривожити людину, яка не може взяти участі у фізичному спротиві? А він, дізнавшись від когось про збори фашистів, сам один пішов туди і заявив їм:

— Ви, мерзотники! Посмійте лишень зробити провокацію! Костей своїх не позбираєте!

Один очевидець потім мені розказував:

— Ми просто оторопіли. Думали, що це ви підіслали цього малюка.

А Ілля, виголосивши своє грізне попередження, відійшов та блукав по зоні, поринувши в свої абстрактні роздуми.

Погром, очевидно, не вдався — наша група була сильна.

Мені зринає в пам'яті одне дивне сплетення двох відомих єврейських прізвищ: Міхоельса, великого театрального артиста, і Шайніна, начальника слідчого відділу генеральної прокуратури СРСР.

Зіставлення цих двох прізвищ не випадкове, бо й пов'язалися одна з однією долі тих двох людей. Я мав нагоду спостерігати, хоч і збоку, ті події, і таким чином став їхнім випадковим свідком.

1948 року я працював під керівництвом Шайніна, людини безмежно проникливої. У справах кримінальних злочинів він бачив буквально крізь стіни, і ми не раз переконувалися в цьому.

Товстенький, невисокого зросту, він любив сидіти у своєму кабінеті, підбгавши під себе ноги, у великому, жовто-рожевому, шкіряному кріслі. Так сидючи, він вникав у найзаплутаніші справи.

І ось одного разу, взимку 1948 року, генеральний прокурор викликав Шайніна й наказав йому негайно виїхати до Мінська. Там по-звірячому вбито Міхоельса, а самому Шайнінові доручили викрити вбивника!

Вдумайтеся тепер, бож відомо, що Міхоельса вбито за наказом Сталіна, і це зробили холоднокрівні спеціалісти з КГБ. Пригляньтеся тій комедії: щоб розслідувати справу, післали найбільшого спеціаліста країни... єврея!

А кремлівські вбивники з міністерства державної безпеки стежили за Шайніном. Але вони прорахувалися. Після трьох днів Шайнін знайшов убивників і заарештував їх. Тоді побачив, що це... співробітники всемогутнього КГБ!

Припинивши слідство, Шайнін негайно прилетів до Москви й повідомив генерального прокурора Горшеніна про висліди своїх розслідувань.

Горшенін забрав усі матеріали справи і сказав, що доповідь про це в ЦК Компартії.

За три дні Шайніна несподівано звільнили з праці, а тоді через день заарештували.

Ми нічого не могли зрозуміти: адже Шайнін не насмілювався розказати, куди привело його розслідування.

Аж 1954 року, на Тайшетській тюремній пересилці я зустрівся з Шайніном. І тут я почув від нього всю правду про вбивство Міхоельса.

Шайніна звільнили після смерті Сталіна й розстрілу Берії. А тепер, 1960 року, до Дубровлагу привезли молодого росіянина, режисера мінського театру. Він розказав мені, що на місці, де знайдено тіло вбитого кагебістами Міхоельса, на околиці Мінська, завжди лежать квіти. Мінські артисти мають свою

таємну чергу, і щоденно хтось приносить живу зелень та квіти на місце трагічної загибелі великого трагіка.

До нашого табору привезли Єфима Гольдберга, кумира наших хлопців. Він мав прозвисько "Пер" — перший між рівними. Не кожному дадуть у таборі таку назву. Єфим, уже літній чоловік із завжди добрячою усмішкою та уважливістю до чужих потреб, був справжнім другом і товаришем. А його знання в ділянці точних наук допомагало людям, які в таборі працювали над собою.

В нашій громаді я познайомився з Давидом Мазуром, а з ним був тут і його побратим Аркадій Суходольський.

Давид був з тих євреїв, які завжди, в усіх країнах, упродовж століть вигнання боролися за ідею справедливості. Він і його друзі були учасниками підпільної антирадянської організації того типу, що тепер називають демократичною. Жартуючи, я сказав Давидові: "Ось ти зробиш ще одну революцію російському народові, а він тебе не просить про це. І за скількись років пішле тебе той народ, для якого ти старався, до нових таборів чи тюрем, які до того часу побудують. Хіба ж це не ясно тобі?"

Але ці чесні прекрасні хлопці були непоправні: весь вільний час вони присвячували читанню політичної літератури, або обговорювали політичні проблеми. Усе це було ще давно перед сьогодняшнім демократичним рухом — ті люди його покинули.

Я подружив з добрим і сердечним хлопцем з Києва — Олександром Гусманом, який усім серцем рвався до Ізраїлю. Він пробував виїхати з СРСР нелегально. Під час перебування в Польщі, як офіцер радянської армії, він хотів перейти кордон на Захід, але його заарештували. Зрадили його ті, з якими радився про свою втечу. Олександр був прекрасний спортсмен, і я часто любувався його гімнастичними вправами на саморобному турніку. Він не хотів втрачати фізичної форми.

З ним, Веніямином, Іллюшею та й іншими нашими хлопцями, ми часто вели розмови про історію і релігійні

проблеми Ізраїлю, про сьгоднішню ситуацію країни, яка кличе нас до себе. Між нами був старий сіоніст Зейв Рішаль, який силів уже втретє. Цей немолодий, але палкий чоловік, був повний енергії і завжди підтримував наші сіоністичні почини, такі як спільне відсвяткування празників Пейсах чи Рош Хашона.

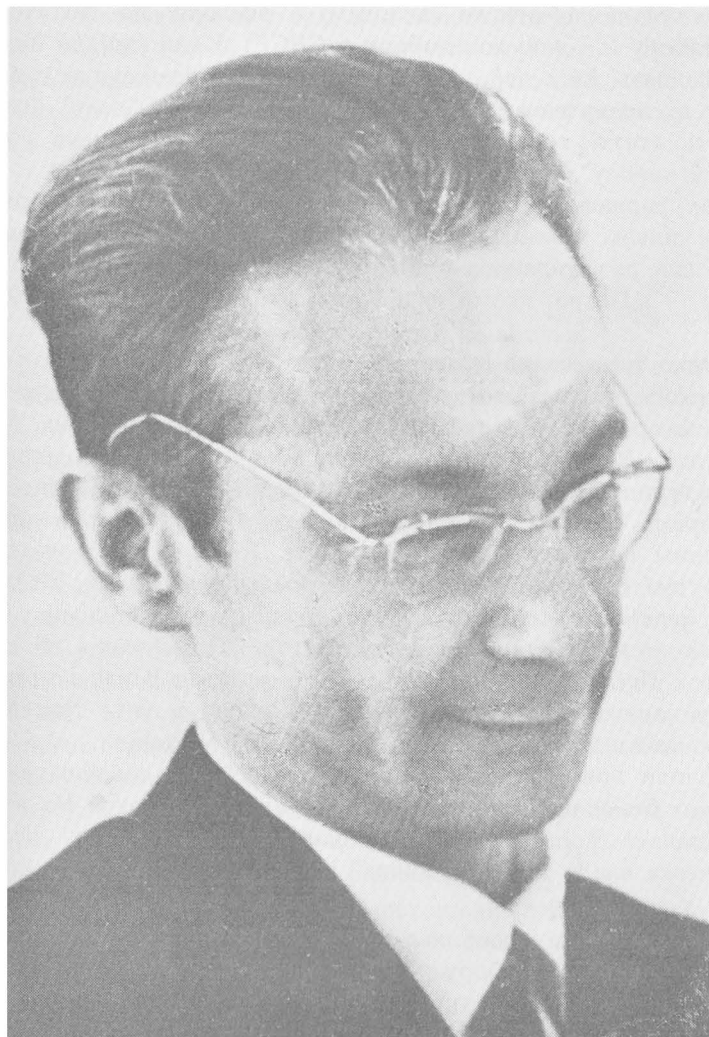
У таборі перебував і Фелікс Красавин. Наші відносини з ним дуже погіршилися. Він став нервовий, роздразнений, а в релігійних проблемах — цілком нетерпимий. Свій погляд він уважав єдиноправильним і ображав товаришів. У той час його притягав католицизм. Одного разу, під час дискусії, я малошо не дістав від нього лавкою по голові, і наші взаємини перервалися. Мені було сумно з цього приводу, але такого я не міг дарувати й уважав, що краще не зустрічатися з ним до якогось часу.

Вільний від роботи час я ділив між зайняттями (тут була індуська література, я вникав в Упанішади *) та зустрічами з приятелями. Крім цього, я знайшов повну Біблію і вивчав її заново.

Часто ми вели розмови на філософічні теми з Євгеном Грицаком, Іваном Долішним — моїм новим українським приятелем, людиною надзвичайної скромності й доброти — та Кестутісом Йокубіносом, литовцем, який і тут поринув у науці. Іноді я відпочивав з молодим моряком Станиславом Пономаренком, любителем японської історії й літератури. В нього я знайшов здавна улюблену книжку Лофкадіо Хіорна "Серце", в якій змальована справжня Японія. Час від часу я заходив до українських націоналістів, бо хотів знати й їхні новини. Там я познайомився і подружив з Юрієм Шухевичем, сином героя Української Повстанської Армії — генерала Романа Шухевича. Юрій Шухевич був ще молодий, але в тюрмах та таборах перебув уже більше десяти років. Його

---

* Упанішади — старинні індуські теологічні трактати.

Юрій Шухевич

заарештували 14-річним хлопцем і вислали до дитячого концтабору (є і такі концтабори в СРСР). Коли минуло йому вісімнадцять, його перевели між дорослих. Жоден суд не судив його, ні не визначав тюремного речення, а на "деле" його, замість статті кодексу, були букви: "ЧСВН" — "член сім'ї ворога народу".

Так радянська влада запроторювала в табори й тюрми тисячі цілком невинних людей. Так же пройшов 20 таборових років син розстріляного Сталіном єврейського генерала Йони Якіра — Петро, якого, як і Юрія, заарештували знову 1972 року.

Юрко був веселий і товариський; в дитячих концтаборах не мав змоги вчитися, тож тепер використовував кожную нагоду, щоб зачерпнути від табової інтелігенції знань, яких був спраглий. Дорослі приятелі давали йому охоче лекції історії, літератури, філософії, математики, поезії. А він сам вносив бадьорість своєю життєрадістю та завжди старався допомогти німечним виконати норму на роботі. Хочу зразу розказати долю цієї прекрасної людини: ми розлучилися, коли 1963 р. КГБ перевело його несподівано з табору до Владімірської тюрми — найсуворішого політизолятора. Поцілунок і обійми наспіх. "Побачимося в Ізраїлі", — пожартував Юрко і зник в отворі вартівні. Та ось я в Ізраїлі, а Юркова доля — трагедія. Після двадцяти років ув'язнення його звільнили, але не дозволили повернутися на Україну. А 1972 р. заарештували знову, і без ніякої вини засудили ще на десять років. На волі залишилася його молода дружина і двійко малих дітей: радянська влада тепер "гуманна" і не відправила покищо його дітей у концтабір.

Одначе мене особливо неприємно вразила загальна атмосфера цього табору. Я дуже це відчув після суворого режиму в спеціальній тюрмі, де будь-яке підлабузництво та приниження перед офіцерами КГБ було виключене. Тут же намножилося чимало пристосованців і падлюк, які служили

своїм гнобителям не за страх, а за совість. Негідники й боягузи були поміж усіми національними групами. Особливо вирізнявалися старі гітлерівські вбивники, від яких можна було сподіватися всякої підлоти. Якось я почув таку розмову двох літніх в'язнів:

— Ти, Василичу, за що сидиш?

— Та ні за що.

— А все ж?

— Говорять, будьто би я людей убивав.

— А ти вбивав?

— Та ні. Я жидів убивав, а людей не вбивав.

Ці люди сиділи з 1943-1945 років і їхній маразм годі описати. Так вони вжилися в свої незліченні тюремні роки, що можна було почути й такий вислів старого арештанта, який спокійно розмірковував:

— Звичайно, реченець реченцеві нерівня. Ось тепер і по рокові дають. А я так думаю: десять років — це ще можна. А ось двадцять п'ять — це вже багато...

Я згадував, що раніше написати в таборі скаргу чи прохання, щоб помилували, вважалося соромом. Тепер тут були "королі", "чемпіони", які чи не щоденно писали прохання та принижено випрошували в начальства доброї характеристики для себе. Між ними, на сором, були і представники нашої маленької громади: Геронський і Печорський кланялися кожному солдатові й офіцерові.

Упродовж декількох місяців ми з Євгеном Грицаком читали й перекладали з англійської мови чудову книжку Йога Ананді. Це дало нам обидвом багато радісних годин.

Молоді вчені-співпрацівники московських інститутів атомної фізики розказували нам чимало подробиць із стану промисловости в країні: скрізь панував обман, озокамилювання, показні успіхи виставлялися, як справжні. Пам'ятаю їхню розповідь про те, як до СРСР приїхала англійська делегація атомних фізиків. У московському інституті стояла

конструкція, змонтована за викраденими з Англії плянами, але скрита під іншою конфігурацією. Та не зважаючи на це, радянським спеціалістам ще не вдалося досягти вислідів, які мали англійці.

Гостям показали "оригінальну радянську конструкцію" (всередину не залізеши) і повели їх у залю до столів з приготовленим вибагливим сніданком. Очевидячки, кав'яр стоїть у бочечках. А населення нашої країни не може купити кав'яру ніде, ні за які гроші. В Радянському Союзі він тільки для чужинців.

Почалися промови й тости. І несподівано директор інституту спокійно заявляє:

— Наш колектив учених добився вислідів... — і називає цифру досягнених температур, тричі вищу від справді отриманої.

Англійці встали, вітають радянських колег з успіхом, і просять:

— Покажіть нам фотографії цих приголомшливих вислідів, ми ще такого не бачили, ми від вас відстали!

— Принесіть фотографії, — звертається директор до співпрацівника, який завідує фотолябораторією.

Той підвівся розгублений і непорозуміло дивиться на директора: що нести? Адже нема таких фотографій.

— Ах, а я й забув! Ці прокляті вимоги секретности, — скрикує директор. — Бачите, розгубилася людина: сторожа вже позамикала все в сейфах.

— Нічого, нічого, — заспокоюють "огірченого" директора англійці, — іншим разом покажете.

А повернувшись до Англії, делегація заявляє кореспондентам: "Радянський Союз перегнав нас удвічі; ми відстали від більшовиків на п'ять років".

Цього року навезли до табору чимало хворих "носталгією". Спочатку привезли грузинського князя Цілішвіллі, який повернувся з еміграції з Парижу. Цього визначного радіо-

спеціаліста заманили до Москви, заставили збудувати велику установку, що заглушувала б радіопересилання з Заходу, а потім заслали його до таборів. Тих, що знають таємниці, радянська влада не тримає на волі.

Незабаром приїхало ще декілька людей. Ось один хлопець, який під час туристичної екскурсії закохався і вирішив залишитися в Швеції. Але, коли набрид дівчині, не знайшов, розумник, іншого виходу: повернувся в СРСР. І його заслали до габору, як "зрадника батьківщини".

КГБ використовувало таких "поворотців" для пропаганди. Вони мусіли виступати в радіо та телевізії з наклепами на ті країни, з яких приїхали. Влада, загрожуючи арештом, вимагала цього від них, але, використавши їх, все одно заслала до таборів.

Один з тих хлопців робив добре враження своїм чесним ширим обличчям. Він розказав нам, що виїхав за кордон справді випадково. Служив в армії у Східній Німеччині і, наслуховавшись розповідей про життя за кордоном, дезертирував, утік на Захід і попросив політичного захисту. Хлопця завезли до Англії. І простий шахтар, український селянський хлопець попав на прийняття до королеви. Його повезли подякувати за признане йому англійське громадянство. І, мабуть, хлопець зробив добре враження: королева подарувала йому поїздку по Європі: "Приглянься, — сказала, — всім країнам, можливо, десь подобається тобі більше, ніж у нас". Об'їхав хлопець п'ять-шість країн, повернувся... і затужив за рідними в Києві.

Пішов до радянського посольства, а там почали його намовляти: "Вернися, народ тобі простить". Прийшли листи від матері: "Синочку, приїжджай". Уже потім, у Москві, він довідався, що листи підробили спеціалісти з КГБ, а мати не знала нічого про них.

І хлопець повернувся. На московському аеродромі зустріли його співробітники КГБ. Він сподівався, що спочатку його заарештують і допитуватимуть. Однак його відвезли в гарний

готель, поселили в кімнаті й заявили, що даватимуть йому по п'ятдесят карбованців денно на його витрати.

— Чому? — питає.

— Ми вас залишаємо тут по справам і зобов'язані за це платити.

Ходить юнак по місті, а кагебісти за ним. А до готелю раз-у-раз заходять закордонні кореспонденти: "Як вас батьківщина зустрінула?" — розпитують вони. А він, захоплений, хвалить не нахвалить!

Так прожив хлопець з місяць. Коли вже кореспонденти перестали ним цікавитись, тоді його покликали в КГБ й наказали виступити з наклепом проти Англії. А коли хлопець відмовився, зразу попав у тюремну камеру. Йому заявили: "Заочно засуджений військовим трибуналом за зраду батьківщини до розстрілу". За місяць смертну кару замінили п'ятнадцяти роками таборів.

1962 року приїхав до нас відомий негідник і боягуз — Голуб. Цей нікчемник залишився в Західній Німеччині під час своєї туристичної поїздки. Його прийняли та влаштували хеміком на працю. Жив собі він непогано, але знувдився, очевидно, за партійно-профсоюзним керівництвом (там такої керівної руки не було). І повернувся. Скільки ж той страхополох вилив на Німеччину наклепів на пресконференціях у Москві! Ах, як він старався виправдати "довір'я партії"! Але, коли гамір біля нього затих, і кореспонденти більше не цікавилися ним, тоді його засудили на п'ятнадцять років та завезли до нашого табору. І вже за тиждень після приїзду Голуб так звично піднімав руки і так вивертав свої кишені до обшуку, що якимось, побачивши це, я з огидою сказав:

— Ця мерзота качалася по життєвому більярді і наприкінці таки попала в свою діру.

РОЗДІЛ 35

У нашу буденщину грянула новина: повстання в Новочеркаську!

Люди, яких привезли етапом до нашого табору, самі розмовляли з заарештованими новочеркасцями й переповіли нам почуті новини.

Там пройшло, приблизно, таке: Хрущов довів країну до голоду. Немає в крамницях масла, м'яса, цукру, ба навіть хліба. В той час новий "геній людства" підвищив майже вдвічі ціни на необхідні продукти.

І мешканці цього третьорядного міста на півдні Росії стихійно вийшли на мирну демонстрацію. Вони почали сходитися на центральній площі, перед будинком обласного комітету КПРС — місцевої партійної влади.

Чи порозумілися обласні керівники з Москвою — невідомо. Але навряд, чи вони на власну відповідальність і ризик викликали військо й дали наказ стріляти до мирного натовпу, який просив:

— Хліба, м'яса! Не можемо працювати без їжі!

Незабаром тут появилися солдати й танки. Вони оточили беззахисних людей, а крізь голосник залунали слова офіцера-танкіста:

— негайно розійтися! У випадку непослуху, маю наказ стріляти!

А люди наелектризовані тим, що нарешті разом зібралися (цього в СРСР не буває, це бунт, за який суворо карають), і можуть виявити словами те, що їм накипіло роками, кричали:

— Чому голодуємо?! Дайте харчів!

А жінки, почувши про наказ, щоб стріляти, з дітьми на руках кинулися до танкістів з криком:

— У кого, сволото, будете стріляти? У своїх матерів і жінок?

Офіцер повторяв:

— Маю наказ стріляти! Розійтись!

І справді, партійні нікчеми з обкому закомандували йому по радіо:

— Вогонь!

Офіцер бачив, що перед ним його рідні співгромадяни, а не стріляти не міг. Доведений до відчаю такою суперечністю ситуації, він, на очах людей, витягнув пістолет і пустив собі кулю у висок.

Натовп завмер. Та ось знову вибухнули крики до солдатів:

— Ви ж наші! Ось ваш офіцер зрозумів, що не ми винні! Хліба просимо, хліба дітям!

В обкомі, одначе, не розгубилися. На випадок бунту, тут завжди наготові вірні частини війська. Їх привозять з Казахстану або Узбекистану. Ті солдати, хоч і не знають російської мови й не люблять росіян, проте виконують кожний наказ влади. Це перевірене. І тепер солдати, які стояли за танками, виступили на команду вперед та без вагання вистрілили сальвою.

Нестямно закричали жінки й діти. Вони стояли спереду, і перші кулі попали в них. І юрба накинулася голіруч на автомати! Не пройшло й десяти хвилин, як розпалений ненавистю натовп розтерзав солдатів. Люди впиналися мертвою хваткою в убивників, гризли їх зубами. Вже й автомати попалися людям. А коли чекісти підіслали нові відділи солдатів, осатанілі вкрай люди зустрінули їх вогнем і знищили. Юрба рвалася до бою, все місто повстало. Партійних бонз і робітників КГБ, які не встигли заховатися, повстанці повбивали.

Але владу над містом перебравли люди, які не були

підготовані до спротиву на довгий час. Небагато вдалося їм зробити. Все ж повстанці розібрали залізничні рейки на відстані декількох десятків кілометрів від міста, щоб не підійшли панцирні поїзди та не підвезли війська.

Даремні надії... Московська влада, яка спочатку трохи розгубилася, кинула на Новочеркаськ вишколювані для спеціального призначення каральні частини внутрішніх військ КГБ. До європейських країн Радянського Союзу надсилають відділи солдатів із східно-азійських республік, а до азійських країн — солдатів-росіян.

І повстанців розгромили. Спочатку вони ставили спротив, були ж у них автомати. Та скоро не стало набоїв, і третього дня новочеркасців зламали.

Почалися масові арешти. В'язниці Новочеркаська й Ростова наповнилися арештованими повстанцями.

Але мало хто в Радянському Союзі знав про цю подію. Лише люди в поїздах, зупинених на шляху до Новочеркаська, могли про щось здогадуватися, бо бачили, як повз них проїжджали ешелюни з військом. Коли я за рік вийшов на волю, розпитував у багатьох людей у Москві, що їм відомо про бунт у Новочеркаську? Майже ніхто не знав нічого. Справді, можна ще раз нагадати анекдоту про те, як Наполеон шкодує, що під час поразки під Ватерльо він не мав газети "Правда": ніхто б не довідався про Ватерльо.

І тому країна спокійно спала, а ми далі коротали свої будні. Повертаючися вночі з другої зміни, я пристанув біля барака та почув ніжне воркування й посвисти ластівок у гніздах під покрівлею. Вони згадували про щось у сні, їм, мабуть, снився польот. З вартових веж сердито жажтіли прожектори, а вартові, клацаючи затворами, передавали свої пости.

Знаючи, що я люблю поезію, Валя Соколов почав часто навідуватися до мене й читати свої нові вірші. Це талановита людина, та сповнена гіркости. Рядки його поезій — це картини з таборового побуту й життя молоді на волі.

*Яскравіше губи викраси,
Крихту щастя випроси...*

— звертався він до дівчини, яка після виснажливої денної праці виходить увечері на вулицю міста.

Він описував в'язницю, де "люди, мов, червяки у вузькому глечику", де наглядачі "б'ють і цілять зуби вибити", де в'язень мріє залишитися "чистим, юним, перед ідолом чавунним у грязюку обличчям не розпластатися!"

Несподівано мене повідомили, що мій реченець ув'язнення вже не 25 років, а "всього" 10. Тепер я був уже "малореченцевим". Це в Радянському Союзі "дитячий" присуд. Мені залишилося бути в таборі до 1963 року— всього ще рік. Дев'ять років уже "розміняв". А табір повний людей засуджених на довгі роки. І вони думають про втечу.

Невідомо, хто "заклав" підкоп у бараці, де була школа. Копали в учительській кімнаті під шафою. Підкоп провалився. Зрада була тут безсумнівна. Та дивуватися не було чому: втечу підготовляли молоді таборовики, які ще мало знали один одного.

Не встигла вшухнути метушня довкола цієї події, як уночі була спроба тікати з робочої зони. Між заарештованими виявився Анатолій Рубін, який допомагав утікачам. Ми втратили гарного товариша.

Аж тут раптом цілком незвичайне явище: шурі тікають із зони... Всім відомо, що це недобра призвістка: але що чекає нас? Пожар? Землетрус? Повінь?

Кінчалася зима, лютували заметілі, і було дивно та моторошно дивитися, як з-під бараків і вбиралень утікали через заборонені зони по снігу тисячі шурів.

Та нічого з нами не трапилось. Підгрунтова вода виступила лише на поверхню, залила підвали та ями вбиралень. Це заздалегідь відчули гидкі тварини, які там жили. Але невдовзі вони повернулися до нас.

Метелиця намела кучугури вздовж заборонених зон аж під огорожі, і знову хлопці не втерпіли. Вночі їх п'ять прокопали тунель у заметі, перерізали огорожу й утекли. Але на морозі вони так залякли, що не витримали й зайшли до чиеїсь хати погрітися. А хазяї все зрозуміли й віддали їх сторожі, яка пильнує по всій Мордовії. За спійманого втікача платять сто карбованців від голови, а в додаток барана або вівцю дають. Тож як не спокуситися тим злиднякам, які ще й сьогодні не мають черевиків і ходять у личаках.

А до табору раз-у-раз прибували новаки: студенти, робітники, солдати. В'язничний контингент помітно змінювався, та слідчі методи залишалися ті самі.

— Я й кажу слідчому: нічого вам не говоритиму, і не сподівайтесь, — сидючи на нарах розказує сусідові новоприбулий. — А слідчий мені: "В нас часу багато, нікуди від нас не втечеш." І ось допитують, допитують, допитують, — доки не посинієш. Одного разу він читає мій особистий щоденник, який падлюки взяли, обшукуючи мою хату. І каже: "Ось у тебе є місце, де написано про нашу країну. Написаний наклеп, нібито великою територіяльною державою звичайно кермує деспотичний режим. За це одне треба тебе розстріляти!" — "Та це не я сказав, це не мої слова, — вияснюю. — Це Монтеस्क'є сказав, не я! — "Монтеस्क'є, кажеш? Давай адресу цього Мотеск'є, він де живе?" Розсміявся я та й досі не збагну, як можна не знати, що вже сто років минуло, відколи Монтеस्क'є помер у Франції. А слідчий бачить, що сміюсь, і каже: "Знаю, не даси адреси. А вона мені й не потрібна. Ми твого Монтеस्क'є заарештували, і він уже давно розколовся!"

А поруч сухенький дідусь розповідає другому, який у таборах доживає свого віку:

— Приїхали ми в Перловку; це під Москвою станція така, там і дача. А в мене там кум з кумою живуть, квартиру отримали. На новосілля, значить, зі старою ми їхали. Вийшли, значить, з поїзду, ідемо, а де та вулиця — не знаємо. І бачу,

ідуть якісь люди, з десяток їх, також з поїзду. Ну, думаю, це місцеві, повинні знати. І до них... Зачепив за рукав одного такого високого: "Де тут, — питаю — така то вулиця?" А він мовчить, задер підборіддя і не дивиться на мене. Я його знову: "Громадянине, я ввічливо питаю...". А він ніякісінької уваги. Я його так разів зо три запитував, і вкінці він щось мені не понашому сказав та відвернувся. Я так і завмер: адже знаю, що заборонено наближатися до чужинців, щоб гріха не вийшло... Старій кажу: "Бачила?" А вона вже кляне мене на чому світ стоїть. Лаємося, значить, посередині вулиці. Аж тут надходять якісь три й кажуть, так увічливо кажуть: "Можна вас на хвилину?" — "Що?" — кажу, а в самого ноги дрижать. Адже це 1950-ий рік, тоді то попробуй до чужинця заговорити. Та ось і авто під'їжджає, мене до авта, і більше я ні старої, ні свободи не побачив. Дали мені "за зв'язок з чужинцями" 25 років.

І ось у тій "нормальній" обстановці радянських концтаборів залунало, наче постріл: Солженіцин! Колишній політв'язень написав, а радянська влада йому дозволила видати, книжку про концтабори: "Один день Івана Денисовича".

Про це написали нам рідні й друзі. Ми не могли повірити.

Але ось і книжка прийшла до нас. Спочатку цензор не хотів її видати нам, але ми добилися. Довкола читця стояла черга; книжку читали день і ніч.

Коли ж я прочитав її, протер очі і сказав: "А табори ще існують? Нічого не розумію..."

І справді: це було вершком обману й демагогічного глуму. Адже "Івани Денисовичі" ходять по зоні. Он іде Сергій, тихий таборовий безумець, простий селянин, літ уже двадцять, як тут сидить, і зсунувся з глузду. Мало тут таких? І раптом ця книжка.

Коли нас перевозили з Сибіру до Мордовії, блазень Хрущов виступав по радіо із своєю черговою промовою. Котрий уже раз він заявляв, що в Радянському Союзі нема політв'язнів, усіх звільнили, і тюрми в Москві зліквідовані. Промову цього

мерзотника зустріли в'язні реготом. Наглядачі конвою та офіцер усміхалися.

— Може, мені повипускати вас, адже нема вас, — пожартував офіцер.

А тепер на весь світ звучить "Іван Денисович". — Очевидно, в Радянському Союзі покінчено з політв'язнями, — скажуть у вільному світі, — інакше більшовики не надрукували б такої книжки.

На Заході ще не знають, на що спосібні ті люди без моралі. Г'сбелъс — злиденний учень комуністів.

І так ми читали "Один день Івана Денисовича". Самі про себе читали, сидячи в тих таборах, які буцім то перестали існувати.

— А є ще за огорожами радянська влада? — жартували ми.

Влада була. Але йшли зміни в психіці людей і міняли їх. Чи посмів би начальник конвою ще кілька років тому пожартувати у вагоні: "Може, і вас нема"?

Безвір'я виступало наверх. Молодь не признавала авторитету батьків — підлабузників і брехунів. Кидалася в найрізніші форми протесту: від політичної боротьби до розпусти. Ми з жахом слухали від новоприбулих про "підводні човни" — квартири, де статевий акт зводився до брудної дії, про дівчат, що соромилися своєї невинності і спішили позбутися її; про тваринні акти спільного життя одного з двома і однієї з двома на очах усього гурту. А доросліші шукали забуття від захитання підвалин у безпросвітньому п'янстві.

Але ми розуміли: при всій своїй слабості ця влада спосібна на звірячі вчинки: у нас не було жодних ілюзій про можливість революції чи перевороту в країні.

Мені пригадався цікавий випадок у зв'язку з книжкою Солженіцина. Один офіцер, який старався загравати з в'язнями, якось розговорився в бараці та у відповідь на запитання про "Один день Івана Денисовича" сказав:

— А в нас також було обговорення цієї книжки. Нам читали

її на зборах. Цікава книжка. І ось товариш Швед після читки сказав: "А нам ще цього Івана Денисовича привезуть сюди з етапом. Так що ви не дуже то..."

Швед був начальником режиму, ранга в нього невисока — старшина. Але говорили, що він із zdeгpaдoвaних офіцерів-беріівців. Цей спокійний і певний себе звір-садист, звісивши довгі руки вздовж короткого вигодованого тулуба, помалу ходив по зоні, шукаючи собі жертви. Не відправивши одного-двох в'язнів до карцеру, він не відходив з "роботи".

У ці бурхливі дні я отримав з дому страшну вістку про смерть моєї матері. Після нашого побачення мати злягла і від приголомшливих вражень уже більше не вставала рідна моя. Заспокоїлася ще одна страдниця.

РОЗДІЛ 36

З усіма новоприбулими мене післали на працю до деревообробної фабрики, до цеху, де лякували готові вироби. Приміщення було наповнене шкідливими отруйними випарами. В кожного на столі стояла відкрита банка з ацетоном, яким ручно полірували телевізорні скриньки. Тут же в цеху їх покривали ляком із розпилювачів. Після робочого дня ми виходили з цеху із синьо-зеленими обличчями. Найвищий місячний заробіток — двадцять п'ять карбованців.

Я люблю витончену роботу з деревом, і швидко в цеху змужавили, що товариші приносять мені виправляти свій брак: чи зарівняти драпину, чи підклеїти фанерний пласт, що виколося. І тоді мене призначили до ремонту, бо виявилось, що в окремому приміщенні нагромадилося чимало шбракованих телевізорних скриньок. Це я виконував навіть із шловоленням, бо в кожному випадку треба було щось придумати. Крім того, я мав тут одночасно можливість і собі щось вирізати з гарного дерева, а я віддавна цим залюбки шіймався. Декілька місяців я майстрував для себе велику шестистінну шкатулку з золотого цейлонського цитринового дерева. На її вічку й бічних штинках я інкрустував різними сортами дерева сцени з історії єврейського народу: Соломоновий храм, шатра в пустині, завітні шкрижалі, ріг-шофар*, гроно винограду і, очевидно, семисвічник-мінора.

---

*Шофар — баранячий ріг, якого звук — за єврейськими шруваннями — відстрашує сатану і злих духів. Уживають його в синагогах для проголошування свят.

Потім я довго працював над другою шкатулкою. На її вічку я інкрустував твір про варшавське гетто "Молитва за померших", як я це бачив на картині мистця Лінке.

Згодом, коли відпускали мене додому, я приніс начальникові режиму Шведові, разом із моїми речами, на перегляд і ці шкатулки. Першу він пропустив, не зрозумів, а другу почав розглядати, придирався, як собака до кітки. Картина зображає руїни будинку у формі людської постаті з молитовним талесом* на голові.

— Що це таке...? — крізь зуби пробурмотів Швед, розглядаючи картину на шкатулці.

— Це картина Лінке "Молитва за померших", у пам'ять воєнних жертв, — відповів я.

— Про жертви говориш? — задумано повторив Швед, не відриваючи погляду від шкатулки.

Швед відчував щось чуже, вороже, але не знав, до чого причепитися. Я був майже певен, що він відбере шкатулку. Неменше півгодини він морочив мене різними питаннями, але все ж дозволив мені вивезти її. Тепер шкатулка передо мною на столі нагадує про те минуле.

Які далекі мені ці дні 1963 року! Але, які близькі вони ще й тепер моїм друзям у в'язниці, які працюють у тому ж ДОК-у, в тому ж цеху, і виконують ручно таку шкідливу для здоров'я людини працю.

Крім скриньок на телевізори і радіо, ми робили й меблі. І це приносило начальникам не абиякий прибуток. Нічого й казати, що вони безплатно діставали меблі для себе й своїх родин, а ще й крали! Меблі списувалися в брак, і вантажними автами та вагонами їх кудись вивозили. І це робили охоронці закону на очах "злочинців", яких тут повинні були виправляти та перевиховувати в радянському дусі.

---

*Талес, або таліт — накидка-шаль, що її одягають євреї під час молитви.

Обман і крадіж панували і в таборах, і на так званій волі. Того року радянські газети принесли повідомлення: "Рязанська область перегнала американський штат Айова в продукції м'яса і молока! Хрущов нагородив секретарів обкому і голів колгоспів званнями Героїв Соціалістичного Трудю, величаво відсвятковуючи перемогу."

А потім Хрущову раптом не догодили чимсь у Рязані, і він проколов мильний пузир брехні. Слідча комісія "встановила" (буцим то можна таке заховати!), що в Рязанській області — голод, нема ні м'яса, ні молока, ні хліба. Дані про перемогу оформлялися на папері документами про здачу мільйонів кілограмів і мільйонів літрів продуктів. Їх підшивали до звітів харчових гуртівень, а в гуртівнях тих... порожнісінько.

Коли прийшли арештувати секретаря обкому, він застрілювався. І з решти героїв зняли зірки й нагородили ними інших обманців.

А наше начальство, наче з бездонного мішка, витягало все нові та нові засоби затискування режиму. Уже тільки один лист місячно дозволяли в'язневі; не стало рундучка з продуктами; звели смугасту одягу для каторжників; побачення та посилки дозволяли лише при відсутності порушення режиму. А що значило наглядачеві придертися до беззахисного в'язня?

По-всякому почали переслідувати віруючих. Біблія стала антирадянським документом, її нищили. Навіть виписки з неї спалювали. Багато віруючих притримуються обрядів, пов'язаних із харчуванням: не їдять, наприклад, м'ясного. Вони харчувалися сухою городиною, яку одержували в посилках. Але генер, коли заборонено посилки, ті люди почали копати в зоні маленькі дво-триметрові городці. З трудом вирощену городину вони сушили й цим харчувалися. Страшно було дивитися на ці зусилля. Але й це влада вирішила припинити. Вночі заїхали на зону тракторами й понищили всі городи. З того часу безжалісно нищили все зелене насадження.

Але віруючі трималися на хлібі й воді. Вони жили поруч нас,

і ми це бачили: так жив єврей Нахум Каганов, який не хотів їсти трефне, так харчувалися Ілля Мацопа, українець-суботник, і багато інших. Так вони харчувалися не один місяць, але роками.

Були й іншого роду герої: тут у шпиталі лежав Ніколай Бессонов, який голодував уже третій рік! Він почав голодівку ще під час слідства в КГБ. "Я не винний", — повторяв він своїм катам. Але його засудили. Він не припиняв голодівки. За рік його спаралізувало, а він тримався далі. Щотретій день накладали на нього гамівну сорочку, стягали шнурами, насилу всовували шланг до носа і вливали "харчову" рідину — манну кашу на воді.

Майже кожного дня ми з Веніямином відвідували Ніколая. Ніякі переконування не діяли на цю стійку людину. Коли я виходив на волю, він, як і раніше, лежав у шпиталі і не припиняв голодівки. Третій рік...

Разом з посилюванням режимних суворостей таборова адміністрація ввела "пряника". На зону почав приїжджати спеціальний таборовий суд. Він розглядав "дела", щоб дореченцево звільнити "тих, які не порушують режиму, відзначаються старанністю на роботі й відсиділи дві третини реченця".

Для слабодухів це стало принадою, і відкриті виступи проти адміністрації різко скоротилися. Зразу підняли голову донощики, зрадники та всякі негідники, які вислугувалися начальству. Таборова атмосфера ставала ще важчою й невиносною.

Так само влада поводить ся супроти народу на волі, у "великій зоні" або на "безконвойному ходінні" — як у таборі називали Радянський Союз. Населення з трудом здобуває харчові продукти, одягу. Ці труднощі та нескінченні черги забирають час, відвертають увагу людей від політики. А над інакшесудомачимися стоїть КГБ з "карцером" - арештом.

Але й на волі для "таких, які не порушують режиму" існують

привілей: санаторії, поїздки за кордон, дозвіл на закупно авта, лому.

Як бачите, різниця невелика: батогом і пряником завжди володіли в Росії. Цю методи більшовики не видумали, вони лише її довели до досконалости.

Одного разу викликали з нашого табору на спеціальний суд гръох грузинів. Ми не знали, за що були заарештовані ці трое скритних мовчаливих людей із звіроподібними обличчями. Суд відчитав їхні акти обвинувачення, і вся заля (засідання відкрите) аж ахнула. Ці люди викрадали для Берії жінок. На тому ж саме і полягала "робота" цих тръох полковників КГБ.

Суддя, який був відкрито проти тих нікчемників, запитав:

— Як ви могли виконувати ці страшні злочинні дії?

А у відповідь ми почули:

— А що тут таке? Адже жінки, яких ми привозили до Берії, потім живі відходили та ще й із подарунками. А ті, які до Сталіна возили, запитайте їх, живих жінок із Кремлю не відвозили.

Це було сказане з простотою людини, яка призвичаїлася до своєї "роботи". Ці люди хвалились: від нас живими від'їжджали!

КГБ почало чергове перетасовування в'язнів: віруючих відділяли на зону ч. 7-1. Я прощався, як із близькими друзями, з людьми різних віровизнань: баптистами, а між ними з прекрасним молодим їхнім провідником Здоровцевим, з адвентистами — їхнім мучеником Шелковим, із православними отцем Михайлом, католиками — отцем Броніславом, свідками Єгови — цих було найбільше. Обійнялися ми із старим Мацопою, який жив на нарах поруч мене.

Ці прекрасні люди відходили спокійні і зосереджені. Вони глибоко вірили, що Творець веде їх потрібною дорогою, і приймали стараждання, як благословення. Вони не ставили опору наглядачам у світських справах, але твердо стояли на своєму, коли порушувано їхні релігійні переконання. Тоді вони виявляли непохитність.

Табір ч. 7-1 розміщений неподалік, і від нас було видно його огорожі. Коли перевели туди всіх віруючих, я часто дивився в ту сторону. Мені здавалося іноді, що світляні промені йдуть від тієї зони, яка наповнена святістю й молитвами.

А до нас прислали блатних, які внесли в наш побут гамір, але й дотепність.

Один з них, наприклад, прикидаючись дурником, звичайно переривав примусові нудні лекції політичного виховання. Він схоплювався несподівано під час лекції і невинним голосом запитував невлад:

— А чи на Марсі є люди?

Лектор збивався, а заля реготалася.

Одного разу я чув, як один блатний розказував товаришам свої пригоди під час утечі.

— Іду я через тайгу, а компасу не маю. Ось уранці дивлюсь, звідкіля сонце встало, та йду в ту сторону.

Раптом один з його компаньйонів цілком серйозно запитує:

— Як же по сонці? А що, як воно з другої сторони викотиться?

Ось вам рівень освіти тих людей, перед якими більшовики винні неменше, ніж перед рештою народу.

Коли Анатолій Рубін попав за допомогою втікачам до слідчого ізолятора, в мене залишилася його книжка, яку він отримав нелегально з волі.

Передаючи мені цю книжку, Рубін сказав: "Це чудесна річ. Прочитай.". Книжка написана англійською мовою, а її автор Леон Уріс. Таким чином мені попався знаменитий, тепер відомий і в Радянському Союзі, "Ексопус".

Анатолій оправив книжку в обкладинку з оповідань Марка Твена. В таборі (і поза табором) ми звичайно так ухитрювалися з забороненими виданнями.

Прочитавши перші сторінки, я здивувався: така нудна і малоталановита книжка. Навіщо Рубін так її оправляв?

Але, коли закінчилися перші сторінки, що познайомили

читача з персонажами, в дію ввійшли ізраїльтяни, організатори підпільної іміграції.

Я вже не міг відірватися від цього твору. Читав його всю ніч і, ризкуючи карцером, не вийшов уранці на роботу. Коли я прочитав кінцеву сцену пасхального сейдера *, що проходив під знаком загибелі однієї найчарівнішої постаті, яку вивів автор, я був покорений, вражений і зрозумів: цю книжку повинні прочитати всі наші євреї в зоні. І не лише євреї!

Але, як це зробити? Англійську мову знає небагато в'язнів. Після роботи я зібрав усіх хлопців і розказав їм про приголомшливу книжку; запропонував, що буду їм щоденно шолос перекладати текст.

Усі погодилися, але вже другий, третій день виявили нереальність пляну. Люди працювали позмінно й не всі могли бути щоденно присутні під час читання. Хлопці нервувалися, я перекладав по декілька разів те саме, і швидко ми побачили, що далі так не піде.

Не могу, на жаль, пригадати собі, хто перший подав думку перекласти книжку!

Мені залишилося, приблизно, п'ять місяців до звільнення. За цей час я міг встигнути з перекладом, хоч не володів досконало англійською мовою. Але умови для перекладу книжки на 600 сторінок були дуже несприятливі. Ні робочого місця, ні паперу, ні добрих словників. І, вкінці, треба було з цим скриватися. Якби КГБ піймало мене з цією книжкою, вже напевно засудили б ще на сім років (такий був реченець за новим кодексом). І не забуло б створити "дело" — "сіоністичну підпільну групу", засуджуючи й усіх моїх друзів.

Все таки, порадившись з товаришами, я взявся перекладати. Золя Кац і Саша Гусман були моїми незмінними сторожами. Завжди, коли я писав, сидячи в куточку на верхніх нарах, вони

---

*Сейдер — єврейське святкування на згадку про вихід з єгипетської неволі.

Саша Гусман і Золя Кац

чатували біля бараку, щоб наглядачі зненацька не застукали мене при роботі.

Іноді, коли я втомлювався, писав під мій диктат Саша. Нові сторінки йшли прямо з-під моїх рук до читачів. Першим був завжди Золя.

Робота йшла досить швидко: зшиток по зшиткові наростав переклад "Ексодуса".

А один епізод уперше вказав мені на велике значення "Ексодуса". Однієї ночі мене розбудив Фелікс, який ще раніше

розсварився зі мною з приводу своїх релігійних поглядів. Вишвиши мене з бараку, він несподівано обійняв мене, поцілував і сказав:

Спасибі. До мене повернулося поняття нації. Я знову сврей. І спричинив це "Екзодус".

На Феліксових очах блистіли сльози. Треба знати, що таке сльози сильної людини.

Працювати було мені легко. Щоденно я бачив горючі очі товаришів, які з запалом обговорювали події чергового розділу.

З перекладом я впорався на кінець квітня 1963 року. Перед нами постало нове завдання: як зберегти переклад під час передтравневого обшуку.

Двічі в рік, перед 1 травня і 7 листопада (комуністичні празники), переводяться в таборах особливі обшуки, так звані "празничні шмони". Про це варто було б сказати нерозумним людям, які на Заході в ці дні виходять на "демонстрації солідарності" з червоними прапорами — символами рабства й асмагогії для поневолених народів Радянського Союзу.

Обшук переводять два-три дні перед календарним празником і починають його звичайно вранці. Тоді зразу входить на зону біля п'яти ста людей: солдати з офіцерами, співробітники КГБ і таборова адміністрація. Нам наказують розійтися по своїх бараках. Біля дверей і вікон бараків шильнують дозорці, а солдати, озброєні загостреними металевими прутами-щупами, ідуть плече в плече по зоні і прошупують кожний клаптик землі. Якби щось закопати, то знайдуть щупом м'якший шар розкопу і виявлять кривку.

Закінчивши прошупування землі, солдати лізуть на дахи й горща бараків. Там вони ламають безжалісно всі підозрілі місця, де можуть бути схованки. Потім обстукують усі стіни бараків і розвалюють земляні загати, обкладені дошками, (зовнішнє ущільнення бараків). Лише після цього солдати входять до бараків і обшукують в'язнів.

Обшук настільки докладний, що не було ще випадку, щоб уціліло будь-що заховане поза бараком.

Значить, нашу купу зшитків (до сорока сантиметрів заввишки) треба заховати в бараці. Але де? Справа ускладнювалася ще й тим, що під час цих двох обшуків солдати й офіцери відбирають у в'язнів усі рукописи. Бояться листівок, приватних листів; навіть зошити з математичними задачами та й ті забирають. Згодом, за півтора-два місяці, це повертають, нібито процenzуроване.

Обговорюючи плян збереження перекладу, який став цінністю нашої маленької громади, ми прийшли до висновку, що треба знайти спосіб досі ще невідомий кагебістам. І знайшли. Ми з Золею підготували все до очікуваного дня обшуку. Коли солдати входили на зону, ми замочили у відрі з водою стару порвану ковдру, а тоді дещо витиснули з неї воду. Уздовж обидвох кінців ковдри ми раніше понашивали кишені. Ковдру повісили надворі на шнурок, кишенями всередину, і до них повкладали обгорнені в целофан зошити з перекладом "Ексодуса" і з виписками розділів із Танх-Біблії. Тягар відтягнув і випрямив ковдру, внизу швидко зібралася вода, ковдра обвисла, з неї капало.

Самі пішли ми до бараку, бо з зони вже зганяли всіх арештантів. Напружено сиділи Золя, Саша, Боря Хацкевич і я, чекаючи кінця обшуку. Нарешті прийшли солдати до бараку, обшукали нари та нас, забрали всі наші рукописи й вийшли.

За якийсь час і ми вибігли надвір та побачили нашу ковдру на шнурку й калюжки води на землі. Ніхто до неї навіть не підступав. Повна перемога! Швиденько ми повитягали наші зшитки й понесли їх до бараку перевірити, чи не замкнули.

Але перемога робить людей необачними. І я, досвідчений в'язень, допустився непростенної помилки.

Майже в ту хвилину, коли ми розгорнули зшитки та склали їх на одну високу купу на столику біля моїх нар, за мою спиною розляглося:

Як діла, Шифріне?

За мною стояли таборовий оперуповноважений КГБ і два наглядачі.

На radoшах від успіху, мені вилетіло з пам'яті, що, поки випускати в'язня на волю, його вписують на "спеціальний список". До такого в'язня, після загального обшуку, майже завжди приходять обшукувати ще й додатково.

— Ну, що тут у тебе? — звучав, мов крізь вату, голос кагебіста. Узявши в руки верхній зошит, він звернувся до наглядачів:

— Перевірте його нари, а я — книжки й папери.

На душі стало порожньо. Я відійшов до сусідніх нарів і сів. Саша стояв заціпенілий з напіврозтуленим ротом, не відриваючи погляду від зошитів. Золя гарячково покурював, а Борис поблід, мов крейда. Ми всі розуміли: група для "дела" наявна. Речеві докази — "Ексопус" — в кагебівських руках. Усьому кінець.

Але, хай підсмішкуються недовірки з того, що трапилося далі. Я напевно не наважився б згадувати про те, але всі учасники цієї незвичайної події вже в Ізраїлі. Тож, ризкуючи нашим скептицизмом, розкажу.

Офіцер розгорнув зошит списаний від початку до кінця різними чорнилами, навгад оглянув декілька сторінок і відклав його набік на столик. Таке ж саме з другим зошитом, третім, четвертим. Він перегорнув усі зшитки, в одних прочитав більше, в других менше. Грובה тиша. Наглядачі покінчили свій обшук і покурюючи чекають, коли офіцер закінчить перегляд паперів.

Останній зошит уже також на столику. Всі зошити знову покладані акуратно один на одному, лише не зліва, а справа.

— А які книжки в тебе? — запитує опер.

Подивіться, — кажу байдуже.

Перегортає і книжки.

— Боги тут у тебе, чорти, — неприязно бурмоче офіцер і відкладає набік індуські Упанішади. — Не дозволено це.

Я мовчу.

— Ну, ще які речі в тебе?

— На складі, валізка там.

— Ходімо, — і оперуповноважений КГБ, забравши книжку радянського видання Упанішади, іде з наглядачами до виходу.

Я кваплюся за ними, ще нічого не розуміючи, і собі бурмочу:

— Там у валізці є ще якісь папери, книжки...

А "Ексокус" залишився на столику! В магазині забирають щось із моїх речей, але я не стежу за цим. Я сам пхаю їм у руки якісь папери — адже "Ексокус" уцілів!

Я повернувся до бараку сам не свій. А приятелі, оговтавшись, зустрінули мене танцюючи, п'яні з радості. Неймовірна удача!

Удача? Це щось більше, ніж удача, бо ж під час обшуку завжди відбирають усі рукописи. Такий тут закон. Як же залишилися наші зошити? Ми довгенько обговорювали все, що трапилося, і прийшли до висновку: у свідомості кагебіста либонь зайшло якесь необґрунтоване зрушення; він, мабуть, бачив, замість рукописного, друкований текст. Чому? Невідомо. Але ж факт: кагебіст не забрав рукопису.

РОЗДІЛ 37

Побоюючись за єдиний примірник "Ексодуса", ми вирішили, що його треба вивезти для євреїв на волі. Перед нами виринула проблема, як зробити копію з 600 сторінок тексту.

Ми виготовили список друзів, євреїв та інших, і побачили, що, розділивши поміж них текст, кожному припаде приблизно по двадцять сторінок. А це вже можна переписати впродовж одного вільного від роботи дня.

Так і зробили. Розданий уранці текст ми зібрали ввечері, і в нас були вже два "Ексодуси". В новому примірнику було дещо зашифроване: назви місцевостей подано івритом російськими буквами. Але той примірник, переписаний тридцятьма руками, був дуже небезпечний, як безсумнівний доказ зорганізованої групи. А для радянської влади немає нічого страшнішого, ніж зорганізовані люди. Владі ввижається в цьому завжди повстання.

Тепер діло було в "невеликому": як цю купу зшитків вивезти звідсіля? Коли звільнять мене з табору, заберуть усі мої записки й фотографії, щоб уникнути, мовляв, непорозумінь.

Ми пробували передати зшитки матері одного з наших друзів, яка приїхала до нього на побачення. Не вийшло. Та й рукопис ледь не пропав. Що ж робити? А тут наближався час мого звільнення, три тижні залишалися до мого виїзду з табору.

І я вирішив покористуватися людиною неперовіреною, але просто симпатичною мені. Це була ставка на інтуїцію, і тому слушно мої друзі різко противилися такому плянові. Я розумів їх, але не було іншого виходу. Людина, до якої я набрав довір'я,

— простий робітник з ДОК-у. Але відрізнявся від нас тим, що працював у таборі, як вільнонайманий, і жив поза зоною. Випадково він розказав мені, що збирається їхати в родинних справах до Москви. Підготувавши його декількома розмовами про дурні таборові правила, я розказав йому, що написав історичну книжку й хочу її вивезти, щоб видати — треба з чогось жити! Таку думку він розумів: він також мусів битися за своє існування. Далі в розмові ми дійшли до висновку, що я не зможу вивезти книжки, бо ж її не пропустять мені на вартівні. Що ж робити?

— Може, ти взяв би її з собою, а я заберу, коли приїду до Москви? — завдав я йому "невинне" питання.

Подумав цей простий ширий чолов'яга й відповів вагаючися:

— Мені що? Я відвезу. Ти лише не підведи мене: там нема нічого "такого"?

— Ні. Ця книжка не представляє для тебе ніякої небезпеки. Тут лише можна побоюватися того, що виконуєш прохання арештанта проти ідіотського правила КГБ.

Я казав правду. Сіоністична література в руках росіянина — нічого страшного. Уже на волі я досить часто зберігав небезпечні для мене книжки в російських або українських приятелів. А українці приносили свою літературу до мене, бо мене ніхто не стане обвинувачувати в українському націоналізмі.

Мої товариші далі рішуче протестували проти мого наміру передавати рукопис. Але іншої розв'язки не було, і я його віддав.

До мого звільнення залишалося 15 днів, і я договорився з чоловіком, який погодився вивезти "Ексокус". Приїхавши до Москви, він віддасть рукопис моєму приятелеві, а мені пішле телеграму: "Чекаємо приїзду. Тітка Маня", — такої тітки в мене не було.

Тієї ночі сон мене не брав. А тут і день настав, коли "Ексокус" повинен уже бути в Москві. Товариші ходили

довкола мене з незадоволеними та докірливими обличчями, і на душі в мене неспокій. Пройшли два дні. Телеграми немає. Ще три — не прийшла. До мого звільнення пораховані дні. Ясно: на телеграму немає вже чого чекати. І на звільнення, очевидно, також... Виведуть на вартівню, покажуть мені документи, дадуть підписатися, що звільнений, і зразу ж заявлять постанову про мій новий арешт. Такий порядок був нам давно відомий, не з одним КГБ так повелося.

Уся наша маленька єврейська громада жила в напруженні. Лише ті, кому ми не довіряли — Геронський та Печорський — були спокійні, не знаючи нічого про "Ексокус" і його мандрівку. А всі інші добре усвідомлювали, що мій арешт може спровокувати КГБ створити групове єврейське "дело". А до цього влада завжди охоча.

За два дні перед моїм звільненням неочікувано прийшли до мене наглядачі:

— Шифрине, з речами на вартівню!

Мені було ясно: везуть до слідчої тюрми, інакше, чому забирали б два дні раніше. Друзі зібралися, мов на похорон. Усе ж таки я надів міський костюм — до цього часу це було мені заборонено, — і разом з приятелями пішов до воріт, які десять років тому зачинилися за мною.

Ми підійшли до вартівні й були свідками незабутньої символічної картини: вздовж забороненої зони проходжувався начальник режиму Швед і на весь голос виспівував:

*"Широка страна моя родная,
Много в ней лесов, полей и рек!
Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышит человек!"*

Попробуйте придумати вимовнішу пародію: начальник режиму в концтаборі перевіряє заборонену зону і захоплений тим, як "вольно дышит человек"... Не зважаючи на наше

напруження, ми дружньо розсміялися, дивлячись на того вбивника, який декларує волю людини.

Біля воріт Золя накинув мені на плечі поперх мого елегантного костюму свій таборовий бушлат.

— Тобі, мабуть, пригодиться... — пробурмотів він. Ми почали прощатися: підходили й цілувалися люди, які пройшли зі мною ту чи іншу частину страшного тюремного шляху. Ось Семен — ми помирилися, не треба було винити його за зайве, сказане колись, слово. Фелікс підійшов своєю ходою командора — як багато тепла й синяви було в його очах! Саша стояв із сумним обличчям і так стиснув мене в своїх обіймах, що я ще довго їх відчував. Розцілувався я з Золею й Борисом, Подольськими й Володею Тельниковим, Зайвом і Горбовим, Льовою і Євгеном. Валка людей усе йшла й ішла до мене. Обійми, поцілунки, побажання всіма мовами. А з вартівні вже накрикували наглядачі:

— Досить! Кінчай прощатися!

Ще якісь останні слова, і сльози заслонили мені натовп людей біля вартових воріт.

Кімната дежурних. Обшук. Чи останній? Прощупують усе. Я позашивав у швах підштанців записки. Це дуже важливі листи: і від українців і від релігійних друзів, які разом із привітаннями переслали мені записки з сусідньої зони. Все заховано акуратно, і при обшуці нічого не виявили. Злобно проколюють шилом і ствердять стінки невеликої шкатулки, на якій інкрустована мінора. Я мовчу. Чекаю гіршого. Чому викликали два дні перед звільненням? Але на вартівні не видно офіцерів. На мене чекає конвой: два солдати з автоматами й собакою. Чи не забагато, як на вільну людину?

Робітничим поїздом, який проїжджає двічі вдень цим шляхом, ми доїхали до станції Потьма, що на центральному залізничному шляху до Москви. Але із станції мене завели в тюрму Дубровлага й посадили в одиночку. Майже не було в

мене сумнівів: я попав на новий тюремний реченець і тепер треба обдумувати, як вести себе далі на слідстві.

Найкращий вихід поправшому в руки КГБ, хоч декому на Заході може здаватися це дивним, вповні заперечувати найочевидніші і прості факти. Лише в такому випадку можна оминати нового присуду. Так я собі й вирішив: нічого не знаю. Коротко і ясно.

Увечері привели в мою камеру ще двох в'язнів, обидва з закінченими реченнями. Завтра в нас усіх трьох день звільнення. В чому ж справа?

Розв'язка була проста: вранці нас звільнили. Виявляється, якомусь службовикові КГБ прийшов у голову новий задум: звільняти в'язнів не з табору, а з центральної тюрми.

Скільки переживань коштувало мене й моїх друзів це нововведення... Бож попав я до першої групи, коли ще нікому не були відомі нові розпорядження.

Я вийшов за тюремні ворота з валізкою, повною філософічних книжок і тому дуже важкою. Зупинився на дорозі роздумуючи: звідсіля до станції з кілометр, а в мене хворі ноги.

— Може допомогти? — почув я чийсь голос із-заду.

Обернувшись, я побачив тюремного наглядача, який вийшов із-за воріт.

— Якщо можна, — непевно сказав я.

— Це можна. Рублик буде коштувати, — і він звалив собі на плече мою валізку.

Я йшов поруч носильника-наглядача й думав: які умовні наші ролі... Ще вчора ця людина була хазяїном мого життя. Від нього залежало, чи дати мені води, чи дозволити мені прогулянку по смердючому дворику.

Розплатившись з носильником (він улесливо подякував мені за гроші), я залишився на пероні маленької глухої залізничної станції. Від цього непомітного місця саме починається шлях покритий могилами. Сюди приїжджають із усіх сторін Радянського Союзу матері, дружини й діти

політв'язнів. Страшне своїм буденним виглядом місце. Зразу за станцією був садок і хатки з акуратними занавісками на вікнах.

Місяць перед звільненням, при оформленні документів, мене питали:

— Куди поїдете?

— До Москви, — відповів я, хоча знав, що це заборонено.

— Не можна до Москви, — байдуже промимрив тоді офіцер, — для вас Москва й усі обласні міста закриті. Вибирайте область на сході.

— Киргизька область, — відповів я, бо думав, що житиму в горах, десь поблизу Душанбе.

Передо мною п'ять років життя на засланні та ще п'ять без громадянських прав. Про Москву годі було мріяти.

Але тепер, стоячи біля залізничного шляху, я не сумнівався ні хвилини: що б не було — поїду до Москви. Побачу могилу матері, довідаюся про "Ексопус", заберу його, якщо вцілів, а там буде видно. Мені хотілось зустрінутися і з рідними, але я передбачав, що КГБ не дасть мені часу на прогулянки по Москві.

За всі десять років неволі в мене майже не було зв'язку з рідними. Лише мати ризикувала писати до мене. Адже зв'язок з "ворогом народу" — тавро, і мало хто насмільювався на таке.

Правда, кілька років тому я несподівано отримав телеграму з привітаннями на день мого народження, і на ній були підписи моєї колишньої дружини й донечки Ларочки. Та чи не звичайна це лише увага й співчуття людині в нещасті?

Упродовж десяти років я нічого не знав про свою рідню. Мати навіть не наважувалася писати про них, бо ж КГБ усі листи перечитує. А під час побачення не було просто можливості поговорити з матір'ю, вона так плакала й хвилювалася.

На станції появилися люди, якісь звільнені в'язні. Прийшли й мої нові співкамерники, потім якихсь два явно блатних, і дві жінки. Одна літня, а друга зовсім молоденька. Виявилося, що

дівча — проститутка, сиділа другий раз. Говорить про свою "професію" вільно не соромиться. Обі з карного жіночого табору. Ми ввійшли в станційне приміщення, поговорили, — всі їдуть до Москви. Купили квитки, а тоді я пішов до лісу, що зеленів за станцією. Не проходжувався я "всього" десять років, а до від'їзду залишалися ще чотири години.

Шелест листя — початок червня, початок літа — шебет птичок, тиша й спокій... Таке це було мені незвичне, що я вернувся, бо в цій обстановці був як не свій. Написав до хлопців в таборі кілька листівок, щоб їх заспокоїти. На станції я не застав тепер нікого із звільнених в'язнів, і пішов побродити по селищі. Зайшовши до якоїсь закускової, я рішив щось з'їсти, адже це також уперше на волі. Меню виявилось на диво бідне, не було хліба.

А опісля на пероні я побачив дику сцену: молоденька дівчина, яку тількищо звільнили з тюрми, стояла в роздертому одязі, обійнявшись з солдатом. Обоє п'яні до нестями, на весь голос співали щось сороміцьке.

З хлопцями, які надійшли, ми намагалися зтягти цю п'яну напівдитину до станційного приміщення. Але вона вирвалася та матюкаючися побігла з солдатом до лісу. За яку годину вона знову появилася на пероні цілком гола й викрикуючи увірвалася в залю пасажирів, вхопила з поштового стола чорнило й облила своє наге тіло. Зв'язана, вона пролежала, поки над'їхав поїзд. А тоді її якось одягнули і з великим трудом затащили до вагону, щоб довести до Москви.

Почався мій довговичікуваний поворот додому... Цього не передати, тут мало слів. Попробуйте, дорогі читачі, зрозуміти мої переживання.

До Москви ми під'їжджали на світанку. Останні години я стояв на платформі вагона й вітався із знайомими підмосковськими місцевостями. Все було мені тут відоме, тут часто я бував ще в моїй юності.

Московський перон. Казанська станція. Я прощаюся з

хлопцями. Дівчина-проститутка прокинулася та з сльозами дякує нам за турботи. Я спеціально пропускаю всіх наперед, здаю валізку до переховування і виходжу самотній на площу. Розвіднілося. Холодно, сірувато, похмурно. Прохожих ще нема.

Я зупинився, щоб подивитися, чи зустрічає мене КГБ. Провірити легко: йду вліво, в перевулок, що піднімається вгору, де наніч заїжджають автобуси. Відійшовши на сотню метрів уперед, я обійшов один автобус. Це дало мені можливість скося поглянути назад. Два йдуть за мною. А може не за мною? Різко обертаюся і йду на них. Один зразу заходить до під'їзду, а другий, зігнувши голову, починає закурювати. Проходжу повз них, а серце сильно б'ється. Внизу, на розі перевулка стоять ще два. Один читає газету, а другий уважливо вивчає афішу. І це о четвертій годині ранку!

Більше сумнівів нема: мене зустрінули.

Завертаю вліво, на Орликів перевулок, і йду до Садового кільця: мені треба обдумати, як поводитися. Адже в мене листи, а в московському КГБ, обшукуючи, очевидно, знайдуть їх, і я підведу друзів. Що ж робити? Знайти вбиральню і знищити все? Але шкода. Ану ж це не арешт? Можливо, вони лише стежать за мною. Чи не велика це честь: наглядають з першого дня на волі.

Почав накрапати дощик, якийсь дрібний, мов осінній. А на серці важко: гади прокляті! Убили батька, замучили матір, тепер добивають мене...

Я йду широкою вулицею один. За мною, майже не скриваючися, їх чотири.

Назустріч показалося таксі: перебігаю дорогу, вскакую до авта:

— До станції! Швидко, будь ласка!

Шофер скося глянув на дивного пасажира: бліде обличчя з асирійською бородою майже до пояса (вона знову відросла), костюм неначе з чужих плечей, голова поголена. Вияснювати

московському шоферові багато не потрібно. Він, очевидно, зразу зрозумів.

А я дивився позад себе: чвірка моїх супутників кинулася до авта, що надїхало з-за рогу, і вже здоганяла нас. Відчепитися від них було не так просто і треба було змінити свої пляни. Я вирішив заїхати до сестри: це офіційна родина. Там я зможу, якщо доїду, розказати, що мені доручили товариші, віддати листи і попросити довідатися про "Ексокус".

І ми заїхали на станцію, звідкіля тому півгодини я вийшов. Попросив шофера, давши йому посвідку, принести мою валізку. Виходити з таксі не хотілося. Шофер, побачивши мою фанерну валізку, вже більше не сумнівався.

— Скільки років, як з Москви? — запитав він, сідаючи в авто.

— Десять, — відповів я коротко.

— Багатенько. Значить, ще за Берії. Ну, а тепер у нас інакше. Кагебісти вже не мають такої сили, є закон і на них.

Я слухав неуважно, оглядаючись на сіреньку "Волгу", що їхала в п'ятидесяти метрах позаду нас.

— Та куди там! Слабі чекісти! — вирвалося в мене. — Ти поглянь, як вони до нас прилипли!

— Хто прилип? — не зрозумів шофер.

— Бачиш позаду "Волгу"? Це КГБ мене зустрінуло. З "почесною ескортою" їдемо!

— Ну, це дрібниця! — авторитетно заявив шофер.

— Попробуй відв'язатися від цієї "дрібниці"!

— Зараз! — і, зробивши несподіваний зворот, шофер зїхав з центральної вулиці в лабіринт завулків Маріїного гаю.

Але "Волга" не відставала. Вона тепер посувалася вже в десяти-п'ятнадцяти метрах за нами. Якщо нам удавалося проскочити дорогу в хвилину, коли світлофор закривався, "Волга" поспішала, не зважаючи на червоне світло.

— Он воно як... — бурмотів шофер, все ще намагаючись відірватися від переслідувачів. Накінець зрозумів, що зробити цього не в силі, і виїхав знову на головну вулицю, а тоді сказав:

— Якби хтось розказав, не йняв би віри! Значить, вони, сволота, що хочуть, те й роблять. По-давньому! А пишуть то в газетах: соцзаконність...

Ми під'їхали під дім моєї сестри. Виходить, на це мені дозволили, а покищо мені тільки й цього треба було.

Піднявся я по сходах і подзвонив.

— Рідний! Безумний! Чому ж телеграми не вислав? Ми тут чекаємо! — сестра обнімала й цілувала мене. Із спальні заглядав її чоловік, вийшла моя племінниця.

— Далєбі, я ніяк не думав, що мене чекатимуть, — виправдувався я. — Адже за десять років я трохи загубив орієнтацію у взаємовідносинах.

Розмовляючи з рідними, я весь час надслухував і чекав: ось-ось почую звук дзвінка, і побачу тут кагебістів.

— Ти поживеш у нас кілька місяців, відпочинеш, прийдеш до себе, — говорила сестра.

— Кілька місяців! Добре, якщо кілька годин! Ти думаєш, що КГБ дасть мені тут жити!

— Хто знає, що ти приїхав? У Москві десять мільйонів мешканців! — сміялася вона, і схвально всміхався її чоловік та дочка.

Ну, як же я міг сказати, що там унизу авто і чотири сірі постаті в насунених на чоло шапках? Навіщо лякати й зчиняти паніку?

— Гаразд, — стримався я. — Хай твої слова дійдуть до Господа Бога. Але зараз я хочу зразу відвідати мамину могилу. А коли підеш на працю, потелефонуй на число, яке я дам тобі. Довідайся в мого приятеля, чи отримав він будь-що від мене з Потьми. Добре?

І поснідавши та квапливо відповідаючи на різні запитання, я вийшов.

На вулиці я знайшов поглядом моїх супровідників і сів до автобусу. "Волга" поїхала вслід за мною.

Одна з моїх догадок здійснилася: КГБ встановило стеження

за мною, але не збиралося мене арештувати. Згодом їхні оперативні групи їздили за мною по країні впродовж семи років — до дня мого виїзду до Ізраїлю. Надіюся, що тепер я відірвався від них.

РОЗДІЛ 38

Повертаючись з цвинтаря, я вирішив відвідати декількох моїх давніх приятелів і одночасно заїхав до людини, якій доручено "Ексопус".

Рукопис був переданий акуратно. Я зразу попередив, що за мною стежать, і попросив перенести зшитки в інше місце. Опісля я довідався, як знайти мені мордовського добродія. Хотілося знати, чому він не вислав мені телеграми.

І все вияснилося. Його обікрали в поїзді, і він залишився без грошей. Цей скромний чоловік посоромився просити в моїх друзів грошей, а мені дорого коштувала його скромність.

Увечері в сестри я побачив такий збір моєї рідні і давніх друзів, що не міг повірити власним очам. Усі ті роки ніхто з них до мене не писав, і я був певен, що давно всі забули про мене.

Проходячи з обіймів в обійми, я підійшов до моєї колишньої дружини. Поруч неї стояла невисока дівчина: сама краса й чарівність. Мати обійняла її за плече:

— Це Лара.

Дочка? Таке перетворення?... Я поцілував обидвох, відхилив донечку й розглядав її, як рідкісну квітку, повторюючи:

— Невже це Ларочка?

Трудно описати враження цього бурхливого вечора. Але одне я зрозумів: Солженіцин і його "Один день Івана Денисовича" зробили політв'язнів популярними, ми стали "модні". Мене наввипередки запрошували в гості. Це повторялося й наступними днями. Багато людей шукали знайомства зі мною лише тому, що поміж інтелігенцією повіяло

духом "дозволених вільностей". "Якщо Хрушов дозволив друкувати Солженіцина, то нам уже просто слід говорити про це." Так приблизно можна висловити настрої лібералізуючої московської інтелігенції, яка ненавиділа Сталіна, але до часу сиділа тихо. Один із таких, відомий російський письменник, запросив мене на гостину. А випивши кілька чарок коньяку, кричав на весь голос:

— Я їх, гадів, чекістів, ненавиджу! Я знаю, в моїй квартирі, у проводі на сміття закладені мікрофони, — і він підбіг туди, відкрив отвір проводу та закричав:

— Своло-т-а-а!

Усе це була лише бравада, я бачив цих людей наскрізь. Але був радий хоч би тому, що мені й мою дочку оточувала дружнелюбність (а дочка не відходила від мене після нашої зустрічі ні на крок).

Ми багато розмовляли з Ларою. І одна риска з її дитячих років живо пригадала мені й мою молодість. "Найважчий день у моєму житті був тоді, — сказала Лара, — коли я дізналася, що я — єврейка..." Яка проклята країна, де дитина мучиться від свідомости своєї уявної неповноцінності!

Щоб знову зайнятися парапсихологією і теософією, мені треба було побачитися з тими, кому радянська влада несподівано дозволила цим займатися. Адже до 1955 року це було суворо заборонено. А до 1953 року за це заарештовували або гнали з праці.

Мені було відоме прізвище професора Гелерштайна, який займався згаданими проблемами, і я відшукав його. Дуже швидко я зрозумів, що створений у Москві спеціальний Інститут Проблем Передачі Інформації займається секретними проблемами. Режим хоче поставити надприродні сили на службу комунізму. Співпрацівники інституту говорили жартома: "Відьми та чаклуни для побудови комунізму".

Усе пояснювалося просто: радянська розвідка донесла, що в США йдуть поважні дослідження в ділянці парапсихології і

вишколюють космонавтів у спробах зв'язку з космосу засобами телепатії.

І ось Соломон Гелерштайн займався тепер радянськими космонавтами. А в інституті працювали відділи телекінезу, ясновидіння та йоги з її розгалуженнями. Крім цього, з усієї країни звозили до Москви чарівників і відьом, щоб вивчати їхні методи.

Гелерштайн був приємною людиною. Невисокого зросту, з посивілою чуприною й шіточкою вусів, він настільки зовнішньо нагадував Альберта Айнштейна, що перед ним зупинялися прохожі на вулицях.

Декілька вечорів підряд ми провели в його тісній кімнатці, заставленій полицями з книжками. Тут я познайомився з його співпрацівниками. Розмови проходили за круглим затишним столом із постійною тарілкою маці. Гелерштайн казав, що закупає мацу перед Пасхою на весь рік; її не продають в крамницях і треба брати в синагозі.

Мені було цікаво й приємно з цими людьми, але я бачив, що вони не можуть вийти поза поставлені їм матеріялістичні рамки, і це обмеження губить усю їхню працю. Від них вимагали обов'язково зафіксувати експеримент на приладах, а якщо феномен не повторювався, припиняли досліди в цьому напрямі.

Забезпечившись дружбою цих людей, я вирішив, що краще триматися подалі самого інституту. Ясно, що він був під наглядом КГБ і я однаковою мірою не хотів потрапити до рядів "державних чаклунів", як і в підозру КГБ щодо цієї проблеми. З мене досить.

З Гелерштайном я зберігав дружбу впродовж наступних років до його смерті 1968 року.

У Москві я зустрівся ще й з тими, які колись починали тут сіоністичну діяльність і за це попали до тюрми. Тепер — Давид Гавкін, Тіна Бродецка й інші, вже на волі, не збиралися складати зброї.

Мої прогулянки по Москві весь час супроводили "опікуни" з КГБ. Тому я ніяк не міг відвезти записок таборових товаришів і побачитися з людьми, про зустрічі з якими КГБ не повинно було довідатися.

Тікати, скриватися від нагляду я не хотів. "Опікуни" зразу ж про це повідомлять, і це може викликати моє "вигнання з раю". Офіційно я не мав права жити в Москві, і КГБ терпіло мене, сподіваючися щось викрити стеженням.

Але одного ранку я рішився і поголив бороду. Вийшовши з під'їзду, я пішов просто на свій "конвой", а вони навіть не звернули на мене уваги. Їхнє призвичасня до моєї бороди збило їх з пантелику.

Тепер певний, що за мною ніхто не йде, я відвідав усіх мені потрібних людей, віддав листи й передав усні доручення. Тоді поїхав на адресу, яку мені дав Едік Кузнєцов до його товариша, заангажованого в діяльності молодого підпілля, яке тепер вийшло наверх під іменем демократів.

Я подзвонив у двері скромного домику на передмісті Москви, і в дверях появилася заплакана жінка.

— Вам до кого?

— Я хотів би поговорити з Анатолієм.

— Анатолія нема.

— Коли буде?

— Не знаю. Півгодини тому його заарештували.

У мене опустилися руки: звідсіля тількищо почав свою дорогу новий арештант. Він займе моє місце на нарах у Мордовії.

Зайшовши в хату, я розказав матері Анатолія, хто я і, по можливості, заспокоїв її.

Вийшов у пригніченому настрої: коли вже захлиснуться ці мерзотники?! Коли припинять гонитву й переслідування тих найкраших, що живуть у цій нещасній країні?!

У місті я мав зустрітися з Ларочкою. Я зайвий раз переконався, як змінює мене відсутність бороди. Вона не

впізнала мене й мало що не вдарила "чужого" мужчину, який підійшов до неї в підземці, обійняв та поцілував.

Я полагодив свої справи в Москві і, попросившись з рідними й приятелями, виїхав. Рукопис "Ексодуса" взяв з собою, щоб переписати його на друкарській машинці в тиші заслання.

Поїзд віз мене знову на схід. В очах стояла заплакана Ларочка, яка вже не уявляла собі нашого життя окремо. Я був пригнічений, що не можу взяти її з собою. Але ж я їхав у цілком невідоме; без грошей (мої "таборові ошадності" розійшлися за місяць у Москві), без документів, бо що значив мій "вовчий" пашпорт? Та й не знав, де житиму, працюватиму. Моя професія юриста була не з тих, на які є великий попит поміж пастухами гірських кишлаків* Киргизчини.

Але я вірив твердо, що коли людина вибирає не сама, а її веде доля, хоч би навіть рукою чиновника, який висилає її на заслання, — тоді все влаштовується само собою. Покищо на все був потрібний час.

По дорозі я хотів заїхати до Караганди, великого вугільного шахтарського центру Казахстану. Там я мав зустрітися з однією старою жінкою, яка ще донедавна була політ'язнем у концтаборі. Останнім часом я переписувався з нею у зв'язку з її винятковими здібностями ясновидіння. Крім цього, і професор Гелерштайн просив мене поговорити з нею.

Стукотів поїзд по рейках. У загальному безпляцкартному вагоні битком набито. Навіть мені, який уже звик до вагонзаків, було не по собі від гамору й затхлого повітря. Їхало багато молоді, комсомольців. Вони виспівували. Але цікаво, що співали таборових пісень, як ось "Ванінський порт", з тугою вимовляючи:

---

*Кишлак — оселя.

*"Притулившись до себе, як браття,
Від закачки страждали "зека".
Та глухі зривались прокляття
Із чийогось тоді язика.*

Співали також популярну пісню Булата Окуджави на слова Галича про "Паперового солдатика" — Іллюшу Бакштайна, який за них пішов у вогонь; про російського солдата, який "іде собі, граючись автоматом" і знає із слів начальства, "як просто бути ні в чому невинним, цілком простим солдатом, солдатом".

Зі мною їхали й мої "опікуни", яким напевно також цікаво було прислухатися до цих пісень із концтабору.

Я нанизував враження: адже я заново знайомлюся з країною, з її мешканцями. Тепер я наочно міг переконатися, які зміни проходять у психіці людей із загальним браком віри й поваленням ідолів. Адже батьки цих хлопців і дівчат ще вірили Сталінові та його прибічникам. Тепер уже і Сталін, і Молотов, і Каганович, і Берія розвінчані, тож і всіх інших міряють однією зневажливою міркою: брехуни!

Мимоволі нагадувався знову вислів про фараона, якого вбили його раби: "Найстрашніше, що раби зрозуміли: фараона можна вбити".

Ось передо мною нове покоління, яке топче в грязюку все, що залишилося від батьків: революція, її заповіді й кличі, йому все "до лямпочки", воно не вірить нікому!

Разом з позитивами, які були в цьому, визирала й небезпека. Негідники легко знаходять один одного. Вони скористаються аполітичністю і байдужістю цієї крашої частини підростаючого покоління.

При цій нагоді я звернув увагу на ще один чинник, на перший погляд непомітний, але незвичайно важливий в оцінці психології людини: анекдоти.

За часів Сталіна кружляли жарти, в яких виступав страх. Але були речі, до яких анекдоти не торкалися: про ідею революції або про Леніна не було анекдотів.

Але від часів Хрущова і досі розвивається зовсім інша лінія.

Тепер основна тема анекдотів у Радянському Союзі — це втоптування в грязюку імені Леніна й самих ідей, із ним пов'язаних. Ленін у публічному домі, Ленін зайнятий онанізмом — ось так змальовують образ "великого Леніна" в дошкульних народних жартах. І це не одна анекдота, їх ціла серія. Їх розказують, як правило, від імені самого Леніна з його характеристичною гаркавістю. Не можуть люди вбити свого мертвого учителя і розправляються з ним по-своєму.

Ця тенденція цікава саме тим, що вказує на загальне відношення населення до революційних ідей 1917 року. Тепер безпардонно опльовують в анекдотах навіть героїв громадянської війни, яких раніше шанували. Чапаєв — невичерпна тема дотепів. Його показують неграмотним, напівідіотом, який думає тільки про пляшку та жінку.

На мою думку, це межова ситуація безвір'я, коли так розправляються з своїми колишніми кумирами.

За часів мого перебування в таборах, 1957 року я отримав листа від одного товариша, який вийшов на волю. Він писав мені: "Ти не уявляєш собі, як люди ведуть антирадянські балачки відкрито на вулицях. Навіть у таборах я з таким зустрівся!"

Коли мене звільнили, я також натрапив на цю метаморфозу. Люди, загнудані Сталіном у тиск мовчанки, тепер безстримно балакають. Якось їду в таксі, і шофер, пригамовуючи авто, показує мені на гасло, що на полотнищі впоперек вулиці: "Ми взяли владу в свої руки серйозно і надовго", — і підпис — "Ленін".

— Бачите? — питає шофер.

— Бачу, — посміхнувся я.

— А ви піймали в чому тут глузд?

— Ні, — відповідаю.

— Глузд у тому, що, коли взяли владу надовго, значить, не назавжди, — і сміючись він поїхав далі.

За вікном поїзду розстелялися цілині степи, з хрущовськими радгоспами. Я згадав, як діти моїх московських приятелів розказували про свою поїздку, за "комсомольською путівкою" на цілину:

— Ми приїхали туди цілим ешелйоном молоді. Їхали співаючи. Нам увижалися романтика, боротьба з природою, пригоди, перемоги.

Нас зустрінули в запиленому Акмолинську, який Хрущов презвав на Цілиноград. Радгоспними вантажними автами ми проїжджали через місто й бачили типове "потьомкінське село". Уздовж вулиць стояли новісінькі свіжопомальовані високі паркани. Вони скривали моторошні напівпорозвалювані землянки перед тими, хто проїжджав особовим автом. Але нам з вантажних авт зверху було все видно. Виявляється, сюди приїжджав недавно Хрущов, і для нього вишикували ці паркани-ширми.

Нас привезли до радгоспу, що за триста кілометрів від міста. І перше всього голова... забрав наші пашпорти: "Щоб не розбіглися!" — він сказав нам, замість привітання.

Поселили нас у виритих нашвидкуруч землянках. У довгих підземних приміщеннях стояли рядом нари на нічліги. Одна землянка для хлопців, друга для дівчат. Але в радгоспі були вже "добровольці": з усього Радянського Союзу заслали сюди хуліганів, дрібних злодіїв, проституток. Вони зустрінули нас градом насмішок, і ми швидко зрозуміли, яка чекає нас тут "романтика боротьби й перемог".

Усе ж таки, ми працювали спочатку із запалом. Але скоро побачили, що голова радгоспу і його бригадири п'ють, крадуть та розпусничають. І зникло тоді наше юнацьке завзяття. Ми почали думати лише про те, як утекти звідсіля. Та було це нелегко: пашпорту не віддають, і є міліція, щоб піймати втікача.

Цього року до всього лиха, був на цілині неврожай: восени навіть насіння не зібрали. Ми також довідалися швидко від старожилів, що на цілині одного року зародить, а потім два,

три роки немає нічого. І ось під час неврожайних років різко знижується приділ харчів. У нас почався справжній голод. Хліба й м'яса нема, городовини нема. Ніхто не хоче працювати. Голова та його помічники почали брати наших дівчат до себе в постіль; кусником хліба, вечерею спокушали. А далі дівчата пішли просто по руках. Почалась така проституція, що описати годі. В жіночій землянці відкрито, покотом на одних нарах лежали: зліва — ті, до яких можна прилягти, не питаючи згоди; справа мучилися всі інші дівчата: вийти ж нікуди.

За зиму ми так набідувалися, що вже ніщо не було нам страшне. Діждавшись наступної п'ятйки в голови колгоспу, ми виламали залізну шафу з документами. Забрали наші пашпорти, викрали авто й добралися до Цілінограду, а звідтіля додому в Москву.—

Але здалеку все виглядало цілком інакше: тепер перед моїми очима колосилися вздовж залізничного шляху безмежні хлібні поля.

Ми вже їхали чотири доби, і вкінці з нескінченного степу почало підніматися велике місто: Караганда.

Я побачив зразу нову залізничну станцію, проїжджав європейськими вулицями з п'ятиповерховими стандартними будинками, які в Москві презирливо називають "хрущоби", співзвучно до слова "трущоби" *. Ці будинки називають іще "збірно-щілинні", а вбиральню з маленькою ванною прозвали "гаванною"... Все ж таки місто з асфальтовими вулицями й бульварами, а я того не сподівався.

Відвідавши мою знайому, я домовився з нею про нашу майбутню співпрацю і збирався від'їжджати. Я поїхав на станцію купити квиток і по дорозі зустрів одного гарного українця, колишнього в'язня, знайомого з табору, якому також не дозволили повертатися додому.

---

* Трущоби — брудна частина міста, пристановище злочинних елементів.

Я розказав йому свої пляни. Він запросив мене додому й в'яснив:

— Нема чого тобі їхати кудись, залишися в Караганді. Я влаштую тебе, і тут тебе пропишуть. Працюю бухгалтером у будівельному тресті, і там потрібний юридичний консультант, а це праця для тебе.

— Ти хіба жартуєш. Таж у мене "вовчий паспорт", хто мене візьме?!

— Я знаю краще від тебе. Караганда — столиця колишніх арештантів. Тут на всіх місцях ті, що самі пройшли через політичні табори, і тому вони не зважають на минуле. Сам побачиш.

Я вийшов від нього розгублений: що робити? Пробувати влаштуватися тут? Я не хотів залишатися в тому запорошеному місті, де снігові пурги замінюють пісок з жовтня по травень.

Але в моєї знайомої чекав на мене лист від Ларочки:

"Я не можу жити далі так, як раніше, — писала вона. — Хочу їхати туди, де ти. І якби було в тебе пристановище, виїхала б негайно."

Прочитавши листа, я показав його моїй знайомій і почув:

— Це вам наче вказівка до дії.

Наступного дня я пішов до таборового товариша і, видно, доля була по стороні Караганди. Цього ж дня мене оформили, як юридичного консультанта тресту "Караганда-жилстрой". І дали мені зразу квартиру, а звичайно треба чекати рік-два. Але керівник хотів "закріпити" мене, як він висловився. Тоді я написав до Лари: "Можеш до мене їхати!"

Слухаючись долі, я не зробив помилки. На праці нав'язалися гарні взаємини, а довкола виявилися цікаві люди, з якими можна було відкрито говорити.

Ларочка внесла своїм приїздом домашній затишок у голі стіни. Звідкілясь появилися меблі, килим, занавіси. Дівчина кермувалася давнім правилом: "нема грошей — купуй речі". Як ми жили удвоє за мою платню сто карбованців, — одна Лара

знає. Але поступово все вкладалося на свої місця. Я почав вечорами на роботі переписувати на машинці "Ексодуса". Та й заплату мені підвищили, бо незабаром я став начальником юридичного відділу (в Караганді це виявилось можливим). Поруч нас був трест "Промстрой", а його керівник Паладин відсидів у політичних таборах 16 років, так що я тут не виняток.

Але на відрядження мене не пускали. Треба було полетіти до Москви, до Госарбитражу *, а мені кажуть: — Пішли свого заступника.

Першого разу я не звернув на це уваги. Але швидко зорієнтувався, в чому діло: по місті не потрібно мене супроводити, а в поїздку треба посилати за мною людей із КГБ. "Щоб чого не вийшло" — хай краще сидить у Караганді. Місцеве КГБ, дозволивши мені прописатися та працювати в місті, не переслідувало мене. Але в справі виїзду я їх зразу відчув.

Через рік я вирішив настояти на своєму. Діставши виклик з Московського арбітражу, я використав неприсутність керівника тресту, дав підписати відрядження одному з керівників відділу (до мене призвичаїлися й довіряли) і полетів до Москви.

Лише на другий день появилися біля мене "опікуни", значить, вияснили, де я.

Коли я повернувся з поїздки, мій керівник зробив мені догану, але я, вислухавши його, сказав:

— Мені надокучило програвати справи в Москві. Я знав, що не їду за згодою КГБ. Але я був змушений показати їм, що можу обійти ці перешкоди. Дайте мені нагоду ще кілька разів показати їм те саме, то й вони здадуться. І візьміть на увагу, що цією поїздкою я виграв справу на 12 мільйонів.

Керівник працював раніше довший час інженером у спецтаборах, які будували Караганду. Він усміхнувся і спокійно відповів:

---

*Госарбитраж—Державний арбітраж, орган для вирішування господарських спорів між установами, підприємствами й організаціями.

— Напишіть розпорядження про догану вам за самовільний виїзд у відрядження і друге розпорядження про премію для вас за виграш справи в арбітражі.

Так переборено й цю перешкоду, і я почав літати до Москви, а КГБ поступово призвичаїлося посилати свій "конвой" у ці поїздки.

У мене нав'язався службовий тісний контакт із судами й місцевою громадянською прокуратурою. Також і тут були деякі порядні люди, і від них я довідався, що кримінальні табори довкола Караганди переповнені і що серед тутешньої молоді страшенно зростає злочинність із найбільше звірячими проявами: вбивство, гвалтування, і при цьому, як правило, групове. При мені розглядали таку справу: дівчині досипали насонний порошок до вина. Понад сорок хлопців згвалтували її тоді. Всю ніч вони носили безвладне тіло дівчини: із скверу до парку, а там і до студентського гуртожитку. І це робили студенти: між ними син секретаря райкому партії та син директора педагогічного інституту. Однією з "розваг" молоді стало ще й таке: група хлопців біжить увечері з галасом по хіднику і, налетівши на самотнього прохожого, втикає в нього десяток загострених, як стилети, металевих дротів з парасолі. Людина падає, як підкошена, а молодь з вигуками й свистами біжить далі.

У місті була дуже поширена таємна проституція. Отож Караганда виявилася не такою чепурною, як я побачив її з залізничної станції. На тридцять кілометрів простягалося місто з землянок і вузьких щілин-ходів замість вулиць. "Китайським містом" називали цей район, що набагато перебільшував "нове місто", в якому ми жили. Увечері навіть озброєна міліція боялася заходити туди.

Це місто будували колишні в'язні, яких залишали на засланні для роботи в шахтах. Їм не давали мешкань, і тому люди мусіли викопувати собі землянки. Побувши там, я побачив, що Данте не дописав дечого в своїх кругах пекла...

Крізь землю пробивалися до землянок вугільні гази, бож тут унизу добували вугілля. Іноді затікала підгрунтова вода і створювала в землянках болото, а під дошками повзала всяка хробачня. На засмічених і запорошених вулицях-щілинах, що розділяли землянки, гралися обідрані замурзані діти. Тож не диво, що діти, коли підростали й бачили інших добре вдягнених, хотіли й собі такого. От і йшла дівчина "на заробітки" на вулицю, а хлопець — красти. Я сам зустрічався на допиті в прокуратурі з хлопчиськом, який добрався до сусідської квартири й украв плащ, светер та штани. Все те він надягнув цього ж вечора, щоб погуляти в парку, — адже в тому й була ціль крадежу. І його, очевидно, заарештували.

Неймовірний жаль огортав на вид тих нещасних дітей із закритого кола, в якому вони виростили з вини злочинної держави.

Тоді, недалеко Караганди я побачив розвінчаного бандита, праву руку Сталіна, колишнього генерального секретаря КПРС — Маленкова.

На відкритому вугільному розрізі Джекказгана в півпустині виросло невелике шахтарське селище. Для праці механізмів була потрібна електроенергія. Збудували теплоелектроцентралю, а її директором назначили Маленкова — це було його заслання.

Хай скаже спасибі, що в Хрущова не було сили розстрілювати політичних противників, як робив це багато разів Маленков за Сталінськими наказами.

Живе Маленков у квартирі у двоповерховому будинку, а жінка його ходить до крамниці й вистоює в черзі.

Місцеві робітники радо розказують таку анекдоту: "Пішла жінка Маленкова до крамниці, а повернувшись каже чоловікові: "Як тебе зняли, то все шезло з крамниць — навіть чорного кав'яру нема!"

Адже ці володарі давно побудували комунізм... для себе: свої закриті крамниці, де все безплатно, свої безкоштовні дачі,

авта й літаки, курорти й подорожі. Тож мимохить вона дивується, що нема в крамниці чорного кав'яру. Слово "нема" не існує для тих, які вирвалися "з грязі в князі".

Один робітник електростанції розказав мені веселу історію:

— Одного разу зібрав нас товариш Маленков у своєму кабінеті (йому не дозволено розмовляти ні з ким наодинці) і заявив: "На терені електростанції треба збудувати нову вбиральню."

Хтось посміхнувся: так і треба — Маленков убиральні будус... А він, помітивши, поблід і каже: "Це мені не вперше будувати вбиральні. В замку, де мала відбуватися кримська конференція Сталін-Рузвельт-Черчіль, були погані вбиральні. Тоді товариш Сталін поручив мені зайнятися перебудовою приміщень для цих гостей. Ось і ми на спеціальних літаках привезли й улаштували в приміщеннях Рузвельта і Черчіля точно такі вбиральні, які були в них вдома. І коли вони приїхали, то висловили вдовolenня." Все це ми вислухали мовчки; звичайно Маленков не згадує минулого.

Я також уважливо слухав розповіді. І думав: які нездари з нас, коли даємо кермувати собою таким простакам!

Маленков не гидував виносити нічний горщик за Сталіном, аби лише мати до нього доступ, а значить, і владу над іншими. Що дає їм ця влада? Адже вони відриваються від народу і, поселившись у Кремлі, зразу захворюють на манію переслідування. До кіна йдуть під охороною, харчуються лише тим, що їм приготує спеціальний кухар, присланий із КГБ. А хто гарантує, що сторожа не вб'є його за наказом із КГБ, або кухар не отруїть? "Радісне" життя. І все ж, є ціла плеяда негідників, які рвуться до влади в СРСР і йдуть по трупах. Найжахливіше було бачити підростаючих кандидатів на таких нікчем. Мені довелося якось відносити юридичні документи для начальства на пленум обласного партійного комітету. У дверях біля офіцерів КГБ стояло з десяток юнаків у віці приблизно 25 років. Це були вибрані інструктори обкому. З їх очей

пробивалося прагнення служити й готовість знищити все, аби самому просунути вгору по драбині влади.

Одного разу я зустрів тих початкуючих добірних гестапівців партії у Москві, в приміщенні Ради міністрів. Вони проходили, проводяючи когось з членів Центрального Комітету, а їхні обличчя передавали більше, ніж цілий фільм про радянську владу. Ці не пропустять нагоди, вони нікому й нічому не вірять. Вони знають, чого хочуть, і готові не прийняти владу, а вирвати її з куском м'яса з тіла попереднього начальника.

Я закінчив переписувати "Ексопус", хоча мусів перервати це на три місяці. З табору від Рубіна я отримав зашифрованого листа. В ньому він писав: "Заховай усю роботу, в таборі ведуть допити про тебе та про "Ексопус". Будь обережний."

Трохи виждавши, я довів діло до кінця, і тепер у моїй кімнаті лежало п'ять примірників книжки, які я сам опрацював.

Цей розділ не буде повний, якщо не згадаю про моїх карагандських друзів — євреїв і інших, які допомагали при першому переписуванні "Ексопуса" на друкарській машинці, а потім у його помноженні на спеціальній машині "Ера". Але, як зробити це, коли вони ще й досі в Радянському Союзі? Хай же ця анонімна згадка про їх славу й відважну працю послужить запорукою, що й вони доберуться до Ізраїлю. Тоді можна буде назвати з гордістю їхні імена.

Добре, що книги мовчать. Саме тоді дали мені нову кращу квартиру. Увійшовши туди, я швидко викрив умонтовані в стінах підслухові мікрофони. Це КГБ "потурбувалося" замінити мені квартиру.

Поїхавши в чергове відрядження, я відвіз, разом із документами арбітражу, чотири примірники "Ексопуса" й передав їх до Москви, Риги, Києва й Ленінграду. "Ексопус" почав свою мандрівку. Хлопці швидко помножували кожний примірник на п'ять, а далі облік загубився. В Радянському Союзі не було до цього часу сіоністичної книги, яка

користувалась би таким успіхом. Багато разів доводилось мені чути: — "Ексокус" перетворює єврея на сїонїста.

Коли я повернувся з поїздки, зорганїзував ще один передрук "Ексокуса". Цього разу на машинї "Ера", яка виготовляла відразу 24 примїрники.

Ще декїлька мїсяцїв я був зайнятий складанням, оправою та висилкою цих книг по Радянському Союзї.

Я наладнав ї свої особистї справи. З допомогою друзїв менї вдалося вимїняти мїй "вовчий" пашпорт на "чистий". Таким чином я мїг кїнчати моє вимушене перебування в Казахстанї ї звернувся до їзраїльського уряду по вїзу на вїзд. Покищо її не отримав.

Ларочка одружилася; мене нїщо не зв'язувало з Карагандою. Закїнчився мїй життєвий трирїчний етап у Карагандї.

У цей час один керївник тресту переїздив на працю до Днїпропетровська. Я скористався з цього ї виїхав разом з ним, як юридичний консультант.

РОЗДІЛ 39

Атмосфера на Україні нічим не нагадувала благословенного Казахстану.

Дарма, що я приїхав до Дніпропетровська на офіційний виклик, мене не хотіли прописати в міліції і відтягали з оформленням на праці. Непривітні обличчя в установах, похмурі ненависні погляди на вулицях, в автобусах і тролейбусах.

Мені, новоприбулому, це кидалося особливо у вічі. Навіть мій начальник, українець, з яким я був у дуже дружніх ділових відносинах, погоджувався з моєю оцінкою тутешнього середовища.

Я відчув тут зразу руку КГБ. Почали викликати й нацьковувати службовців на мене. А кадровий просто не скривав свого невдоволення: "Із цим одним мені більше клопоту в КГБ, ніж з усім трестом", — говорив він співробітникам.

Одного разу, коли я поїхав на мотоциклі оглянути околицю, мене попросту затримали й під сторожею доставили на міліцію. Мені заявили, що я заїхав на військову заборонену зону, хоч я був лише біля річки.

Нав'язуючи ділові взаємини, я зустрів євреїв, які працювали тут віддавна. Всі одногласно казали мені, що я зробив дурницю, залишаючи Караганду.

Але в мене були свої наміри, і я зрозумів, що час відокремлення в Казахстані, щоб видати перші примірники "Ексодуса", закінчений. Тепер же, по можливості, треба

допомагати євреям, які ще не усвідомили, що їм необхідно виїхати в Ізраїль.

Одначе євреї, яких я зустрічав тут, жили під тиском страху й боялися всіх довкола. Їхні діти, як правило, виїжджали з Дніпропетровська на схід, не маючи можливості вчитися в тутешньому університеті.

Оцінивши обстановку, я порадився з друзями й вирішив переїхати до Одеси. Так радив мені і Давид Гавкін, який, перебуваючи в Москві, кермував сіоністичним рухом у Радянському Союзі.

Я пам'ятав, як пильно супроводить мене КГБ, і знав, що з цим "хвостом" не зможу отримати в Одесі дозволу міліції на прописку, на право жити в прикордонному місті над морем. Тому й застосував необхідні засоби. На праці я навмисне розповів усім, що виїжджаю на постійно до Риги. Туди я вислав свій багаж, а сам вийшов "погуляти" до парку й виїхав до сусіднього міста. Звідтіля вилетів без "хвоста" до Одеси. Переконавшись, що за мною ще не стежить КГБ, я зайшов до друзів порадитись, як тут улаштуватися.

Я вирішив не працювати як юридичний консультант. Усе життя я виконував мистецьку різьбу на дереві, це й було моє улюблене побічне заняття. Друзі порадили мені йти до тресту, який завідує сувенірними виробами. Виявилось, трест не виробляв сувенірів з дерева, і мене охоче прийняли, щоб організувати майстерню дерев'яних сувенірів. Як доказ моїх умілоостей, послужили предмети моєї роботи, які я передбачливо взяв з собою.

На підставі листа з місця праці до міліції, мене прописали, і я пішов шукати кімнати, бо квартири мені не дали. Де ж прописати пашпорт? Доводиться шукати людини, яка погодиться за гроші вас лише прописати. З тієї хвилини ви живете у неї "на папері". А насправді наймаєте кімнату деінде. Необізнаний у цих справах може запитати: навіщо такі ускладнення? Чому не прописатися в того, хто відступає вам

кімнату? Дуже просто: ніхто не ризикує впустити до свого мешкання людини, яка справді в нього прописана. Бо тоді в нового мешканця виникає, за законом, право відібрати в хазяїна найману кімнату. Закон нібито правильний: призначений для боротьби із спекуляцією мешканнями. Але на ділі це призвело до страшної житлової кризи в країні. Люди бояться здавати внайми кімнату, а держава будує поволі й не може своєчасно забезпечити населення квартирами. Жахливіший від проблеми мешкання лише арешт. Люди страждають роками, а іноді й усе життя, в невиносних умовах: підвалах, землянках. Кімната в загальній квартирі, з трьома-чотирма сусідами, вважається нормальним явищем, і її власник щасливий тим, що має.

Перед виїздом з Казахстану мені довелося чимало подорожувати. Я проїхав не менше двадцяти тисяч кілометрів. Об'їхав увесь Казахстан, Узбекистан, Киргизію, Туркменію, Дагестан, Кавказ, Краснодарський край, Україну. Я побував в Алма-Аті, Ташкенті, Бухарі, Ашхабаді, Душанбе, Дербенті, Тбілісі, Краснодарі, Станіславові, Львові, Києві. З обставинами в Москві я був знайомий раніше. Тому можу ствердити, що скрізь у Радянському Союзі житлова проблема перша й майже нерозв'язна. Ті люди, які отримують квартиру, вже бояться рушитися з місця: переїзд означає втрату мешкання, а це — турботи не абиякі.

Подорожуючи по країні, я скрізь бачив табори... — тепер уже знадвору.

Почавши своє життя в Одесі, я відразу прив'язався до цього міста. Є щось у ньому затишне, але не провінційне. У Радянському Союзі чимало міст над морем, та Одеса відрізняється від усіх. Можна уявити собі блиск і чар цього міста в умовах свобідного розвитку, з природними процесами, які відбуваються у великій морській пристані.

І хоч одесці просякнуті духом гроша, є в них симпатичність притаманна населенню півдня, яка прикрашує навіть їхні від'ємні риси.

У місті виявилось дуже багато єврейської молоді. Не так просто вигнати одесця з Одеси, навіть, якщо не дати йому можливості вчитися в університеті, чи утрудняти професійну кар'єру.

Незабаром я почував себе в Одесі своїм і по змозі сил збирав маленький гурток, спочатку з молоді. Одним з перших постійних відвідувачів нашого гуртка став Анатолій Альтман, якого засудили, після мого виїзду до Ізраїлю, на 12 років тюрми. Він, разом з Едіком Кузнецовим та іншими друзями, добивались офіційного дозволу на виїзд з Радянського Союзу. Коли влада відмовила їм у цьому, вони, захопивши літак, довершили одчайдушну спробу нелегальної втечі. І я лише схвалюю тих людей, яких незаконні дії уряду привели до крайніх засобів.

Одним з перших наших зайнят — окрім передрукування "Ексодуса", який і тут виконував свою вірну службу, — було передрукування книг Владіміра Жаботинського. Він — одесець, який ходив цими вулицями, жив тут у гамірних домах із прохідними двориками, купався в цьому морі. Але не лише тому Жаботинський був нам близький і дорогий. Його думки й наукові праці не старілись. Ми читали його давні сіоністичні книжки та дивувалися: адже й сьогодні кожний рядок Жаботинського був доцільний, зачіпав потрібні струни серця, вияснявав, чому довкола нас саме така ситуація.

На жаль, згадуючи про одесців, я знову не маю права називати по прізвищу багатьох моїх приятелів. Вони й досі там працюють і добиваються дозволу на виїзд до Ізраїлю. Однак деякі з них, які жили під загрозою арешту, але не припиняли роботи для єврейства, вже в Ізраїлі. Галя Ладиженська постійно їздила між Одесою, Москвою й Ригою з пачками літератури. Олександр Чапля тихо виконував своє діло. Емма Малис, незважаючи на важкі домашні обставини, знаходила час узяти потрібні книжки й доручити їх тим, хто чекав на них.

Напружена атмосфера довкола Ізраїля щораз більше

посилювалася. Радянська пропаганда виливала потоки наклепів на героїчну країну, яка наїжилася під гарматами сімох арабських країн. А в них день і ніч велися мітинги і задалегідь ділилася злобич: "Усіх мужчин уб'ємо, а кожному арабському солдатові дамо по дві єврейки!" — кричали осатанілі арабські союзники СРСР.

Ізраїль не мітингував. Лише офіційні заяви говорили про неймовірне напруження в країні наших мрій.

Ми весь час турбувалися долею Ізраїля. Очевидно, були між нами й песимісти: "Як можуть устояти два мільйони проти ста!" — скрикували вони з гіркістю, готуючись до вістки про поразку.

Але ми розглядали події не тільки з позицій зовнішнього співвідношення. Нам було відомо, що Ізраїль тепер озброєний і готовий до бою. Події 1956 року показали це ясно. Крім цього, ми читали Танах-Біблію російською мовою. У ній сказано, що Ізраїль виходив завжди переможцем у боротьбі з сильнішим і набагато численнішим противником, якщо володів духовною силою. А тепер панував у країні маккавеївський дух і він значив більше, ніж цифрове відношення.

Але було й третє, що тримало мене особисто в непохитній вірі в перемогу Ізраїля: такі пророки старовини, як Ісаїя. Єремія й інші, провістили в своїх книгах усю історію єврейського й сусідніх народів. Були завбачені не лише такі важливі події, як два зруйнування Храму і два вигнання євреїв з країни, але й подробиці цих подій. Невиясненне, але факт, що в цих книгах є рядки про те, як єврейський народ, удруге вигнаний "у всі країни світу", пройде крізь низку випробувань, "стане поживою вогню", "будуть кидати вас у печі". Пророки передбачили вогонь Освенціма і Майданеку.

Але, віщуючи про наступні етапи розвитку нашого народу, пророки починають співати пісню радості про поворот в Обіцяну Землю; про те, як "відбудуються міста й зацвітуть садами пустині".

А далі ясно стверджують, що вороги не залишать у спокою євреїв і будуть збирати в світі зброю проти Ізраїля: "Але ця зброя не від Мене, вона не переможе вас," — говорить Творець устами пророків. "Третьої руїни не буде."

Я врів у це непохитно і вірю досі.

І ось спалахнули воєнні події. Ніхто не знав, що війна буде лише шестиденною. А радянське радіо кричало з перших хвилин боїв про бомбардування ізраїльських міст і про єгипетські танки, що йдуть атакою вперед.

Але були серед нас, у Радянському Союзі люди, які вірили, що Ізраїлеві — жити! І ми сміялись з плакунів. У відповідь вони кидались на нас з кулаками. Це також було гарно: переживати за Ізраїль може лише той, хто з ним душею.

У ці перші воєнні дні ходили по Одесі галасливі групи арабських офіцерів, які перебували в СРСР на військовому вишколі. Вони святкували перемогу й викрикували про "євреїв, скинутих у море". Атмосфера була розпалена докраю. Тож і не диво, що ввечері на Пушкінській вулиці спалахнула бійка поміж тими арабськими молодчиками і єврейською молоддю.

Араби тріюмували, а євреї сердилися і за п'ять хвилин вони топтали вже арабів ногами.

Цікаво: повз них проїжджала на мотоциклях міліція, і один араб, рвонувшись до неї, закричав: "Сіоністи б'ють арабів!"; але міліція не зупинилася.

Радянське радіо вже не передавало, як у перші день-два війни, звідомлень про перемогу; воно мовчало.

Ми систематично слухали радіопересилання "Кол Ізраель" і вже знали: араби розбиті. Давид переєміг Голята!

Єврейська Одеса празникувала виграну війну. Один одного поздоровляли з перемогою навіть на вулицях. Щастя переповнювало наших людей і шукало вислову.

Були випадки, що і росіяни і українці широко вітали євреїв з перемогою. І не лише приятелі, навіть антисеміти говорили:

”Бач, які євреї! Ось дали арабам! Тепер будемо казати, замість ”Бий жидів!”, — ”Бий по-жидівськи!”.

Треба розуміти психологію тих людей, які все життя прожили під тиском сили. Вони поважають силу, інших критеріїв, крім сили, в них немає. Якби араби перемогли в шістьох днях, вони хвалили б їхню силу й міць. У Росії шанують силу, а переговори й умовляння сприймають, як ознаку слабости.

Після шестиденної війни до Одеси приїхав відвідати наш молодечий гурток активний сіоніст Риги — Йосиф Шнайдер. Він розказував, що також і в них антисеміти поздоровляли євреїв з перемогою.

Я знаю випадок, коли російська дівчина відверто виступила проти єврея, який висловлювався тоді проти Ізраїля. Вона публічно дала йому ляпаса, — це трапилося на одному заводі.

Події в Ізраїлі давали емотивний поштовх єврейським душам. Хто ще не проснувся для виїзду в Ізраїль, тепер уже заговорив про цю країну. Байдужости не було більше.

Про Ізраїль говорили скрізь, і не лише євреї. Пригадую розмову в автобусі. Хтось завів голосну суперечку, і з другого кінця автобуса доносилося:

— Ти мені не говори! Євреї всі ледарі, їм би лише торгувати!

— А ти в святі не лізь, — відповідав другий голос. — Либонь, ти й сам не від того, щоб грошей загорнути. А що євреї не хочуть працювати, нема чого дивуватися. Подумай, дві тисячі років вони живуть у чужих людей, для кого мають старатися? Ось у нас працювали німецькі полонені. Глянеш на них і дивуєшся: підносять лопату, мов на сповільненій кінострічці. А чому? Бо не для себе працює! Що ти мені співаєш? Ми також не краді: і на себе працюємо, і на своїй землі живемо, а які ледачі? Нас би на тисячу років у чужу країну — побачив би, як працювали б!

Замовкли. І раптом чийсь голос додав:

— А тепер там у них, у цьому Ізраїлі, кажуть, економічне чудо, таке набудували! І все це за 20 років!

— Ну, жидам увесь світ допомагає! Чому ж їм не розбудуватися!

Усі в автобусі, не слухаючи один одного, почали жваво висловлювати свої міркування про Ізраїль.

Наш гурток навідувало дедалі більше єврейської молоді. Було потрібно більше книжок, більше зустрічей, і ми почали самі друкувати книжки ручним способом. Поступово ми помітили ще одне зрушення в свідомості євреїв і в поведінці влади. Деякі з нас, ще заки отримали візи, почали відкрито заявляти бажання виїхати. На одязі носили значки з прапорцем чи гербом Ізраїля, а влада мовчала й не застосовувала ніяких засобів. Це було симптоматичне. І слід було продовжувати успіх: хай привикають бачити в Радянському Союзі євреїв, які розпростали спину. Словами не можна навчити сміливості: лише своїм життям можеш учити і вчиш другого.

Моя книга іноді надто конспективна. Я ж не письменник, а матеріалу чимало. Мені хотілось би донести його до тих, які не знають про події наших днів, як доводилося працювати євреям, що прийшли в сіонізм своїми силами, без допомоги ізраїльської держави, і спочатку навіть без книжок. Воістину, цей рух ішов із самого духу народу, ніхто його не інспірував.

Ось живий приклад із цих днів. Він міг би бути темою окремої книжки, але я пишу по можливості коротко.

Восени 1967 року ми затіяли в Одесі щось начебто "кіднепінг". Ми викрали з вулиці ізраїльтянина. І зробили це не з наміром отримати викуп, а тому, щоб без завади розцілувати його. Наша маленька сіоністична група, яка тоді ледь намічувалася, ходила в суботи до синагоги. Більшість молоді робила це з демонстративних мотивів, а не з релігійності.

Крім того треба врахувати, що склад єврейської громади в Одесі, а особливо її провід, м'яко кажучи, "не найкращі". В синагозі самі старі, а її атмосфера нітрохи не нагадує духовного

приміщення. Одначе ми постановили ходити туди, щоб поступово зробити синагогу легальним центром зустрічей молоді. У нас уже був досвід з Москви, де молодечі святкування в синагозі в день Пейсах і Симхат Тори стали чудесною традицією. Там у ці дні буває 30-40 тисяч людей!

Ось ми і почали це діло в Одесі. Ми приходили із значками Ізраїля, дівчата з медальйонами, маген Давидом*, і нас зразу оточували:

— Звідкіля ви? З Ізраїля?

Кожного разу виринали сумніви, що ми одесці:

— Як же ви не боїтесь носити ці значки, якщо ви неізраїльтяни? — такий був постійний запит тих переляканих людей.

У синагозі був рабин (усіх їх п'ять-шість на весь Радянський Союз). Рабин Ізраїль Шварцблят був дволичний. Нам він старався показати, як любить і розуміє нове. А з місцевими негідниками, співробітниками КГБ Коганом і Грінблятом, він підтримував дружні взаємини. Його особисті зв'язки з КГБ залишаються на його совісті.

Коли ми появлялися в синагозі, тоді Грінблят і Коган, стоячи на альмеморі**, оберталися до публіки, а не до східної стіни, і дивилися на нас, не відриваючи очей. Вони боялися, щоб не трапилось чогось. Одного разу на святі Симхат Тори ми почали співати ізраїльські пісні, і публіка в незвичайному захопленні обступила нас і стала підспівувати. А ці негідники кинулися на людей і силою їх відпихали.

Ось у такій обстановці ми побачили в синагозі ізраїльського юнака. Його зразу завели у відділений перегородою кут, бож місцевому населенню суворо заборонено зустрічатися з чужинцями.

Увесь наш невеличкий гурт хвилювався. Тут поруч нас стояв

---

* Шестираменна зірка.

** Альмемор — підвищення в синагозі для читачів і промовців.

ізраїльтянин, один із тих, хто творив нашу країну, зі зброєю в руках борювся під час Шестиденної війни і вже жив із випрямленою спиною. А ми навіть не могли підійти до нього...

Вийшовши на площу, ми обговорили ситуацію й вирішили викрасти нашого дорогого гостя! Зразу ми написали по-англійськи записку з назначенням місця, де будемо на нього чекати. З великим трудом засунули цю записку йому в кишеню, коли народ товпився, щоб цілувати винесену Тору.

Потім ми склали плян "викрадення" і здійснили його.

Ми найняли двоє таксі. Забрали ізраїльтянина до першого, вже знаючи, що за нами їде кагебівське авто. Проїхавши декілька кварталів, ми пішки перейшли крізь прохідний двір на паралельну вулицю, де чекало на нас друге таксі. Кагебісти також пройшли туди за нами, але встигли, можливо, записати лише число таксі. Опинившись в районі пристані, ми відпустили авто і провели нашого гостя крутими вузькими східцями вниз. Звідсіля добре видно, чи стежать за нами. Все було гаразд. Запровадили ми нашого гостя в будинок і без слів кинулися його обіймати та цілувати. Всі плакали. Це були гарні сльози радості.

Проїшло декілька годин на розмові та запитаннях про вимріяну країну. Одна тема мінялась другою, питання перебивалося питанням, і всі ми були безмежно зворушені.

А на прощання Гіллел Левін (так звали приїжджого студента) проспівав нам хасідську пісню: "Вешуву баним лігвулам" ("Повернуться сини до свого краю")...

Як ми її слухали!

Ми провели дорогу, а тепер ще й таку близьку нам людину й передали гарячі привітання Ізраїлеві. А потім, ідучи до моря співали чудесну пісню, що обіцявала здійснення наших мрій.

У житті буває іноді кращий кіносценарій, аніж у фільмі.

Згодом, уже в Ізраїлі, я обняв і розцілував Гіллела. Але з усіх тих, що були на зустрічі в Одесі, тільки один я міг це зробити. Решта моїх друзів ще не вирвалася з "великої зони".

А кагебісти запідозрили тоді Гіллела Левіна, заарештували й допитували його впродовж трьох днів: "З ким бачився? Де була зустріч!", -- і усунули його з СРСР, нічого не добившись від нього.

Так проходило життя, такі були тоді наші будні та наші празники.

Е П І Л О Г

В Ізраїлі часто доводиться чути тепер: "Чудо! В Радянському Союзі прокинулося несподівано "мовчазне єврейство"!".

Але в СРСР ніхто не знав, що тут видумали цих "мовчазних". І немає жодного чуда. У Танах сказано: "Коли жінці час родити, зупинити цього не можна".

Настав час ісходу євреїв з Радянського Союзу, і вони виходять звідтіля. Але цей процес був поступовий. Якщо сіонізм завмирав у Радянському Союзі якийсь час, то це було між 1930 і 1948 роками. Тоді кагебівські репресії і друга світова війна придавили життя всього населення країни.

Коли я спостерігав ізраїльську державу здалеку, майже без надії поїхати туди, я уважливо стежив і вивчав упродовж цих років різноманітні стадії розвитку Ізраїля. Я обмірковував та передискутував ці проблеми з приятелями.

Думаю, що були в нас підставові дані для осмислювання ходу подій. До Радянського Союзу доходила окружними шляхами закордонна література. Та й радянську пресу можна читати поміж рядками. А відсутність подробиць, доступних на близькій відстані, давала можливість бачити події й перспективи "широким пляном".

*"Лицем в лице лиця не побачиш,
Велике видно лише з віддалі",*

— правильно сказав поет.

Ось постало перше запитання: задля чого знову виникла з імлі сторіч ця старовинна держава? До чого вона покликана?

Відповімо на ці запитання коротко: на те, щоб зібрати всіх євреїв під одним дахом. І тільки? Навряд. Ось ми бачимо, що ця нація ніколи не була агресором у відношенні до сусідніх країн. Не намагалася завойовувати світ, як, наприклад, робив володар маленької Македонії.

Усю ізраїльську історію можна звести до двох головних чинників: зберегти свій народ від винищення і творити ідеї для всього людства. Адже навіть слово "ідея" прийшло з івритської мови.

Єврейськими ідеями користуються всі світові філософії, всі політичні системи. Ці ідеї лежали в основі всіх революцій і всієї боротьби людства за прогрес. Наша нація показала, що в підставах її розвитку лежать вартості духовні й тому непереможні. Вона проголосила ідеї єдиногобожжя, чесности, "не вбивай" (навіть у відношенні до тварин), ідею всеобіймаючої любови у світі, дала азбуку й Танах-Біблію.

І завдяки тому євреї незмінно проіснували впродовж двох тисячоріч.

Вигнання євреїв римлянами спричинило колосальні здвиги в розвитку всіх без винятку країн і народів світу. Тож невже їхнє теперішнє повернення здійснюється лише для того, щоб зібрати їх водно? Щоб захиститися від ворожих наступів? На мою думку, це не так просто. Хоча моя книга — не місце для цього роду філософічних роздумувань, проте висновки напрошуються самі. Розсіяні по всьому світу євреї зібралися знову в обіцяній землі, де вони зуміють заново переосмислити те, що придбано впродовж сторіч, і те, що проходить у світі тепер. А потім вони дадуть світові напевно ще не одну ідею. Дасть Бог, це будуть ідеї, які приведуть нас усіх від пануючого в світі хаосу до існування гідного людини.

"Але ж вони почали війною", — скажуть мені скептики.

Так. І це логічно. Увесь світ за два тисячоліття призвичаєний

до покiрного "еврейчика". А слабому й неповажаному не вiрають. Ось тепер цi потомки Маккавеїв оживляють своє колишнє ім'я в людськiй пам'ятi. Надiюсь, що наближається i наступний, вищий ступiнь розвитку мого народу, на добро всьому свiтовi!

Я вирвався недавно з радянських концтаборiв, iз "четвертого вимiру". I цiлком недавно з темної краiни, де панує насилля i сваволя. Але я бачив там чистих i свiтлих людей, як помiж моiми братами, так i помiж людьми iнших нацiональностей. Поруч євреїв i їхнього руху за людську гiднiсть та виїзд на Батькiвщину, постав демократичний рух помiж росiянами. У цьому середовищi починав свiй шлях вiдомий Едiк Кузнєцов, який прийшов згодом до сiонiзму. Тепер поруч Солженiцина борються i євреї: Якiр, Якобсон i багато iнших. У Радянському Союзi добиваються своїх прав українцi, татари, балтiйцi та iншi. Багато свiтлих умiв i чесних сердець у цiй страшнiй краiнi.

... Кiнчалося одеське лiто 1970 року. До нас приїхали друзi й ми зiбралися на побережжi Чорного моря. Тут зустрiнулися євреї iз шести мiст i разом з одесцями було нас бiля ста.

У краiнi йшли арешти, але була ще з нами тодi Рут Александрович з Риги та багато iнших, якi тепер караються в тюрмах i таборах.

При свiтлi багаття, зiбравшись у тiсне коло, ми спiвали хором та дивилися в напрямi Iзраїлю, що за морем. Ми спiвали пiснi свого народу, спiвали грiмко!

За нашими спинами, захованi за пiсковi пагорби, дежурили "опiкуни" з КГБ. Але, з'єдиненi iдеєю, ми вже були нашими серцями в дорозi на Батькiвщину i спiвали свiй гимн "Надiя":

*"Поки б'ється серце хоч одного єврея,
Не вмерла на поворот додому надiя."*

Усiм прагнучим повернутися додому побажаймо: добра вам путь iшовши.

ПІСЛЯ МОВА

Людина, яка вирвалася з тюрми на волю — щаслива. Щасливий і той, хто після всього свого життя в СРСР — опинився на Заході!

Але проходять перші дні й місяці нового життя у вільному світі. І після спокійної оцінки кидається в вічі те, що ніяк було побачити з СРСР: байдужість ситих людей до того, що робиться за колючими дротами кордонів Радянського Союзу.

Для тих, які їдуть із СРСР на Захід улаштувати своє особисте життя — це не трагедія.

Але, якщо ти пам'ятаєш, що на твоєму місці, на твоїх нарах, у тих же камерах, де сидів ти, караються тепер (сьогодні!) голодні люди, засуджені на 10-15 років тюрми *без будь-якої провини*, — тоді байдужість вільного світу стає трагедією.

Мої друзі просили мене написати цю книгу. Я згідний з їхніми поглядами, що людям, які не знають про жахіття в Радянському Союзі, необхідні свідчення очевидців. Але на Заході не хочуть друкувати цієї книги: немає перекладачів, ні видавництв, які бажали б видати світовими мовами цей крик жаху, щоб остерегти вільну частину людства від реальної небезпеки з боку комуністичних убивців. Два роки пройшло з часу закінчення цієї книги до її видання, але тільки в російській та українській мовах, хоча потрібна вона чужинцям — тим, які "не відають, що творять!".

А радянські концтабори та в'язниці наповнюються новими жертвами; відкриваються нові концтабори в Соліхарді, в Пермі, в Казахстані. Панують у таборах давні порядки: голод, цинга й

непосильна робота косять виснажених людей. Щоденно везуть трупів на вартівню, дежурний солдат розбиває голови померлих молотком, або пробиває їх розжареним у печі залізним дрочком, а тоді викидають трупів у тайгу на пожертя лисицям, ведмедям, соболям... Вартівники ставлять пастки, і ось є хутра, які продаються на Заході; в усіх світових столицях великі крамниці — "Російські хутра."

За ці минулі два роки в нещасній країні заарештовано й кинено в пекло таборів ще сотні й тисячі людей, *уся провина яких у тому, що вони думають не так як їхня влада.*

Вони — ці нові жертви комуністичних катів — не вчинили нічого проти уряду й країни: вони лише говорили, що не згодні з комуністами.

У всьому цивілізованому світі це не злочин.

Але в Радянському Союзі це найбільший злочин — інакомислення.

Я не можу вичислити всі нові жертви, але поміж ними є мої приятелі: вдруге заарештований Юрій Шухевич — після двадцяти років тюрми ще нових десять років таборів; Петро Якір — після двадцяти років тюрем новий арешт; Владімір Буковський — третій арешт та й лише за те, що довів до відома вільного світу факт: у Радянському Союзі кидають здорових людей безреченцево в божевільню лише за інакомислення!

Заарештовані знову Віктор Хавстов та Ірина Белгородская — вже в 1973 році.

Заарештовані сотні українських інтелектуалістів, а поміж ними такі герої, як Валентин Мороз, Леонід Плющ, Вячеслав Чорновіл, Іван Дзюба, Ніна Караванська-Строката, Іван Світличний.

Правда, треба згадати й про "милосердя" вбивців: звільнено з тюрем після 25 років Катрю Зарицьку, Володимира Горбового, Васілія Піруса, Галину Дидик. Але чоловік К. Зарицької — мій друг Михайло Сорока, вмер після 23-ох років тюрем і таборів. 1972 р. померли в таборах священник Б.

Талантов і цілком молодий Ю. Галансков. А скільки умерлих безвісти ми не знаємо? Минулого року почалася нова хвиля арештів поміж євреями, які добивалися дозволу на виїзд на Батьківщину, до Ізраїлю. Героїзм цих людей великий: відкриті демонстрації в урядових установах; листи у вільний світ з розкриттям обману, що панує в СРСР; відмова від служби в армії вбивців, які розтоптали Угорщину, Польщу, Чехо-Словаччину і хочуть знищити Ізраїль. Це лише скромний перелік подвигів людей, які борються день-у-день, людей вигнаних з праці й школи, людей наражених на залякування, обшуки, арешти.

За цей час радянський уряд увів рабський податок на бажаючих виїхати з СРСР: від 5-ти до 30-ти тисяч треба заплатити за свою освіту.

Рабство у ХХ сторіччі. А що робить проти цього вільне людство? Світ веде розмови з комуністами, дозволяє їм бувати на Заході, торгує з ними — робить "бізнес" на крові розтоптаних жертв.

Населення всіх радянських республік — на Україні, в Білорусі, на Кавказі, в Естонії, Латвії, Литві, татари, казахи, туркмени, узбеки, інгуші, чеченці — всі демонструють свою ненависть до комуністів, усі відкрито висловились, організуючи демонстрації й підпільно видаючи свої журнали та бюлетені про переслідування. Росіяни створили на території СРСР низку антикомуністичних груп і організацій: за ці два роки заарештовано десятки членів Російсько-Християнського Союзу на чолі з Огурцовим і Садо; заарештовано більшу групу російських офіцерів військово-морської фльоти СРСР.

Чесні люди тієї країни виступають проти режиму поневолювача.

А озвіріла влада — користуючись сприятливою мовчанкою Заходу та його непередбачливих політиків — усе з більшою силою переслідус народ нещасної країни.

Ви, люди, які називаєте себе віруючими й живете в

демократичному світі, — чи знаєте ви, що в СРСР сотні тисяч віруючих у Бога сидять у тюрмах і таборах *лише* за віру в Бога?

Як ви можете це допускати й спати та їсти спокійно? Не хочете займатися політикою? Але є знаменитий вислів: "Неучасть у політиці не звільнює від її наслідків".

Сьогодні, тепер, у цю ж хвилину, коли ви читаєте ці рядки, в радянських таборах убивають людей. ●

Використайте ж усі засоби, щоб допомогти загибаючим!

Великий мислитель старовини Мойсей Бен Маймун сказав:

"Якщо не я, то хто? І якщо не тепер, то коли? І якщо я сам лише для себе, то навіщо я?".

БІОГРАФІЧНА НОТАТКА

Авраам Шифрін народився 8 жовтня 1923 р. у Мінську (Білорусь). 1925 р. переселився разом з батьками в Москву. Його батько, Ісаак Шифрін, був у 1938 р. заарештований і засуджений на десять років концтаборів, де й помер 1948 р.

У 1941 р. Авраама Шифріна мобілізують у радянську армію і висилають на фронт. Як "син ворога народу", він був призначений до штрафного батальйону. На фронті перебув до кінця війни й закінчив її в ранзі майора. Був двічі ранений і нагороджений. Після війни закінчив юридичний інститут.

6 червня 1953 р. Шифріна заарештували. В той час він працював як старший юрисконсульт у Міністерстві Озброєння СРСР. Його поставлено під суд як "ізраїльсько-американського шпигуна" і присуджено до розстрілу. Смертну кару замінили на 25 років ув'язнення в концтаборах, 5 років заслання і 5 років втрати громадянських прав.

Після десятиох років у тюрмах і концтаборах, Шифріна звільнено, і він перебув три роки на засланні в Караганді.

Переїхавши 1967 р. до Одеси, він добивався дозволу на виїзд з СРСР. У 1970 р. А. Шифрін виїхав до Ізраїлю, де й перебуває тепер.

С П И С О К
КОНЦТАБОРІВ І ТЮРЕМ ЗА 10 РОКІВ

1. Лубянка — тюрма 1953 р. (Москва),
2. Лефортова — тюрма 1953 (Москва),
3. Бутирская — тюрма 1953 (Москва),
4. Саранськ — пересильна тюрма 1953,
5. Челябінськ — пересильна тюрма 1953,
6. Свердловськ — пересильна тюрма 1953,
7. Новосибірськ — пересильна тюрма 1953,
8. Омськ — табір "Камишлаг" 1954,
9. Семипалатинськ — тюрма 1955,
10. Усть-Каменогорськ — тюрма 1956,
11. Тайшет — "Озерлаг" 1956-1960,
12. Потьма — "Дубровлаг" 1960-1963,
13. Караганда — заслання 1963-1966.